

ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Political Life

3 – 2023

Редакційна політика

«Політичне життя» – загальнополітичний, навчальний, науковий, науково-популярний журнал, присвячений дослідженням у сфері соціально-політичного та соціогуманітарного наукового знання. Тематика поданих статей має відповідати актуальним проблемам соціально-політичної реальності та сучасного політичного дискурсу. Практичне значення авторських статей має бути спрямоване на дослідження та рекомендації, які розкривають – світові, загальнонаціональні та регіональні політичні процеси; актуальні проблеми міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій; шляхи вдосконалення державного управління та місцевого самоврядування.

Публікація статей в межах зареєстрованого обсягу журналу є безкоштовною.

Журнал «Політичне життя» включено до категорії «Б» переліку фахових видань з політичних наук згідно наказу МОН України № 886 від 02.07.2020 р.

Журнал індексується у міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus:
<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46655>.

*Журнал «Політичне життя» №3, 2023 р. публікується за рішенням Вченої Ради
Донецького національного університету імені Василя Стуса.
Протокол № 1 від 01.09.2023 р.*

Редакційна колегія:

Нагорняк Т. Л., д. політ. н., професор,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*головний редактор*)

Польовий М. А., д. політ. н., професор,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*заступник головного редактора*)

Осмоловська А. О., д. філос. з політ. н.,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*відповідальний секретар*)

Брусиловська О. І., д. політ. н., професор, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Іваницька О. П., д. і. н., професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Лендєл М. О., д. політ. н., професор, Ужгородський національний університет

Мацішина І. В., к. політ. н., доцент, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Мелеганіч Г. І., к. політ. н., доцент, Ужгородський національний університет

Осін В. В., к. політ. н., доцент, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

Примуш М. В., д. політ. н., професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Синовець П. А., к. політ. н., доцент, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Чальцева О. М., д. політ. н., доцент, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Andrei Taranu, Prof., dr., v-ce dean of the Faculty of Political Science, National School of Political
Science and Administration in Bucharest (Romania)

Arkadiusz Modrzejewski, Prof. UG, dr hab., Department of Political Science, University of Gdansk
(Poland), Донецький національний університет імені Василя Стуса

Daniela La Foresta, Prof., dr., Department of Political Science, Naples Federico II University (Italy)

Lucia Mokra, doc. JUDr., PhD., PhD., dean of Faculty of Social and Economic Sciences, Comenius
University in Bratislava (Slovakia)

Rafał Raczyński, dr., assistant professor at the Department of History and Political Science, Pomeranian
University in Slupsk (Poland)

Tatiana Papiashvili, dr hab., International Black Sea University in Tbilisi (Georgia)

DOI 10.31558/2519-2949.2023.3

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ 22504-12404ПР від 27.01.2017

З М І С Т

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

<i>Goncharuk-Cholach T., Chuhur R., Dzhugla N.</i> PECULIARITIES OF INTERPRETING POWER THROUGH DOMINATION	5
<i>Козир С. В.</i> ТЕРИТОРІЇ ЯК СУБ'ЄКТ ГЛОБАЛЬНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ	10
<i>Маццишина І. В.</i> СТРУКТУРИ ПОЛІТИЧНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ: НОВІ ВИМІРИ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ	21
<i>Польовий М. А., Тарасюк В. О.</i> ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ МОДЕЛЮВАННЯ ПУБЛІЧНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ.....	26
<i>Третяк О. А., Торяник В. М.</i> ПУБЛІЧНА ПОЛІТИКА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ: ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СУЧАСНОГО ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА	35
<i>Тупиця О. Л.</i> ЕЛЕМЕНТИ КРИЗОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ПРОЦЕСАХ ПАРТІЙНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ	41
<i>Узун Ю. В.</i> АРХІТЕКТУРА РЕГІОНАЛЬНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА В СИСТЕМАХ БАГАТОРІВНЕВИХ ВІДНОСИН	48

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

<i>Голденштейн К. О.</i> ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ СИМВОЛІЧНИХ АСПЕКТІВ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ	65
<i>Іваницька О. П.</i> ФЕНОМЕН ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ СУЧАСНОЇ ІСПАНІЇ.....	74
<i>Мацьона Х. М.</i> СПЕЦИФІКА ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ФОРМУВАННІ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	80
<i>Шайгородський Ю. Ж.</i> СУСПІЛЬНА МОБІЛІЗАЦІЯ ЯК ЗМІНА ЦІННІСНИХ ПРІОРИТЕТІВ	88

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

<i>Войтович О. І.</i> АМЕРИКАНО-БРИТАНСЬКІ ВІДНОСИНИ (1997–2009 рр.)	98
<i>Голянич Б. В., Вакуленко В. Р.</i> ШАНХАЙСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ СПІВРОБІТНИЦТВА: ІСТОРІЯ, СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ	105

<i>Кіндратець О. М.</i> ВПЛИВ ДЕМОКРАТИЧНОГО РЕЖИМУ НА ХАРАКТЕР МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН	113
<i>Наталіна Н. О.</i> АСИНХРОННІСТЬ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ЯК ГЛОБАЛЬНИЙ ТРЕНД ФОРМУВАННЯ НОВОГО СВІТОПОРЯДКУ	118
<i>Озадовський І. Б.</i> УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЙ В ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ СВІТОПОРЯДКУ	126
ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ	133

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

DOI 10.31558/2519-2949.2023.3.1

UDC 316.34

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5640-2605>

Goncharuk-Cholach T. V., West Ukrainian National University

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2623-5399>

Chuhur R. Yu., West Ukrainian National University

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5817-9782>

Dzhugla N. V., West Ukrainian National University

PECULIARITIES OF INTERPRETING POWER THROUGH DOMINATION

The article examines the problem of interpreting power by explaining its phenomenon through dominance, manifested in supremacy, the subject's monopoly on decision-making, as well as object control. In particular, attention is drawn to the fact that society cannot be without power as it resists anarchy, destruction, and the means by which political power exercises its will are authority, law and violence. It follows that, on the one hand, power is associated with coercion, force, and violence, and on the other, with consent, voluntary submission, and legitimacy. Special attention is paid to various differences in the image of political power, which imply the presence of two aspects in power relations: one consists in the compulsion to submit, and the other, on the contrary, in agreement with it.

An important problem that is also raised in the article is the identification of the close relationship between political power and violence, since it was born to solve the problems of security and state building and gradually acquired a monopoly on the use of violence, which became the most important tool of public administration. Also, in their research, the authors pay attention to various concepts of the interpretation of power, while special attention is paid to the Marxist doctrine of power and the influence of ideology on it.

The purpose of the study is to explore different approaches to understanding power through the prism of its influence on the processes of domination. Special emphasis is placed on the fact that today only a strong political power, guided by principles built on authority, influence and law, will be able to protect citizens and their interests. It is such a power that will be able to faithfully and legitimately make the right decisions and be responsible for their implementation.

Keywords: *political power, domination, society, state, ideology, violence, hegemony*

Statement of the problem in general terms. Political power is a necessary regulator of the existence of society, which contributes to its development, unity, organisation and orderliness, and is always manifested in the bilateral interaction of subject and object. Political power is always manifested in relations of dependence with each other, imposing someone's will on someone else and submitting to it.

Political power implies supremacy, the subject's monopoly on decision-making and control of the object. Society cannot exist without power, as it opposes anarchy and destruction. The means by which political power exerts its will are authority, law and violence. These are the components of political power which are the subject of our study.

Analysis of recent research and publications. The interpretation of power in different periods was explained by different thinkers, such as Socrates, Plato, Aristotle, N. Machiavelli, Max Weber, S. Freud, M. Foucault, K. Marx, Louis Althusser, P. Bourdieu, T. Parsons, V. Pareto, Joseph Nye and others, since the problem of power is eternal, deep and stable. However, each era brings its own understanding of power, as this concept in the modern world acquires new colours, especially when it comes to this issue related to the problem of domination.

The purpose of the article. To systematise approaches to understanding power through the prism of its impact on the processes of domination.

Presentation of the main research material. An attempt to define the basic concept of power through the words "macht" and "herrschaft" organically fits into the very core of M. Weber's ideas about power. The first of them is translated as "power", as well as "might" or "strength", and it "means the ability to achieve the triumph of one's will within social relations, even in spite of resistance; and it does not matter what this ability is based on" [10, p. 415]. Summarising M. Weber's position, F. Choisel notes: "One of the most typical features of power is the overcoming of stated opposition; however, the existence of this type of opposition is not a common feature of all power relations: it does not mean an indisputable mark of identification" [8]. M. Weber's relational definition of power is quite broad, since it does not take into account either the grounds of power (e.g., mobilisation of resources) or the specifics of its exercise. More precisely, this understanding of power does not cover all its resources and means. That is why M. Weber himself defines this concept as "sociologically amorphous" [12, p.35].

A kind of refinement of this concept is the concept of "herrschaft", which is translated from German as "authority" or "domination". "Herrschaft", according to M. Weber, "means a chance to find people who are ready to obey an order of a certain content" [13, p.20]. In this sense, domination (authority) implies the consent of the one who obeys and the legitimacy of the one who commands. Both are interconnected. It is the consent of the governed that establishes legitimacy. Thus, legitimacy can be defined as "the quality of power, the consent of which is based not on coercion as the primary resource, but on the free consent of the population to the authority to which they are subjected". And vice versa, the legitimacy of power substantiates and confirms the consent of the population with it [3, p.49].

Political power and power in general have two faces. One is associated with coercion, force and violence, and the other with consent, voluntary submission and legitimacy. This difference in the image of political power implies the presence of two aspects in power relations: coercion and consent. This interpretation of power allows us to identify what causes subordination to power.

Political power is closely linked to violence. And this is not surprising. Political power was born to solve security and state-building problems and gradually acquired a monopoly on the use of violence. And this monopoly has become the most important instrument of state governance. The monopoly on physical violence, in particular, guaranteed and still guarantees today the respect of the citizens of this state for the rules and norms issued by the political power [4, p.87].

However, it would be wrong to claim that violence is the only, privileged or most effective means of political power. Nor would it be correct to view violence as an ordinary means of power. Historically, the most radical vision of the relationship between power and politics was offered by the adherents of Marxist doctrine. They have long believed that force, control and the use of the apparatus of violence underpin the subordination of people to the state, and that the maintenance of social and political order in modern society is based on the "primitive" violence of human domination and exploitation by man. For K. Marx and his followers, until the last third of the twentieth century, the state (political power) was seen as nothing more than an instrument of violence of one ruling class over other classes, whose purpose is mainly force and coercion [6, p.345]. According to Marxist ideas, the dynamics of history are rooted in the economy: the transformations of the economy itself (the nature of wealth and sources of profit) and the struggle of antagonistic classes lead to changes in society itself.

The politics we are talking about depends on economic relations, which, in turn, reflect the situation and the changing social class structure of society. Political changes (state, political regime or law) are a reflection, albeit sometimes with a certain delay, of changes in production relations. For example, monarchy politically ensures the dominance of landowners (aristocracy) in an agrarian economy, while democracy ensures the dominance of capital owners (bourgeoisie) in an industrial economy. Politics, ensuring the dominance of the ruling classes in exploitative societies, is largely focused on the implementation of the coercive function, which in the nineteenth century was mainly associated with the activities of punitive bodies represented by the police and army [2, p.38].

It was these two institutions that ensured the preservation of the "bourgeois-capitalist-democratic" public order in those years, carrying out repressions against the labour movement. At the same time, K. Marx attached great importance to ideology [6, p.402]. Already in the nineteenth century, Marxists were convinced that revolution was inevitable in Europe. However, this prediction was not fulfilled. Later, in the XX century, the best Marxist minds sought to find the reason for the defeat of the revolution in the developed countries of the West. For example, Antonio Gramsci, one of the founders of the Italian Communist Party, views the state and its activities from two angles. On the one hand, the state does indeed carry out the procedure of violence and coercion, thereby ensuring the "domination" of the ruling class, and on the other hand, the state

consistently works to unite all classes around the government. This means that the state not only coerces, but also does everything to convince people of the need to support it [8]. This second function A. Gramsci called hegemony, which is carried out through ideology, schools, mass media, and most of all through socialization institutions that participate in the formation of faith in the legitimacy of political power (the state, political regime, leaders, policy orientations, etc.) [5, p.269].

The Marxist thinker Louis Althusser made a significant contribution to defining the role of ideology. He made a significant contribution to the analysis of the relationship between superstructure and infrastructure, distinguishing between three levels – economic, legal-political and ideological-cultural. This made it possible to somewhat soften the economic determinism of Marx's theory and thus attract a large number of intellectuals to Marxism. This was also facilitated by the fact that L. Althusser did not associate political domination only with repressive measures [7, p.214]. Repressive indicates that the state apparatus in question "functions on the basis of violence", at least (repression, for example, administrative, can be expressed in non-physical forms of influence) [4, p.97].

The fundamental difference between ideological state apparatuses and repressive state apparatuses is as follows: the repressive state apparatus is "based on violence", while the ideological state apparatus is "based on ideology". We can clarify this distinction. We can say, indeed, that every state apparatus, whether it is repressive or ideological, "functions" simultaneously on the basis of violence and ideology, but with very significant differences, which are that the ideological state apparatus cannot be mixed with the repressive state apparatus [8].

The repressive apparatus of the state functions in conditions of predominant use of repression (including physical repression) and only secondarily – with the support of ideology. There is no completely repressive apparatus. For example: the army and police rely on ideology to ensure their own unity and reproduction, as well as on the "values" they spread externally. Similarly, the ideological apparatus of the state functions in conditions of predominant reliance on ideology, and only secondarily on repression... There is no purely ideological apparatus. Thus, the school and the church "teach" to methods related to sanctions, exclusion, selection, etc.... And so it is in the family... According to our understanding, no class can firmly hold state power" [4, p.102].

According to L. Althusser, violence and coercion, social and political order based on a certain form of domination, are "optimal" when they receive ideological support, which allows at least partially to save on the use of force and ensure the support of the political order by the citizens of the country, including those who are victims of this political order to one degree or another. L. Althusser's conclusion is unequivocal: since force alone is not enough to maintain the dominance of the ruling class, this class cannot firmly hold state power without exercising its hegemony over and within the ideological apparatuses of the state in society [7, p.267].

Another French political thinker, P. Bourdieu, continues to develop the above scheme of analysis. Bourdieu reveals the mechanisms by which violence is internalised by those to whom it is directed, and lifts the veil from real violence, which is a product of social domination. He introduces the concept of "symbolic violence" [1, p.56]. If, following K. Marx, P. Bourdieu retains the idea that social reality is a set of power relations between social groups that have historically been in a relationship of struggle with each other, he also uses M. Weber's approach to social reality as a set of relations of consciousness, and therefore this reality has a symbolic dimension [12, p.25]. According to P. Bourdieu, representations and language are involved in the construction of social reality, even if they do not express the whole of this reality. According to Bourdieu, it is necessary that the external social conditions in representations and even speeches are met in order for them to have an effective impact on reality, and these conditions are favourable to the reality previously inscribed in minds and institutions. This is exactly the case that he calls the "theory effect" [1, p.39].

The concept of symbolic violence is also worth mentioning here. The variety of forms of domination, at least the exclusive and continuous recourse to armed force (which, in turn, involves a symbolic dimension, must be legitimised, recognised as legitimate, i.e., acquire a positive meaning and become "natural"). Just as politicians accept the dominant order without being aware of its mechanisms and arbitrary nature. This dual process of recognition and ignorance is the principle of symbolic violence and is called the legitimisation of different types of domination.

Symbolic domination, according to Bourdieu, allows inequality to manifest itself as natural and justified. In this case, the inequality (of goods, conditions, chances, etc.) that structures society is legitimised, and with it the inequality of people's social destinies. The legitimisation of the social in the broadest sense of the word

conceals the social origin of inequality as such, which structures different social fields of society. It is not difficult to see that it is impossible to explain political commitment by force alone. In this regard, P. Bourdieu's approach is ambivalent. This is so because, considering symbolic violence as a spring of social domination, he recognises that force and coercion (pure, physical or explicit) are neither the primary basis of political order nor a manifestation or privileged means of political power. It does not matter that social actors feel deluded or simply deceive themselves into accepting the values and beliefs that power establishes and that perpetuate its dominance. The crux of the matter is that when people accept these values and beliefs, they do so voluntarily.

Conclusions. Thus, in today's complex and contradictory world, only a strong political power guided by principles based on authority, influence and law will be able to protect citizens and their interests. Such a government will be able to make the right decisions correctly and legitimately and be responsible for their implementation.

Bibliography:

1. Bourdieu P. Reflexive Sociology. K.: Medusa, 2015. 224 c.
2. Goncharuk-Cholach T. V. Intentions of the study of social inequality and stratification from antiquity to the present. Gilea: scientific bulletin. 2020. Issue 157. C. 35-41.
3. Goncharuk-Cholach T., Hurik M., Dzhugla N. Localisation of policy in the context of modern scientific research. Gilea: scientific bulletin. 2022. Issues 167-168. C. 48-52.
4. Goncharuk-Cholach T., Dzhugla N. Political sociology: a textbook. Ternopil: TNEU "Economic Thought", 2018. 234 c.
5. Gramsci A., Lukacs D. Politics of education. How to govern the people. Kyiv, Dnipro: Batkivshchyna, 2020. 336 c.
6. History of economic doctrines: a textbook. Lviv: New World 2000, 2017. 436 c.
7. Althusser Louis On the Reproduction of Capital [1968 – 1980]. London: Verso, 2014. 345 s.
8. Elias N. Uber den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Bd. I – II. Frankfurt am Maim. 1991.
9. Theodore R. S. Introduction: practice theory. The Practice Turn in Contemporary Theory. Taylor & Francis e-Library, 2015. P. 10-23.
10. Weber M. Das antike Judentum. Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. Bd. III. S. 415.
11. Weber M. Die Protestantische Ethik II. Kritiken und Antikritiken. Hg. V. J. Winkelmann. Munchen und Hamburg. 1968.
12. Weber M. Protestantische Ethik und der "Geist" des Kapitalismus. Archiv fur Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 1904 – 1905, Bd. 20 – 21.

References:

1. Burd'ye P. Refleksyivna sotsiologhiya. K.: Meduza, 2015. 224 s.
2. Intentsii doslidzhennya sotsial'noy nerivnosti ta stratyfikatsii vid antychnosti do s'ohodennya. Hileya: scientific visnyk. 2020. Vyp. 157. S. 35-41.
3. Honcharuk-Cholach T., Huryk M., Dzhuhla N. Localisation of policy in the context of such scientific research. Hileya: scientific visnyk. 2022. Vyp. 167-168. S. 48-52.
4. Honcharuk-Cholach T., Dzhuhla N. Political sociology: a practical guide. Ternopil': TNEU "Ekonomichna dumka", 2018. 234 s.
5. Hramshi A., Lukach D. Politykv nvuky. Yak keruvaty narodom. Kyiv, Dnipro: Bat'kivshchyna, 2020. 336 s.
6. History of economic vchen': A navchal'nyy posibnyk. Lviv: "New World – 2000", 2017. 436 s.
7. Althusser Louis On the Reproduction of Capital [1968 – 1980]. London: Verso, 2014. 345 s.
8. Elias N. Uber den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische and psychogenetische Untersuchungen. Bd. I – II. Frankfurt am Maim. 1991.
9. Theodore R. S. Introduction: practice theory. The Practice Turn in Contemporary Theory. Taylor & Francis e-Library, 2015. P. 10-23.
10. Weber M. Das antike Judentum. Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. Bd. III. S. 415.
11. Weber M. Die Protestantische Ethik II. Kritiken und Antikritiken. Hg. V. J. Winkelmann. Munchen und Hamburg. 1968.
12. Weber M. Protestantische Ethik und der "Geist" des Kapitalismus. Archiv fur Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 1904 – 1905, Bd. 20 – 21.

Гончарук-Чолач Т. В., Чигур Р. Ю., Джугла Н. В. Особливості тлумачення влади через панування

У статті розглянуто проблему тлумачення влади через пояснення феномену панування. Визначено, що з одного боку, влада пов'язана з примусом, силою і насильством, а з іншого –

зі згодою, добровільним підпорядкуванням і легітимністю. Показано, відмінності в образі політичної влади, які передбачають наявність двох аспектів у владних відносинах: примус до підпорядкування і згоду з ним. Виявлено тісний взаємозв'язок політичної влади з насильством, оскільки вона зароджувалася для вирішення проблем безпеки та державного будівництва і поступово набула монополії на використання насильства, яка стала найважливішим інструментом публічного управління. Досліджено різні концепції трактування влади, при цьому велику увагу приділено марксистському вченню влади і впливу ідеології на неї. Звертається увага на те, що суспільство не може бути без влади, оскільки воно протистоїть анархії, деструкції, а засобами реалізації своєї волі політичної влади є авторитет, закон і насильство. Звідси випливає, що, з одного боку, влада асоціюється з примусом, силою і насильством, а з іншого – зі згодою, добровільним підкоренням і легітимністю. Особливу увагу приділено різноманітним відмінностям в образі політичної влади, які передбачають наявність двох аспектів у владних відносинах: один полягає у примушеності до підкорення, а інший, навпаки, у згоді з ним. Важливою проблемою, яка також порушується в статті, є виявлення тісного взаємозв'язку між політичною владою та насильством, оскільки вона народилася для вирішення проблем безпеки та державного будівництва та поступово набула монополії на застосування насильства, яка стала найважливішим інструментом державного управління. Також у своїх дослідженнях автори звертають увагу на різні концепції трактування влади, при цьому особливу увагу приділяють марксистському вченню про владу та впливу на неї ідеології. Особливо наголошується на тому, що сьогодні лише сильна політична влада, яка керується принципами, побудованими на владі, впливі та законі, зможе захистити громадян та їхні інтереси. Саме така влада зможе чесно і законно приймати правильні рішення і відповідати за їх виконання.

Ключові слова: політична влада, панування, суспільство, держава, ідеологія, насильство, гегемонія.

DOI 10.31558/2519-2949.2023.3.2

УДК 352.075.2

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-5742-8167>**Козир С. В., Донецький національний університет імені Василя Стуса**

ТЕРИТОРІЇ ЯК СУБ'ЄКТ ГЛОБАЛЬНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

Статтю присвячено аналізу природи територій як суб'єкта глобальної конкуренції. Визначено, що вирішення проблем дослідження конкурентоспроможності територій передбачає необхідність уникнення надмірного акценту на прямиї конкуренції між територіями з метою збереження балансу між конкуренцією та співробітництвом; визнання того, що зростання продуктивності та, як наслідок, зростання доходу, є важливою складовою ймовірних цілей розвитку територій; визначення того, що досягнення соціально-економічних цілей території потребує розвитку внутрішніх демократичних механізмів, необхідних для політичного процесу. В статті доведено, що поступово в генезисі теорії конкурентоспроможності територій питання конкуренції та конкурентоспроможності переходять до концепції привабливості, особливо на рівні субнаціональних територій. Визначено, що привабливість територій стосується подвійної здатності, по-перше, залучати та підтримувати кількість населення території, запропонувавши йому відповідний рівень життя та, по-друге, залучати або створювати конкурентоспроможну діяльність. Це є результатом ефективної комбінації між стратегіями та траєкторіями діяльності місцевих акторів та здатністю території визначити свою конкретну пропозицію, яка відрізнятиме її від інших. Порівняно з територіальною конкурентоспроможністю, привабливість відноситься до більш глобальної стратегії, яка має за мету не тільки економічну стійкість, але й екологічну та соціокультурну стійкість, засновану на принципі «територіального капіталу». Підсумовано, що до складових конкурентоспроможності територій, як суб'єктів глобальної конкуренції, слід віднести здатність міст/регіонів/держав: залучати і продовжувати економічну діяльність, виробляти товари та послуги, які відповідають вимогам більш широких регіональних, національних і міжнародних ринків, забезпечувати високий рівень життя для своїх громадян, порівняно з громадянами інших країн, продукувати та поглинати інновації, утворювати конкурентоспроможні кластери, забезпечувати високу продуктивність праці, а також забезпечувати інституційні умови для прямої демократії та місцевої автономії прийняття рішень.

Ключові слова: території, глобальна конкуренція, стратегії розвитку територій, економічна активність територій

Постановка проблеми. Починаючи з 90-х років ХХ сторіччя спостерігалось зростання кількості досліджень на перетині теорій просторової економіки, державного управління та політичних наук, що були присвячені феномену територіальної конкуренції – явища, яке відбувається між територіальними одиницями (штатами, регіонами чи містами) з метою залучення більших обсягів фінансових ресурсів, підвищення прибутків (показників соціально-економічного розвитку), зростання добробуту населення територій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. До авторів західної наукової школи, які досліджують територіальну конкуренцію слід віднести Р. Каманьї [1], Р. Чешіра та Р. Гордона [2], М. Портера [3], М. Шотара [4]. В той же час П. Кругман [5], Д. МакФетрідж [6] та Дж. Яп [7] у своїх працях спростовували суб'єктність територій у глобальній конкурентній боротьбі за розподіл ресурсів. Розуміння відомим американським економістом, професором Гарвардської бізнес-школи Майклом Портером [3] конкуренції як однієї з найпотужніших сил вдосконалення сьогодні виправдовується як ніколи раніше через реальні прояви конкуренції територій в кожному аспекті нашого життя, включаючи освіту, здоров'я, мистецтво, добробут, політику тощо.

Проте, саме питання визначення суб'єктності територій у вимірах глобальної конкуренції все ще залишається недостатньо дослідженим та розвинутим у вітчизняній науковій базі.

Формулювання цілей статті. Метою роботи є аналіз природи територій як суб'єкта глобальної конкуренції.

Виклад основного матеріалу. За визначенням Дж. Ловерінжа, «територія є просторово вираженою соціальною сукупністю, яка має свої економічні і політичні характеристики» [8]. Іншими словами, вважається, що території є суб'єктами господарювання, колективними органами, які пов'язують економічні умови з місцем локалізації.

На думку англо-американського географа-дослідника Девіда Харві, «територіальна конкуренція була активно запроваджена у політичні та наукові дискусії того періоду глобалізації, який характеризується зростанням складності та щільності глобальних ланцюгів поставок, інтернаціоналізацією фінансів, ринку та торгівлі шляхом відкриття національних кордонів і, головним чином, накопичення багатства у великих багатонаціональних корпораціях та елітах, які отримують від них вигоду» [9]. Ці важливі зміни були впроваджені політиками, які підтримують і пропагують неолібералізм.

Протягом еволюції економічної географії, особливо протягом останніх 20 років, даний підхід закріпив в економічній теорії поняття «територіальної конкуренції», тобто конкуренції між територіями (державами, регіонами, містами). Згідно з визначенням до Ф. Левер і І. Турок «територіальна конкуренція – це зусилля регіонів або держав виробляти товари та послуги, які відповідають вимогам більш широких регіональних, національних і міжнародних ринків, і сприяють таким чином сталому розвитку» [10].

Р. Чешір та Р. Гордон у своєму дослідженні зазначають, що «з точки зору управління територіальною конкуренцією є процес, за допомогою якого групи, діючи від імені територіальної економіки, прагнуть просувати її як місце для економічної діяльності, явно чи неявно конкуруючі з іншими місцями» [2].

Згідно з визначенням відомого норвезького економіста Еріка Рейнерта, наведеного в його праці «Конкурентоспроможність та її передумови – 500-річна міжнародна перспектива», «територія конкурує, щоб створити умови для підвищення рівня її життя» [11].

Класик просторої економіки М. Сторпер зазначає, що «територія є конкурентоспроможною, коли вона здатна залучати і продовжувати економічну діяльність, а рівень життя залишається стабільним або зростає» [12]. Крім того, через територіальну конкуренцію економіка території може забезпечити зростання рівня життя для своїх мешканців.

Це не тільки маркетинг чи спроби продажу територій, це й покращення факторів, що роблять територію інвестиційно привабливою та привабливою для мігрантів.

М. Портер вперше представив цю концепцію в 1990 році, зосередивши увагу на конкуренції, яка відбувається між націями та державами [13]. М. Портер стверджував, що регіони конкурують за найкращі умови для бізнесу.

Крім того, він підкреслює роль кластерів (які являють собою комбінацію конкуренції та співпраці) та їх позитивний вплив на конкурентну перевагу місць [14]. М. Портер співвідносить конкурентну перевагу однієї країни (штату, території) у вимірах конкуренції за чотири напрямки, відомими як «Національний діамант» (рис. 1).

Як Я. Фагерберг [15], так і М. Портер, у своїх дослідженнях виходить з відсутності загальноприйнятого визначення національної конкурентоспроможності, зазначивши плутанину щодо різних поглядів на значення макроекономічних змінних, дешевої робочої сили, доступу до ресурсів, державної політики та практики управління. У підході, який багато в чому узгоджувався з ОЕСР [16], він звернувся до дослідження відносин між фірмами та їх середовищем. Концепція М. Портера твердо спирається на основний аргумент про те, що «єдиною значущою концепцією конкурентоспроможності на національному рівні є продуктивність», зокрема здатність «компаній досягати високих рівнів продуктивності – і збільшувати продуктивність з часом» [13]. Це забезпечує чітко визначену основу для аналізу факторів, що визначають продуктивність територіальних фірм, що лежать в основі як прибутковості фірми, так і територіального доходу.

Портеріанський аналіз, як правило, зосереджується на мікроекономічних факторах, які згруповані в чотири категорії: факторні умови; умови попиту; контекст для стратегії фірми та суперництва; суміжні та допоміжні галузі. Їх поєднання в «ромбі» дає чудовий аналітичний інструмент, який уможливив надзвичайно успішне практичне використання підходу М. Портера агентствами розвитку та урядами багатьох країн світу.

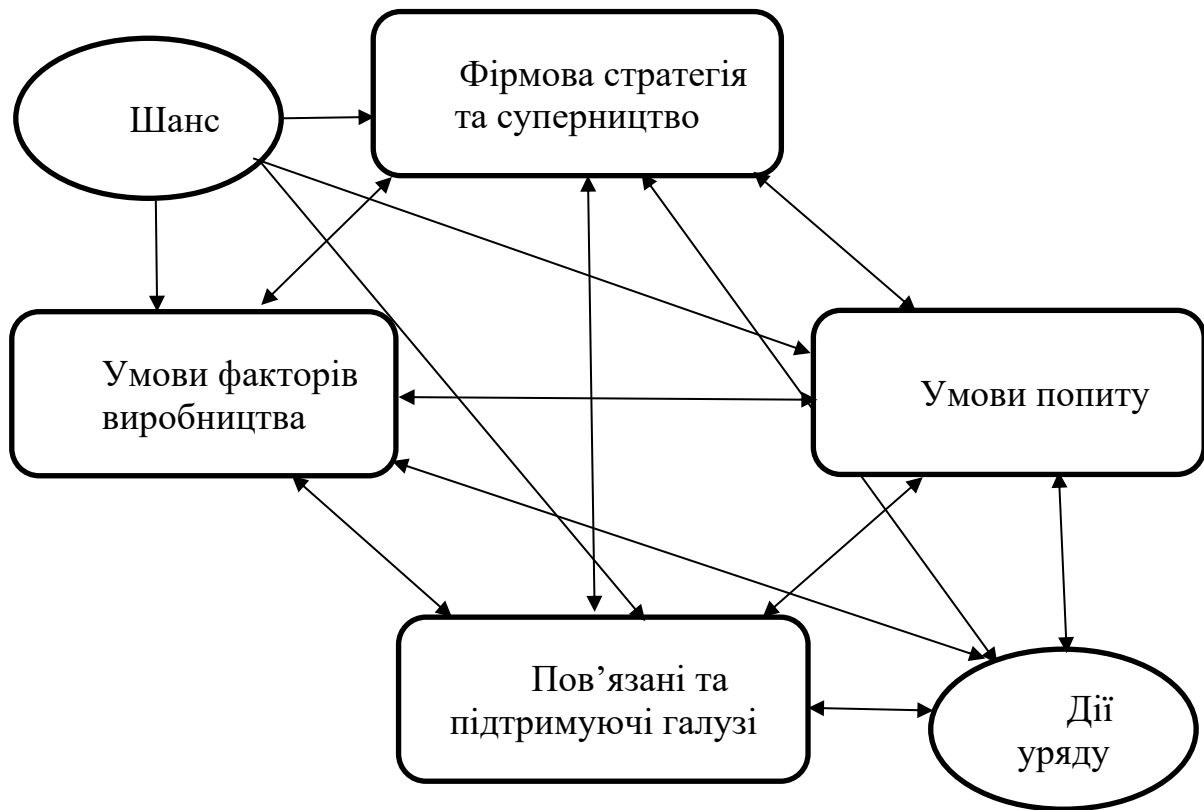

Рисунок 1 – «Національний даймонд» М. Портера

Джерело: [13]

Використання концепції конкурентоспроможності в колах економічної політики згодом, завдяки М. Портеру, була поширено на менші географічні одиниці аналізу, включаючи міста та регіони [17]. Крім того, зважаючи на своє походження, дискурс про конкурентоспроможність наголошував на прямому суперництві між територіями в процесах економічного розвитку. Я. Фагерберг припускає, що «консенсус визначення міжнародної конкурентоспроможності мав би полягати в тому, що вона відображає здатність країни забезпечувати високий рівень життя для своїх громадян, порівняно з громадянами інших країн, зараз і в майбутньому» [15].

Крім того, професор Кардіффського університету Джілліан Брістоу у своїй праці «Кожен – «переможець»: проблематизація дискурсу регіональної конкурентоспроможності» стверджує, що «разом з іншими видатними вченими, такими як Роберт Райх і Лестер Туроу, Майкл Портер зробив потужний внесок у формування ідеї про те, що міста еквівалентні корпораціям, які конкурують за частку ринку в рамках дедалі більшої взаємопов'язаної та жорстко конкурентної глобальної економіки» [18]. Загалом даний підхід є тісно пов'язаним із дискусією в роботах Хуго Радіса [19], Роджера Сугдена та Джеймса Вілсона [20] навколо зміни ролі держави в міру прискорення процесів глобалізації. Такі автори, як Кенічі Омае [21], Майкл Сторпер [12] та Аллен Скотт [22] у своїх дослідженнях також підкреслювали роль регіонів як основних економічних одиниць у глобалізованому світі. У цих дебатах концепція територіальної конкурентоспроможності набувала свого особливого значення.

Не дивлячись на значний інтерес до неї серед багатьох політичних аналітиків та практиків, даний підхід, заснований на концепції М. Портера, викликав критику в різних наукових школах.

Аргументи критиків полягали у такому:

- британський економіст, письменник, колишній директор Лондонської школи економіки, Сер Ховард Джон Девіс та глобальний керівник відділу стійкої міської інфраструктури та послуг Світового банку Пітер Елліс наводили критичні зауваження щодо визначення ряду конкретних слабких сторін територій і зазначали, що «політики припускаються до формування простого SWOT-аналізу своїх економік, але він не може бути надійним керівництвом до політики уряду» [23];

- професор економіки Оксфордського університету, відомий дослідник проблем економічного розвитку Санджая Лалл висловлює більш загальну думку щодо підходів бізнес-шкіл, які переносять

корпоративну стратегію на національний рівень: «вони часто описують те, що вони вважають (розумними) складовими елементами конкурентоспроможності (інновації, навички, кластери) без ґрунтування на теоріях ринків, провалів ринку та здатності уряду подолати ці провали» [24];

– значна частина критики виникає через сумніви щодо обґрунтованості розширення або агрегування концепції, заснованої на фірмі, до рівня території. Так, наприклад, американський економіст, лауреат премії з економіки пам'яті Альфреда Нобеля, Пол Кругман стверджує, що «коли ми говоримо, що корпорація є неконкурентоспроможною, ми маємо на увазі, що її ринкова позиція є нестійкою – що, якщо вона не покращить свою продуктивність, вона припинить своє існування. З іншого боку, країни не припиняють своє існування. Вони можуть бути задоволені чи незадоволені своїми економічними показниками, але у них немає чітко визначеного результату. Як наслідок, концепція національної конкурентоспроможності є невловимою» [5]. Таким чином, застосування мови ринку вважається невідповідним аналізу націй і регіонів у цілому. Нації та регіони існують у системі відносин, яка включає ринки, але в якій сам по собі ринковий успіх не визначає їх подальше існування чи зникнення.

Австрійський вчений-економіст Карл Айгінгер, проте, стверджує, що «ситуація не є такою чорно-білою щодо фірм: хоча фірма, яка постійно виробляє збиток, явно є неконкурентоспроможною, проте, є фірми, які мають низькі прибутки в галузях, де інші фірми отримують високі прибутки. Таким чином, багато питань вважаються схожими; навіть визнаючи, що території (на відміну від фірм) не перестають існувати, якщо вони неконкурентоспроможні, корисно проаналізувати та порівняти, наскільки добре різні території здатні створювати добробут (на відміну від прибутку)» [25]. Це підтверджується висновками професора Університету Осло (Норвегія) Яна Фагерберга щодо достовірності національної конкурентоспроможності: «основна ідея, що лежить в її основі, є здоровою та простою: люди дбають про те, наскільки добре вони працюють порівняно з іншими, як індивідуально, так і колективно» [15].

Рамки аналізу К. Айгінгера з точки зору добробуту висвітлюють наступне ключове питання: який показник продуктивності слід аналізувати за допомогою поняття конкурентоспроможності? Стосовно фірми як суб'єкта, що максимізує прибуток, прибуток є очевидною відповіддю. Економічна наука традиційно зосереджується на економічному зростанні як меті територіального розвитку, що відповідає визначенням конкурентоспроможності на основі доходів ОЕСР [26] та Я. Фагерберга. Наголос на доходах або процвітанні також є чітко очевидним у концепції М. Портера, орієнтованій на фірму; враховуючи загальне економічне розуміння продуктивності як результату, створеного на одиницю ресурсу, зрозуміло, що його визначення конкурентоспроможності нерозривно пов'язане з доходом як кінцевим показником ефективності.

У суперечливому політичному дискурсі щодо конкурентоспроможності є три центральні взаємопов'язані проблеми. Перш за все, багато вчених схилиються до суперечливості поняття «виграшу» або «програшу» територій, пов'язаного з мовою конкурентоспроможності; по-друге, виникає фундаментальне питання щодо того, яких цілей насправді намагаються досягти «території» у своєму прагненні бути конкурентоспроможними; по-третє, не існує чіткого розуміння як і ким ці цілі визначаються.

Еріка Шоенбергер, професор гігієни навколишнього середовища та інженерії Інженерної школи Уайтінга, пропонує таку відповідну точку для вирішення першої проблеми: вона стверджує, що «дискурс конкурентоспроможності має два джерела, з яких він бере свою силу. По-перше, це вкорінене в ортодоксальній економіці, згідно з якою ринок остаточно оцінює поведінку; таким чином, конкурентоспроможність просто описує результат правильного реагування на ринкові сигнали і неминуче асоціюється з ідеями придатності та непридатності... заслуговує на життя та заслуговує на смерть. По-друге, визначення прийняте в бізнес-спільноті. Тут термін конкурентоспроможність є суттєвою цінністю та суттєвим підтвердженням, який використовується як пояснення будь-яких стратегічних дій, без яких фірма програє конкурентам і зрештою загине. Таким чином, конкурентоспроможність глибоко вкорінена в діалозі успіху та поразки, існування та зникнення, і, як наслідок, прямої конкуренції «виграш-програш» [27].

Це частково пояснює критику таких авторів, як Пол Кругман, аргументи яких ґрунтуються на тому, що торгівля не є грою з нульовою сумою.

Професор регіональної та міської економіки Роберто Каманьї у відповідь на коментарі Пола Кругмана вказує на триваючі дебати серед регіоналістів і стверджує, що «ключовою відмінністю є те, що міста та регіони конкурують на основі абсолютної переваги, а не порівняльної переваги» [28].

Відсутність дієвих автоматичних механізмів коригування у вигляді гнучкості ціни, заробітної плати та обмінних курсів, поряд з існуванням «більш ефективного та карального механізму» міжрегіональної міграції капіталу та робочої сили, означає, що «регіон цілком може бути «виштовхнутий з бізнесу», якщо ефективність усіх його секторів буде нижча, ніж в інших регіонах» [28]. Хоча фізичне припинення існування, очевидно, неможливе, ці особливості регіональної економічної взаємодії означають, що регіонам фактично загрожує довгостроковий занепад і економічне виключення, якщо вони не можуть «конкурувати» безпосередньо з іншими.

Дискусія щодо доцільності прямої конкуренції значно складніша на регіональному, ніж на національному рівні. Професор географії Університету Штату Огайо Едвард Малецький пропонує дискусію, яка досліджує шляхи досягнення регіональної конкурентоспроможності та підкреслює як негативні, так і позитивні елементи конкуренції між регіонами [28]. З позитивного боку він вказує на зміцнення технології та підвищення здатності до поглинання, збільшення обсягу інформації, створеної веб-сайтами та іншими інформаційними ресурсами, створеними в процесі змагання, а також позитивні можливості, що виникають завдяки залученості місцевих стейкхолдерів та створенню синергії від їх взаємодії.

Якщо місцева синергія, мережі та співпраця є важливими для збалансування конкурентних відносин між суб'єктами в регіонах, як наголошують дослідження щодо «кластерів» та «територій» фірм, то мережевий підхід у розвитку регіонів також може працювати на їх користь [29].

Серед недоліків прямої конкуренції між регіонами Е. Малецький називає імітацію ідей, ресурсів, що спрямовуються на рекламу та маркетинг, тенденцію до задоволення короткострокових потреб глобального капіталу, концентрацію вигод серед небагатьох акторів, які «заробляють ренту», та нерозуміння аспектів якості життя. Цілком ймовірно, що належний баланс конкуренції та співпраці може дозволити регіонам знайти рішення для деяких із цих важливих питань, зокрема з огляду на неоднакову відправну точку регіонів, що означає, що насправді вони конкурують досить різними способами.

Таким чином, хоча все більш очевидним стає те, що регіони знаходяться в прямій конкуренції з аналогічними регіонами в певних аспектах, – привабливість конкретної фірми, групи фірм, привабливість певних типів робочої сили – небезпечно припускати, що процес конкуренції «виграш-програш» є домінуючою характеристикою взаємовідносин між регіонами. Такий односторонній підхід може зашкодити спроможності територій розробляти стратегії та ціннісні пропозиції, які створюють основу для відповідної співпраці. Однак, використовуючи мову конкурентоспроможності, потенційно можна націлити її на стимулювання позитивних процесів взаємодії, дій і рефлексії між соціально-економічними агентами – коопетішн («кооперація-конкуренція»), що означає бізнес-стратегію, яка використовує знання, отримані з теорії ігор, щоб зрозуміти, коли конкурентам краще працювати разом.

Підходи до конкурентоспроможності, орієнтовані на продуктивність, неявно припускають, що основною метою економічного розвитку території є збільшення виробництва, а отже, доходу. Це припущення стало домінуючим у дискурсі про конкурентоспроможність, так само як воно домінує в аналізі економічного розвитку. У Звіті Світового Банку про світовий розвиток представлено детальний масив статистичних даних, але чітко зазначено, що «основним критерієм, який використовується... для класифікації економік і широкого розрізнення стадій економічного розвитку, є ВВП на душу населення» [30].

Британсько-новозеландський економіст, який спеціалізується на економіці розвитку, Дадлі Сірс ще у 1969 році поставив під сумнів таку вузькість розуміння мети економічного розвитку, стверджуючи, що, враховуючи «складність проблем розвитку, що стають все більш очевидними, полягає у тривалій залежності від використання єдиного сукупного показника..., що виглядає як шлях, щоб уникнути реальних проблем розвитку» [31].

Хоча зростання доходу часто вважають логічним результатом, який легко виміряти, існують дослідження, які ставлять під сумнів, чи є він відповідним показником бажаних цілей суспільства. Останніми роками це занепокоєння посилилося, зокрема з огляду на дедалі більше визнання важливості екологічної стійкості [32] і визнання складності взаємозв'язків між доходом та іншими вимірами соціально-економічного прогресу [33].

Тому не дивно, що подібні занепокоєння щодо пасток аналізу економічного розвитку, орієнтованого на доходи, також виникли у відповідь на зростання використання концепції конкурентоспроможності у політичних колах.

Натомість професор Бізнес-школи Університету Лідса Крістос Пітеліс стверджував, що «конкурентоспроможність слід визначати ширше як здатність країни покращувати суб'єктивно визначений індекс добробуту порівняно з іншими країнами» [34].

Асоційований професор Університету Басу Роберт Бренстон вважає, що «більш цілеспрямованою є перспектива, яка бачить конкурентоспроможність у термінах демократично визначених цілей розвитку конкретної місцевості. Тоді бути конкурентоспроможним означає ефективно досягнення цих цілей порівняно з іншими місцевостями» [35].

«Побудувати концепцію конкурентоспроможності без ендегенних демократичних процесів для визначення бажаних результатів означало б шукати «наукової» зручності за рахунок визнання того, що є найбільш фундаментальним для економічного розвитку народу» [35].

Схожий аргумент навів англійський економіст, лорд Пітер Ричард Гренвілл Лейард, стосовно викликів, які ставлять перед економікою та державною політикою впливові дослідження про психологічне благополуччя [36].

Обговорюючи політичні наслідки доказів того, що люди в США, Японії та Європі не збільшили своє «щастя» зі зростанням доходів за останні 50 років, він висловлює таку тезу: «Загалом, економіка каже, що корисність зростає разом із можливостями добровільного обміну. При цьому не враховується величезна важливість мимовільних взаємодій між людьми – того, як інші впливають на наші норми, наші прагнення, наше відчуття важливості та наш досвід того, чи є світ дружнім чи загрозливим. Можна сказати, що ці речі є осередком інших соціальних наук. Було б зручно, якби життя працювало таким чином, ... але це не так. ... Дотримуйтесь політики мобільності ... Більша мобільність, безсумнівно, збільшує дохід, але також впливає на якість стосунків у громаді та сім'ї. Економісти не повинні виступати за більшу мобільність, не враховуючи також ці наслідки. Це вимагає співпраці між економістами та соціологами, особливо психологами. На мій погляд, головною метою соціальних наук має бути виявлення того, що допомагає і що заважає щастю. Економісти могли б відіграти провідну роль у просуванні цього підходу: є дуже багато того, що можна легко вивчити... Чітким наслідком є те, що в сферах, пов'язаних з економічною політикою, визначення добробуту людей має аналізуватися в ширшому контексті, ніж традиційно дозволяє економічний аналіз. Зараз це особливо важливо для вимірювання та визначення конкурентоспроможності, враховуючи вплив, який дискурс конкурентоспроможності має на державну політику» [36].

Крім того, серед досліджень з економічного аналізу, пов'язаних з категорією «щастя» слід відзначити внесок професора політичної економії Базельського університету, Алоїза Штутцера, та швейцарського економіста, запрошеного професора політичної економії Базельського університету, Бруно Фрея, які виявили, що «індивідуальний добробут систематично підвищується інституційними факторами у формі прямої демократії та місцевої автономії прийняття рішень» [37].

Даний підхід вказує на потенційну важливість ендегенних демократичних процесів для визначення бажаних результатів в аналізі конкурентоспроможності.

Професор Університету Варвіку, Кейт Коулінг, пропонує свою альтернативну інтерпретацію того факту, що виробництво на душу населення в США значно вище, ніж у Європі, незважаючи на аналогічну продуктивність на робочу годину [38]. Дане твердження суперечить висновку відомих американських економістів, лауреатів премії імені Альфреда Нобеля Едварда Прескотта [39] та Роберта Лукаса [40], які припускають, що менша тривалість робочого часу в Європі пов'язана з викривленням у виборі працівників між роботою та відпочинком у розподілі свого часу, спричиненим оподаткуванням.

К. Коулінг припускає, що європейські переваги принципово відрізняються від уподобань працівників у США «через глибокі, історичні та культурні причини, але частково через те, що споживання є іншим» [40].

Таким чином, «неможливо зробити остаточний висновок щодо відносної суті процвітання: ринкові інвестиції сучасного капіталізму, з американським капіталізмом як його крайньою формою, можуть відштовхнути людей від їхніх метауподобань до більшої тривалості робочого часу (і менших заощаджень)» [40].

Якщо певні суспільства за певних обставин можуть віддати перевагу працювати менше за рахунок надмірного споживання, тоді можна припускати, що їхні переваги щодо результатів конкурентоспроможності відображаються виключно на зростанні доходу.

Узагальнюючі ці аргументи можна припустити, що недоцільно встановлювати будь-які жорсткі екзогенні рамки визнання результатів конкурентоспроможної територіальної політики без урахування уподобань людей, що живуть у регіоні.

Територіальна конкуренція значною мірою сприяла створенню таких установ і організацій як ЄС (Європейський союз) і ОЕСР (Організація економічного співробітництва та розвиток). ЄС створив комісії та ради, які аналізують, вивчають, представляють та пропонують принципи та політику щодо конкуренції територіальних одиниць.

ЄС визначає територіальну конкурентоспроможність (одна з цілей Лісабонської угоди) таким чином: «ступінь, до якої країна може, за вільних і справедливих ринкових умов, виробляти товари та послуги, які відповідають вимогам міжнародних ринків одночасно зберігаючи та збільшуючи реальні доходи свого народу протягом тривалого часу термін» [41].

ОЕСР визначив конкурентоспроможність (на загальному рівні) як «спроможність фірм, регіони, місця для отримання високого рівня доходу та зайнятості» [42].

Прикладом практичної імплементації теорії конкурентоспроможності територій є конкуренція між глобальними містами, яка широко досліджується міжнародною консалтинговою компанією Kearney та Global Fortune 500 з 2017 року.

На думку експертів Kearney [43], глобальні міста за своєю природою – великі мегаполіси, унікальні міжнародні за своїм зв'язком і характером. Вони є потужними двигунами динамізму та інновацій. Незважаючи на те, що вони є унікальними за своїм характером та ідентичністю – відрізняються від сільських районів і невеликих муніципалітетів, які їх оточують, – ці міста, тим не менш, служать мікрокосмом динаміки, яка формує світ, від ланцюгів постачання та імміграційних мереж до тенденцій у популярній культурі.

Така оцінка ролі міських центрів є поштовхом для щорічних досліджень Kearney про глобальні міста, які розробляються цією консалтинговою компанією спільно з провідними науковими та бізнес-консультантами з усього світу.

Міжнародний рейтинг глобальний міст, розроблений Kearney (GCI), – це показник, який кількісно визначає ступінь, за яким місто може залучати, утримувати та генерувати глобальні потоки капіталу, людей та ідей. Ці глобальні міста служать центрами соціальної, політичної та економічної активності, що відображає динамічне глобальне середовище.

У 2022 році GCI оцінює ефективність 156 міст у всьому світі за стандартними п'ятьма параметрами: ділова активність, людський капітал, обмін інформацією, культурний досвід і політична участь.

Рейтинги найкращих міст у 2022 році за GCI відображають конкурентоспроможність провідних глобальних міст світу. Чотири найкращі міста в списку – Нью-Йорк, Лондон, Париж і Токіо – не змінилися з 2021 року (табл. 1).

Нью-Йорк зберіг перше місце в GCI, незважаючи на зниження показників ділової активності та людського капіталу за останній рік, що відображає удари, яких місто зазнало під час найгіршої пандемії. На піку пандемії Нью-Йорк втратив найбільшу частку робочих місць серед 20 найбільших міст Сполучених Штатів (США), і його відновлення відбувалося повільніше, ніж в інших містах. Незважаючи на це, Нью-Йорк залишається світовим лідером в обох вимірах і спостерігає покращення своїх рейтингів щодо обміну інформацією, культурного досвіду та політичної участі [43].

Лондон також зберіг свій рейтинг, але так само продемонстрував зниження показників ділової активності та людського капіталу. Місто не тільки бореться за відновлення після пандемії, але й зі значними наслідками Brexit. Це відображається на міжнародній студентській популяції міста. Кількість студентів з ЄС, які навчаються в британських університетах, становила лише половину в порівнянні з періодом до COVID-19. Лондон оприлюднив незначні покращення в культурному досвіді та політичній активності [43].

Париж утримав своє місце, незважаючи на різке падіння показника ділової активності, яке було спричинене зниженням рейтингу міста для проведення міжнародних конференцій. Показник людського капіталу Парижа також знизився, але показники обміну інформацією та культурного досвіду показали покращення, оскільки ресторани світового класу, музеї та інші культурні пам'ятки міста почали відновлюватися [43].

Токіо також зберіг свою давню позицію, частково завдяки досягненню відносно рідкісного успіху, опублікувавши покращення ділової активності порівняно з 2021 роком, хоча й із скромним відривом. Це досягнення допомогло компенсувати падіння людського капіталу, обміну інформацією та культурного досвіду.

Топ-10 Global Cities Index, 2022 р. [43]

<i>Міста</i>	<i>Рейтинг 2022</i>	<i>Рейтинг 2021</i>	<i>2021-2022</i>
Нью Йорк	1	1	-
Лондон	2	2	-
Париж	3	3	-
Токіо	4	4	-
Пекін	5	6	+1
Лос Анджелес	6	5	-1
Чикаго	7	8	+1
Мельбурн	8	12	+4
Сінгапур	9	9	-
Гонг Конг	10	7	-3

Пекін піднявся на одну сходинку з 2021 року та знову увійшов до п'ятірки лідерів, помінявшись місцями з шостим містом цього року Лос-Анджелесом. Столиця Китаю спостерігала незначне підвищення показників обміну інформацією та політичної активності, але продемонструвала зниження в інших трьох вимірах, поряд із більшістю інших провідних міст.

Хоча найвищий рівень рейтингу GCI практично не змінився, у списку відбулися деякі варті уваги зміни. Гонконг продовжив свій багаторічний спад, опустившись на три сходинки з сьомого на 10-е місце через різке зниження потоків культурного обміну та обміну інформацією, а також більш поступове зниження ділової активності та людського капіталу. Падіння міста можна пояснити в основному триваючими політичними потрясіннями, які вплинули на його рейтинг за всіма параметрами Індексу. Вимір культурного обміну продемонстрував найрізкіше зниження, частково зумовлене падінням на 67 позицій кількості міжнародних мандрівників. Цих мандрівників стримували заворушення, що охопили місто, і правила щодо COVID-19, які були скасовані лише наприкінці вересня цього року.

Примітно, що цей рух продовжує існуючу тенденцію. У довгостроковій перспективі глобальні міста показали зниження загальних показників за останні шість років, що свідчить про деглобалізацію, яка передувала пандемії. Деякі показники, як-от потік товарів і обмін міжнародними студентами, можуть повернутися до своїх попередніх рівнів, але деякі зміни могли закріпитися внаслідок нещодавніх глобальних подій.

GCI-2022 продемонстрував значне зниження кількості міжнародних конференцій із значним зниженням у багатьох провідних містах. З широким розповсюдженням технологій віртуальних конференцій і економією, отриманою від проведення більшої кількості подій в Інтернеті, кількість особистих конференцій може залишатися низькою в майбутньому.

Слід зазначити, що масштаби зниження показників GCI більші для багатьох міст у регіонах із низьким рівнем доходу, ніж для міст Північної Америки чи Європи. Ймовірно, це пов'язано з відстроченими наслідками COVID-19 і початковим швидким відновленням багатьох заможніших міст.

Наразі спостерігається значна різниця між економічним відновленням міст у більш заможних країнах і містах у менш заможних країнах, за одним частковим винятком. Багато африканських міст зазнали лише помірного зниження рейтингів, можливо, через відносну відсутність зв'язку зі світовими ринками.

Друга частина Global Cities Report – це Global Cities Outlook (GCO) [43]. GCO покликаний привернути увагу не лише до відомих лідерів, але й до тих міст, які можуть мати найкращі позиції, щоб кинути виклик їхній перевазі. У 2022 році агенством Kerney було відслідковано чотири широкі індикатори міських перспектив: особистий добробут, економіка, інновації та управління.

Ці критерії призначені для визначення розвитку та тенденцій, які, як очікується, сформуєть майбутнє міське середовище. Вони також мають на меті пролити світло на чинники, які можуть інформувати про найближчі рішення щодо державних і приватних інвестицій у великих містах.

У GCO-2021 було визначено важливі нові чинники процвітання міст.

Існує певний ступінь перетинання між GCI та GCO. Найдинамічніші та найбажаніші міста світу є потужними магнітами талантів і активності, тому цілком зрозуміло, що вони повинні займати високі позиції в прогнозах майбутньої переваги мегаполісу. Лондон, Париж і Нью-Йорк приваблюють амбітних і інноваційних людей з усіх країн і з усього світу (табл. 2). Ця тенденція спостерігається багато років.

Лондон четвертий рік поспіль зберігає першу сходинку, незважаючи на різке зниження рейтингу управління. Важливу роль у цьому грає підвищення особистого добробуту та інновації.

Таблиця 2

Топ-10 Global Cities Outlook, 2022 рік [43]

<i>Міста</i>	<i>Рейтинг 2022</i>	<i>Рейтинг 2021</i>	<i>2021-2022</i>
Лондон	1	1	-
Париж	2	2	-
Люксембург	3	11	+8
Мюнхен	4	3	-1
Стокгольм	5	6	+1
Нью-Йорк	6	18	+12
Дублін	7	5	-2
Копенгаген	8	21	+13
Абу-Дабі	9	4	-5
Амстердам	10	20	+10

Другу позицію другий рік поспіль займає Париж, який піднявся на 14 позицій у рейтингу особистого благополуччя.

Люксембург піднявся з 11-го на третє місце, частково завдяки покращенню інноваційного виміру.

Мюнхен опустився на одне місце порівняно з минулим роком, незважаючи на високі показники та підйом на 30 позицій у вимірі інновацій.

Стокгольм піднявся на одну сходинку завдяки рейтингу особистого добробуту, який піднявся з 44-го місця на 17-е. Це компенсувало падіння економіки та управління.

Таким чином, якщо GCI спрямований на кількісне визначення ступеня, до якого провідні міста справді кваліфікуються як глобальні, GCO є показником того, як ці самі міста гарантують, що вони можуть зберегти або підвищити цей статус у майбутньому. Це спосіб прогнозування рейтингу міст, які, швидше за все, візьмуть на себе лідерські ролі в найближчі роки.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Таким чином, наведений вище аналіз показує, що вирішення проблем дослідження конкурентоспроможності територій передбачає необхідність:

- уникнення надмірного акценту на прямій конкуренції між територіями з метою збереження балансу між конкуренцією та співробітництвом;
- визнання того, що зростання продуктивності та, як наслідок, зростання доходу, є важливою складовою ймовірних цілей розвитку території, але не є відповідним відображенням соціально-економічних цілей розвитку території у цілому;
- визначення того, що досягнення соціально-економічних цілей території потребує розвитку внутрішніх демократичних механізмів, необхідних для політичного процесу.

Поступово в генезисі теорії конкурентоспроможності територій питання конкуренції та конкурентоспроможності переходять до концепції привабливості, особливо на рівні субнаціональних територій (регіони, повіти, міста тощо).

Привабливість стосується подвійної здатності, по-перше, залучати та підтримувати кількість населення території, запропонувавши йому відповідний рівень життя та, по-друге, залучати або створювати конкурентоспроможну діяльність.

Це є результатом ефективної комбінації між стратегіями та траєкторіями діяльності місцевих акторів та здатністю території визначити свою конкретну пропозицію, яка відрізнятиме її від інших.

Порівняно з територіальною конкурентоспроможністю, привабливість відноситься до більш глобальної стратегії, яка має за мету не тільки економічну стійкість, але й екологічну та соціокультурну стійкість, засновану на принципі «територіального капіталу».

Таким чином, підсумовуючі існуючі підходи до визначення сутності природи територій як суб'єкта глобальної конкуренції, до складових конкурентоспроможності територій слід віднести здатність міст/регіонів/держав: залучати і продовжувати економічну діяльність, виробляти товари та послуги, які відповідають вимогам більш широких регіональних, національних і міжнародних ринків, забезпечувати високий рівень життя для своїх громадян, порівняно з громадянами інших країн, продукувати та поглинати інновації, утворювати конкурентоспроможні кластери, забезпечувати високу продуктивність праці, а також забезпечувати інституційні умови для прямої демократії та місцевої автономії прийняття рішень.

Бібліографічний список / References:

1. Camagni, R. (1991) "Technological change, uncertainty and innovation networks: towards a dynamic theory of economic space." In Camagni, R. (ed.) *Innovation networks: spatial perspectives*, Belhaven-Printer (London)
2. Cheshire, P. and Gordon, R. (1998) "Territorial Competition: some lessons for policy." *The Annals of Regional Science* 32, pp. 321–346.
3. Porter, M. (1999) "Clusters and the New Economics of Competition." *Harvard Business Review* November-December, pp. 77-90.
4. Shotar, M.M. (2005) 'The attractiveness of Qatar to foreign direct investment, 1980 – 2002', *Applied Econometrics and International Development*, vol. 5(3):117-132.
5. Krugman, P. (1994) "Competitiveness: a dangerous obsession." *Foreign Affairs* 74-2, pp. 28-44.
6. McFetridge, D. (1995) "Competitiveness: Concepts and measures." *Occasional paper – 5*, Industry Canada.
7. Yap, J. (2004) "A Note on the Competitiveness Debate." *Discussion Paper Studies Series No 2004-39*, Philippine Institute for Development Studies.
8. Lovering, J. (1999) "Theory lead by policy: the inadequacies of the New Regionalism." *International Journal of Urban and Regional Research* 23, pp. 379-396.
9. Harvey, D. (2001) *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*, Routledge (New York).
10. Lever, F. and Turok, I. (1999) "Competitive Cities: Introduction to the review." *Urban Studies* 36, pp. 791-793.
11. Reinert, E. (1995) "Competitiveness and its predecessors -a 500-year-cross-national perspective." *Structural Change and Economic Dynamics* 6, pp. 25-47.
12. Storper, M. (1997) *The regional world: territorial development in a global economy*, Guilford Press (New York).
13. Porter, M. (1990) *The competitive advantage of Nations*, The Free Press (New York).
14. Porter, M. (2000) "Location, Competition, and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy." *Economic Development Quarterly* 14-1, pp. 15-34.
15. Fagerberg, J. (1996) "Technology and competitiveness." *Oxford Review of Economic Policy* 12-3, pp. 39-51.
16. OECD (1996) *Industrial Competitiveness*, OECD publications (Paris).
17. Porter, Michael E. (1995). 'The Competitive Advantage of the Inner City', *Harvard Business Review*, 73: 3, 55-71.
18. Bristow, G. (2005). 'Everyone's a 'Winner': Problematising the Discourse of Regional Competitiveness', *Journal of Economic Geography*, 5, 285-304., стр. 287.
19. Radice, Hugo (2000). 'Responses to Globalisation: A Critique of Progressive Nationalism', *New Political Economy*, 5: 1, 5-19.
20. Sudgen, Roger and Wilson, James R. (2005). 'Economic Globalisation: Dialectics, Conceptualisation and Choice', *Contributions to Political Economy*, 24, 13-32.
21. Ohmae, K. (1995). *The End of the Nation State: The Rise of Regional Economies*, London: HarperCollins.
22. Scott, Allen J. (1998). *Regions and the World Economy: The Coming Shape of Global Production, Competition and Political Order*, Oxford: Oxford University Press.
23. Davies, H. and Ellis, P. (2000). 'Porter's Competitive Advantage of Nations: Time for a Final Judgement?', *Journal of Management Studies*, 37: 8, 1189-1214.
24. Lall, S. (2001a). *Competitiveness, Technology and Skills*, Cheltenham: Edward Elgar.
25. Aiginger, K. (2006). 'Competitiveness: From a Dangerous Obsession to a Welfare Creating Ability with Positive Externalities', *Journal of Industry, Competition and Trade*, 6, 161-177.
26. OECD (1992). *Technology and the Economy: The Key Relationships*, Paris: OECD.
27. Schoenberger, E. (1998). 'Discourse and Practice in Human Geography', *Progress in Human Geography*, 22: 1, 1-14.
28. Camagni, R. (2002). 'On the Concept of Territorial Competitiveness: Sound or Misleading?', *Urban Studies*, 39 (13), 2395-2411.
29. Beccatini, G., Bellandi, M., Dei O., Fabio G. and S. (2003). *From Industrial Districts to Local Development: An Itinerary of Research*, Cheltenham: Edward Elgar.

30. World Bank (1999). World Development Report 1999/2000, Oxford: Oxford University Press, crop. 227.
31. Seers, Dudley (1969). 'The Meaning of Development', International Development Review, 11: 4, 2-6.
32. World Commission on Environment and Development (1987). Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development, Annex to United Nations General Assembly Document A/42/427 – Development and International Co-operation: Environment, August.
33. Di Tella, Rafael and MacCulloch, Robert (2008). 'Gross National Happiness as an Answer to the Easterlin Paradox', Journal of Development Economics, 86:1, 22-42.
34. Pitelis, C. (2003). 'Supply-side Strategy for Productivity, Competitiveness and Convergence for the EU and the CEECs' in Marinova, S. T and Marinow, M. A. (eds.), Foreign Direct Investment in Central and Eastern Europe, Aldershot: Ashgate.
35. Branston, J. R., Rubini, L., Sugden, R. and Wilson, J. R. (2006). 'The Healthy Development of Economies: A Strategic Framework for Competitiveness in the Health Industry', Review of Social Economy, LXIV: 3, 301-329.
36. Layard, R. (2006). 'Happiness and Public Policy: A Challenge to the Profession', The Economic Journal, 116: March, C24-C33.
37. Frey, B. and Stutzer, A. (2002). 'The Economics of Happiness', World Economics, 3: 1, 1-17.
38. Cowling, K. (2006). 'Prosperity, Depression and Modern Capitalism', Kyklos, 59: 3, 369-381.
39. Prescott, E. C. (2004). 'Why do Americans Work so much more than Europeans?', Federal Reserve Bank of Minneapolis, Research Department, 321.
40. Lucas, R. E. (2003). 'Macroeconomic Priorities', American Economic Review, 93: 1-14.
41. EUROPEAN COMMISSION (1999) Sixth Periodic Report on the Social and Economic.
42. OECD (1999a) The OECD Territorial Reviews: a conceptual framework. Territorial Development Service, DTPC, November.
43. <https://www.kearney.com/industry/public-sector/global-cities/2022>

Kozyr S. V. Territories as a subject of global competition

The article is devoted to the analysis of the nature of territories as a subject of global competition. It was determined that solving the problems of territorial competitiveness research involves the need to avoid excessive emphasis on direct competition between territories in order to maintain a balance between competition and cooperation; recognition that productivity growth and, as a result, income growth is an important component of the likely development goals of the territory; determination that the achievement of socio-economic goals of the territory requires the development of internal democratic mechanisms necessary for the political process. The article proves that gradually in the genesis of the theory of territorial competitiveness, the issues of competition and competitiveness pass to the concept of attractiveness, especially at the level of subnational territories. It is determined that the attractiveness of the territories refers to the dual ability, firstly, to attract and maintain the population of the territory by offering it an appropriate standard of living and, secondly, to attract or create competitive activities. This is the result of an effective combination between the strategies and trajectories of local actors and the ability of the territory to define its specific offer that will distinguish it from others. Compared to territorial competitiveness, attractiveness refers to a more global strategy that aims not only at economic sustainability, but also at environmental and socio-cultural sustainability, based on the principle of "territorial capital". It is concluded that the components of the competitiveness of territories, as subjects of global competition, should include the ability of cities/regions/states: to attract and continue economic activity, to produce goods and services that meet the requirements of wider regional, national and international markets, to ensure a high level life for its citizens, compared to citizens of other countries, to produce and absorb innovations, to form competitive clusters, to ensure high labor productivity, and to provide institutional conditions for direct democracy and local decision-making autonomy.

Keywords: territories, global competition, territorial development strategies, economic activity of territories

СТРУКТУРИ ПОЛІТИЧНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ: НОВІ ВИМІРИ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті розглянуто феномен ефективності політики з точки зору концепції політичних можливостей. Концепція представлена у вигляді можливостей, які впливають на мобілізацію населення. Надано ретроспективу аналізу та модифікації теорії політики можливостей з точки зору розширення структур. Це дозволяє висунути гіпотезу про широкий набір властивостей політичної системи, яка через поєднання формальних та неформальних процедур та стратегій може активізувати нові структури політичних можливостей. І якщо у класичному розумінні самі структури спираються на формальність відкритості/закритості політичних інститутів, діяльності політичних еліт та контролю над здійсненням влади, неформальні процедури ще не достатньо досліджені. У статті робиться висновок, що структури політичних можливостей можуть змінюватися внаслідок певних політичних подій, які активізуються у публічному полі. Що може вказувати на рівень публічної політики, яка є продуктом формальних та неформальних процедур структурного тиску політичних можливостей.

Неформальні процедури та стратегії, які активізуються у межах формальної діяльності політичних інститутів, політичної еліти та інструментів контролю, здатні впливати на зміну політичної системи. Що не заперечує відкритість або закритість системи. А може вказувати на структурний вплив політичних можливостей на трансформацію самої системи. Неформальні процедури можуть виглядати як конфронтаційний елемент структур політичних можливостей, так і фасилітаційним (або кооперативним) елементом структур. І це може вказувати не тільки на характер тиску, але й на характер мобілізації громадського руху. Де класична відкритість/закритість політичних інститутів, діяльність політичних еліт та контроль над здійсненням влади є наслідком структурного тиску неформальних процедур.

Ключові слова: політичні актори, протести, структури політичних можливостей, сфера публічної політики, формальні та неформальні процедури.

Постановка проблеми. Поняття «політичні можливості» використовується у широкому значенні як зовнішні умови, що утворюють політичний клімат для функціонування різних моделей публічної політики. І наукова проблема полягає в тому, що саме впливає на вектор утворення політичного клімату: економічні, соціальні, культурні виміри. Що спонукає людину свідомо перетворити себе на суб'єкта політики або на політичного актора. Сучасні виклики політичних процесів, що пов'язані з Covid-19 та масовою міграцією, в тому числі внаслідок широкомасштабної війни в Україні, відкрили нові аспекти політичної участі, мобілізації у добровільні громадські об'єднання, демографії, активізації феномену *realpolitics* тощо. Безумовно залишається стартова точка дослідження – політичні можливості. Що спричинили те чи інше явище.

Наявність політичної події, як трансформація політичної системи або зміна формату політики влади без трансформації, можуть вказувати на активність та зміну політичної поведінки політичного актора. Його публічним або не публічним рівнем діяльності у публічному полі. І щоб зрозуміти динаміку зміни, або відстежити її, не достатньо лише заглибитись в аналіз цього суб'єктного процесу. Важливо розуміння інших факторів, що стали певними можливостями або актуалізацією інституційної системної зміни. І тут проблема полягає в тому, що у більшості дослідження таких можливостей у межах політичного поля зосереджено з наслідком, а сама причина, як продукт цих політичних можливостей, залишається поза уваги. Наприклад, питання моралі в умовах певного політичного режиму, що обумовлює дискурс політичних можливостей та встановлює певні норми політичного життя, поступається місцем дослідженню діяльності політичних акторів у межах публічної політики як категорії політичних можливостей. Коли у межах дослідження формальність

наявності політичного актора залишає за межами дослідження неформальність наявності моральних координат його поведінки.

Ще одним критичним моментом цієї теорії є те, що практично мало на сьогодні досліджень компоративної комбінації різних процедур політичних можливостей. Формальних та неформальних процедур політичних можливостей, або неформальних процедур у різних культурних просторах держав або держави. Це загрожує нерелевантності причин виникнення певного політичного феномену, що досліджується крізь концепцію політичних можливостей. Тому, щоб проводити аналіз певних політичних дій політичних акторів або подій у публічному полі, необхідно визначити не тільки сферу, де знаходиться предмет дослідження, але враховувати наявність та вплив неформальних процедур, які можуть бути наслідком впливу інших сфер. Наприклад, пралогічне мислення культурної сфери та його відтворення у межах публічної політики як неформальна процедура політичної можливості (забобони, застереження, традиції або ритуали).

Стан наукової розробки. Серед дослідників, хто вивчав політичні можливості, є Чарльз Тіллі, Пітер Айзінгер, Сідні Терроу, Девід Сноу, Девід Мейер, Дуглас Макадам та інші. Свою увагу вони концентрували на зовнішніх аспектах, які впливають на розвиток соціальних рухів. Сучасний дослідник Марко Джугні вказує на чотири напрями дослідження теорії політичних можливостей: відносна відкритість або закритість інститутів політичної системи, стабільність або нестабільність політичних еліт, наявність підтримки та опозиції до політичних еліт, здатність держави до використання репресій [2, 361]. Наприклад, П. Айзінгер спробував пояснити, чому в деяких американських містах наприкінці 1960-х років відбувалися масові бунти через расу та бідність, а в інших – ні. Він зосередився на відкритості міських органів влади до більш загрозливих політичних виступів і виявив, що міста з поєднанням того, що він назвав «відкритими» та «закритими» структурами для участі громадян, найімовірніше зазнають бунтів. Міста з широкими інституційними можливостями запобігали заворушенням, використовуючи звичайні засоби політичної участі для вирішення проблеми. А міста без можливостей для участі, були у зоні ризику спалахів протестів. Вчений припускав постійний тиск по всій міській Америці та розглядав найближчі інституційні механізми як ключові чинники, що впливають на формування політичного іншомислення. Таким чином, частота громадських рухів має певний зв'язок із політичною відкритістю (коли, наприклад, протест спочатку активний проти влади, а потім спрямовується на менш руйнівну політику). Так Пітер Айзінгер питання політичних можливостей зосереджував навколо відносної відкритості або закритості політичних інститутів, що формують публічну політику на рівні громадської активності.

З іншого боку, Чарльз Тіллі розглядав феномен використання або сприяння репресій, що викликало чимало критики на його адресу. Втручання держави у характер політичних процесів може бути у вигляді політичних просторів, які завдаються певними координатами публічної політики «зверху», і не завжди це може відбуватися на рівні лояльності. Чарльз Тіллі показав, що активність соціальних рухів відбувалася з процесом становлення національних держав у середині XIX ст. Це було внаслідок виходу за локальні межі, коли централізація влади була зосереджена на контролі периферійних сфер держави. Основна мета такого контролю полягала у розширенні економічного тиску в умовах капіталістичного виробництва. Що й спричинило активну політизацію населення та перетворення лояльної маси на політичних акторів у протестних рухах 1848 р. [5, 117].

Коли влада пропонує певному виборчому округу значущі шляхи доступу до ресурсів, мало хто з її членів протестує. Це не виключає наявність пригнічення певних груп населення. Вони не можуть й надалі розвинути необхідну організаційну здатність для пред'явлення своїх претензій. З цієї точки зору, протест виникає, коли існує простір толерантності з боку політичного устрою. Тут протестувальники, з одного боку, не мають достатньої переваги, щоб за допомогою протестів досягти власної мети. А сама влада не має великої кількості пригнічених, щоб перешкодити їм отримати те, що вони хочуть, або їх почути та підтримати. Тобто, обидві сторони не мають певних можливостей для вирішення конфлікту. Який набуває затяжного характеру.

Девід Мейер у своєму дослідженні «Протест та політичні можливості» пише про те, що існує певний контекст політичної дії, який можна назвати «структури політичних можливостей». Цей контекст впливає на діяльність політичних інститутів та громадських рухів. Активісти висувають конкретні вимоги, мобілізують прихильників та формують характер протесту в залежності від контексту. Не зважаючи на рівень економічного розвитку, протестні рухи не втихають і, згадуючи теорію мобілізації ресурсів, сам протест став сприйматися вже як «політичний ресурс».

Теорія політичних можливостей виникла як виклик на періодичність та змістовність протестів, що вказує на мейстрім інституційної політики. Зв'язок між політичними структурами та протестними рухами вказує на доступні засоби та форми протестів для громадян. Крім того, організація державного устрою та розміщення в ньому різних акторів робить деякі стратегії впливу більш привабливими та потенційно ефективнішими, ніж інші. «Мудрість, креативність і результати вибору активістів – їхньої агенції – можна зрозуміти й оцінити, лише дивлячись на політичний контекст і правила гри, у яких ці вибори робляться, тобто на структуру» [3, 128].

Мейер концептуально розділяє маркери політичних можливостей. На його думку, є різниця між можливостями для мобілізації та можливостями для впливу.

1) Політичні можливості для мобілізації стосуються діапазону поведінки. І тут не тільки протестна форма участі, а адвокція, інституційні правила, культура.

2) Політичні можливості для впливу теж не однорідні. «Нам потрібно знати, наприклад, про послідовність конкретних стратегій впливу (від більш до менш руйнівних у відкритих державах) та їх частотний зв'язок один з одним» [3, 137].

Іншим широким набором залежних змінних є результати соціального протесту. Успішна мобілізація інколи призводить до реформування політики, але можливості для зміни політики відрізняються від можливостей для мобілізації. Те, що можливості для впливу іноді збігаються з можливостями для мобілізації, створює плутанину. Несприятливі зміни в політиці можуть стимулювати мобілізацію, навіть у такі моменти, коли мобілізація навряд чи матиме помітний вплив на політику. Соціальні рухи, які виникають у відповідь на запропоновані чи фактичні небажані зміни в політиці, можуть мати свій вплив у пом'якшенні зусиль чи досягнень своїх опонентів або, що більш сприятливо, у збереженні статус-кво.

Аналізуючи діяльність політичних можливостей, Д. Мейер зупиняється на коаліціях та рухах. За його думкою, «розвиток рухів відображає, реагує, а іноді й змінює реалії політиків та політики» [3,139]. Спостерігаючи за державою та іншими політичними акторами, а також за сприйняттям інших активістів громадського руху, організатори протестів планують більш-менш стратегічно свої дії. Іноді активісти, подібно до засновників малого бізнесу, надмірно оптимістично дивляться на можливості. Вони не обов'язково ретельно розраховують перспективи успішної мобілізації чи генерування політичних реформ; вони просто продовжують намагатися. Згідно з цією точкою зору, політичні можливості є не такими важливими, ніж умови середовища, які дозволяють виникати протесту та резонувати з урядом та іншими соціальними учасниками. Ці позиції, звичайно, не обов'язково є несумісними, і визнання різноманітності всередині будь-якого соціального руху є корисним для примирення їх. У той час як віддані активісти можуть намагатися мобілізуватись від імені своїх громад та ідей, кмітливі коригують риторику, фокус і тактику, щоб реагувати на політичні обставини. Організатор-еколог, наприклад, який має широкий спектр скарг, щоб вирішувати конфлікти з державою, і в гонитві за більш широким політичним порядком денним, розуміє, що зосередження на обмеженні лісозаготівель, наприклад, може бути більш перспективним питанням у певний момент, ніж тема токсичних виділень у порядку денному. Організатори мають переконати потенційних активістів, що протест є необхідним і потенційно ефективним. Хоча вони ж можуть і покладатися на допомогу влади.

Влада за допомогою політики робить актуальні питання більш-менш нагальними, а інституційна політика здається більш-менш перспективною. Чим краще влада переконує громадян у мудрості своєї політики та відкритості своїх рішень для громадян, тим складнішою є робота організатора протесту. Державна політика створює умови для коаліції через створення ідентичності та невдоволення через політику. Демонструючи особливе ставлення та надаючи (або обмежуючи) можливості для участі, держави створюють категорії, які можуть заохочувати розвиток опозиційної ідентичності на основі расових, етнічних, сексуальних чи релігійних категорій. Але виборці також можуть формуватися навколо переконань, і державна політика та політичні можливості мають вирішальне значення для встановлення меж коаліції.

Оцінка способів, якими влада допомагає або перешкоджає формуванню коаліцій, вимагає розгляду як відносно стабільних інституційних структур, так і потреб політичного лідерства, тобто динамічного підходу до політичних можливостей. Ступінь невдоволення, життєздатність різних стратегій впливу, переваги різних альянсів змінюються з часом, принаймні частково через те, що роблять соціальні рухи та як реагує влада. Тому політичні можливості для протестної організації можуть різко змінитися в залежності від того, як влада буде на неї реагувати.

Ця теорія відрізняється тим, що зосереджується на зовнішніх політичних структурах, що впливають на рух та його успіх, а не на внутрішніх факторах соціального руху. Так, держава може впливати на соціальну мобілізацію, сприяючи доступу до політичного процесу, але вона також може провокувати дії, переслідувати учасників протестів, проводити терор та репресії, створюючи політичні погрози.

Відповідно до теорії політичних можливостей, соціальна боротьба виникає не тільки тоді, коли у суспільстві сконцентровано певне протестне ставлення до влади. А коли існує стабільна політика влади, якою можуть скористатися потенційні лідери соціального руху.

Хід дослідження. В цій статті будуть проаналізовані класичні структури теорії політичних можливостей та надана спроба пошуку неформальних процедур структурних компонентів як викликів для політичних можливостей. Згідно з концепцією політичних можливостей як певних умов для зміни політичної системи, в центрі уваги, як правило, знаходиться соціальний рух. Він є маркером тих причин, які спричинили його виникнення, що може вказувати на характер та зміну політичних процесів. Тому раціоналізм влади, яка встановлює певні правила гри у публічному полі, завдає і певний контекст для активізації ролі політичних акторів у публічному полі.

Політичні можливості для громадського руху виникають тоді, коли політична система відчуває вразливість. Вразливі місця в системі можуть виникати з різних причин, але залежать від кризи легітимності, коли населення більше не підтримує соціальні та економічні умови, створені системою. Коли довіра до влади заміщується довірою до неформальних інститутів влади, політичні інститути або закривають політичну систему, або навпаки, надають нові можливості для її функціонування. Розширюючи, тим самим, легітимність неформальних інститутів. Такі можливості можуть бути створені за рахунок розширення політичних прав на тих, хто раніше був виключений з правового поля (наприклад, ВПО, соціально незахищених груп тощо). З іншого боку, можуть здійснюватися й неформальні процедури тиску на найбільш активних неформальних лідерів у публічному полі. Так репресивні структури політичних можливостей можуть відтворюватися у вигляді переслідувань, погроз. Або, навпаки, зменшувати рівень тиску на опозиційні рухи.

Якщо розглядати фактор *мобілізації*, що стосується вже існуючих організацій (політичних чи інших), то історія надає певні приклади впливу неформальних процедур на активізацію соціальних рухів. Як створення, наприклад, неофіційного інституту волонтерства або професійних ком'юніті, які відіграють значну роль у мобілізації населення. Ці організації служать мобілізуючими структурами для соціального руху, надаючи членство, лідерство, а також комунікацію для руху, що зароджується. Також ними можуть бути церковні організації, громадські чи некомерційні спільноти, професійні організації. Розглянемо три структури феномену мобілізації, щоб прояснити актуальність неформальних процедур у межах можливості мобілізації у публічному полі.

1) *Кадрові процеси* в таких структурах стосуються формування кадрів, що очолюють лідери організацій, щоб дозволити групі чи руху чітко та переконливо описати існуючі проблеми, сформулювати мету необхідних змін, виробити стратегії дій. Процеси формування кадрів сприяють ідеологічній підтримці членів руху, представників політичного істеблішменту та широкої громадськості, що необхідно для того, щоб соціальний рух міг скористатися політичними можливостями та внести зміни. Самі кадрові процеси можуть здійснювати і через неформальні процедури призначення, коли вибір лідерів проходить формально, але під тиском неформальних чинників. Контроль над владою через мобілізацію може перетворитися на «керований» контроль, коли лідерами стає контреліта, яка має певні зв'язки з діючою владою.

2) *Цикли громадської активності* є ще одним важливим аспектом формальних та неформальних процедур згідно з концепцією політичних можливостей. Громадська активність може відбуватися як у публічному, так і не у публічному полі (наприклад, на рівні прихованих протестів). Як структура політичних можливостей, громадська активність має певні цикли своєї діяльності. Коли, наприклад, опозиція відіграє відкриту роль (формальна процедура) або приховану роль (неформальна процедура) у середині політичної системи. Або самі акти протесту перебувають у загостреному або повільному стані, що не завжди може відбуватися у межах публічного поля. У контексті цієї теоретичної перспективи протести є важливими вираженнями поглядів і вимог мобілізуючих структур, пов'язаних із рухом, і є засобами вираження ідеологічних фреймів, пов'язаних із процесом формування. Акції протесту мають вплив на зміцнення солідарності всередині руху, підвищення обізнаності широкої громадськості про проблеми, на які спрямований рух, а також допомагають залучати нових членів. Що може відбуватися як формально, так і неформально.

3) *Суперечки* стосуються як вимог, що можуть бути наслідком громадської активності. Це, у більшості, самі форми протесту: страйки, демонстрації, петиції тощо. Так і внутрішніми

конфліктами серед протестувальників або певного громадського руху. Як суперечки, так і вимоги, теж можуть мати неформальні процедури отриманих політичних можливостей. Коли між протестувальниками та владою проводяться приховані переговори або домовленості. Відповідно й політичний режим впливає на форму та рівень мобілізації населення та вибудовує ступень вмотивованості або невмотивованості політичних акторів. Наприклад, у тоталітарних країнах демонстрації не можуть бути розповсюдженою формою, тому у більшості може відбуватися прихована форма протесту. Як неформальна процедура політичних можливостей, які можуть здійснюватися у вигляді саботажу або прихованого непублічного спротиву.

Таким чином, навіть розглянуті три структури можливості мобілізації населення, як приклад структури політичних можливостей, вказують на наявність неформальних процедур. Цілком можливо, що громадський рух зможе внести зміни в існуючу політичну систему, перезавантажити її та вивести на новий рівень функціонування. Іншими словами, політична можливість – це здатність політичної системи до оновлення, де соціальні рухи можуть виступати у вигляді неформальних процедур кооперації. Завдяки, наприклад, зростанню політичного плюралізму, зниженню репресій, розширенню доступу до інституційної участі в політичних процесах, суспільство отримує нові ресурси для мобілізації соціального руху і може впливати на оновлення політичної системи.

Політичні можливості можуть бути як стабільними, так і нестабільними факторами для мобілізації груп. Стабільними факторами можуть бути ефективність політики держави, відкритість або закритість системи, наявність або відсутність багатопартійності. Нестабільні фактори – це електоральні розстановки, динаміка впливу регіональних еліт, кризи режиму, наявність впливу на владу олігархічних груп та соціальних рухів. Іншими словами, структури політичних можливостей впливають на появу, структуру, масштаб і успіх громадської активності. При цьому наявність, різноманітність та поєднання формальних та неформальних процедур може вказувати на розвиток публічної політики.

Бібліографічний список / References:

1. Caruso L. Theories of the Political Process, Political Opportunities Structure and Local Mobilizations. The Case of Italy (2015). *Sociologica*, 3: 1-30.
2. Giugni M. Political Opportunities: From Tilly to Tilly (2009). *Swiss Political Science Review*. 15(2): 361-68.
3. Meyer, D. S. (2004). Protest and political opportunities. *Annual review of sociology*, 125-145.
4. Schmitt M. Political Opportunity. A New Framework for Democratic Reform (2015).
URL: <https://www.newamerica.org/political-reform/policy-papers/political-opportunity/>
5. Tilly C. *Contention and Democracy in Europe, 1650-2000* (2004). Cambridge: Cambridge University Press.

Matsyshyna I. V. Structures of political opportunities: New perspectives on public policy

The article examines the phenomenon of policy effectiveness in terms of the concept of political opportunities. The concept is presented in the form of opportunities that affect the mobilization of the population. The author provides a retrospective of the analysis and modification of the theory of political opportunities in terms of expanding structures. This allows us to put forward a hypothesis about a wide range of properties of the political system, which, through a combination of formal and informal procedures and strategies, can activate new structures of political opportunities. And while in the classical sense the structures themselves are based on the formality of openness/closure of political institutions, activities of political elites and control over the exercise of power, informal procedures have not yet been sufficiently studied. The article concludes that the structures of political opportunities can change as a result of certain political events that are intensified in the public field. This may indicate the level of public policy that is a product of formal and informal procedures of structural pressure of political opportunities. Informal procedures and strategies that are activated within the formal activities of political institutions, the political elite and controlling instruments can influence the change of the political system. This does not deny the openness or closure of the system. It may indicate the structural impact of political opportunities on the transformation of the system itself. Informal procedures can look like both a confrontational element of political opportunity structures and a facilitative (or cooperative) element of structures. And this can indicate not only the form of pressure, but also the form of mobilization of the public movement. Where the classical openness/closedness of political institutions, the activities of political elites and control over the exercise of power are the result of the structural pressure of informal procedures.

Keywords: *political actors, protests, structures of political opportunities, public policy sphere, formal and informal procedures.*

DOI 10.31558/2519-2949.2023.3.4

УДК 323:32.019.5:352

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7283-3528>**Польовий М. А., Донецький національний університет імені Василя Стуса
Університет Коменіуса, Братислава**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0110-9887>**Тарасюк В. О., Донецький національний університет імені Василя Стуса**

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ МОДЕЛЮВАННЯ ПУБЛІЧНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Метою даної статті є аналіз теоретичних засад моделювання як наукового методу, що розглядається як перспективний інструмент дослідження процесів публічної політики.

Доведено, що моделювання більш широке поняття, ніж побудова моделей. Це поняття включає висновки за аналогією як свою невід'ємну частину. Власне аналогія має на увазі співвідношення між вже даною тим або іншим способом моделю та оригіналом, що походить із політичного середовища, причому результат дослідження моделі в цьому випадку передбачається відомим. Зазначено, що у поняття методу моделювання включається також сам процес побудови моделі або знаходження її в природі. Важливим етапом застосування методу моделювання вважається дослідження побудованої моделі, отримання з її допомогою необхідної інформації і, нарешті, переведення висновків щодо моделі на оригінал.

Визначено, що під час побудови, подальшого дослідження моделі та перенесенні висновків, отриманих щодо моделі, на її оригінал, спираються на описані вище процедури аналогії та виходять зі ступеню відповідності моделі об'єктові моделювання. Зазвичай у вигляді моделей використовуються об'єкти, еквівалентні оригіналу у відносинах, що цікавлять нас, повністю або частково. У першому випадку йдеться про ізоморфні моделі, в другому – про гомоморфні. У випадку гомоморфного відображення мета моделювання полягає в здійсненні того чи іншого способу відображення простору станів (параметрів або властивостей) досліджуваного об'єкту на інший, в прийнятному сенсі подібний до нього простір меншої розмірності. Зазначено, що процеси спрощення оригіналу в межах, допустимих умовами дослідження, носять загальний характер.

Підсумовано, що залишається багато проблем для подальших досліджень, серед яких виділяються проблеми типології, порівняльної адекватності та ефективності моделей, призначених для досліджень різних типів процесів публічної політики.

Ключові слова: моделювання, методологія досліджень публічної політики, моделі публічної політики, сфера публічної політики, аналогія, теорія.

Вважається загальновизнаним, що політична реальність, що існує сама по собі, частиною якої є її публічно-політичні процеси, є надзвичайно складною і тому виходить за рамки людського сприйняття і розуміння в цілому. З метою її вивчення нам доводиться аналізувати її, тобто проводити декомпозицію, розчленовувати на складові частини, з'ясовувати, як працюють ці окремі частини, досліджувати їх одну за іншою. Важливим кроком на цьому шляху є системне представлення фрагменту політичної реальності, що нас цікавить. Але продуктивною в науковому сенсі є подальша побудова моделі представленого у вигляді системи відповідного явища чи процесу. Видатний вчений М. Планк характеризував наукову теорію як "модель" фізичного світу: теорія є "природа, подумки видима людиною" [24]. Певна частина теорії виходить із спостережень, а інша частина є власний винахід дослідника. Є давно визнаним, що наука – не просте накопичення емпіричних результатів. Наука – це набір методів, інструментів, які допомагають зрозуміти та упорядкувати ці результати. Одним з найважливіших інструментів наукового пізнання, поза сумнівом, є моделі. Позитивні аспекти побудови моделей у науково-дослідній діяльності детально вивчені в літературі [4, 8, 9, 12, 21]. В той же час залишається багато методологічних проблем побудови та подальшого використання таких моделей.

Отже, метою даної роботи є аналіз теоретичних засад моделювання як наукового методу, що розглядається як перспективний інструмент дослідження процесів публічної політики.

Як вказує Ф.Ф.Пашенко, проблема моделі є однією із найстаріших і в той же час однією з найцікавіших та актуальних проблем в діяльності людини. Фактично уся наукова діяльність людства спрямована на моделювання, змістовний або формальний опис тих явищ і процесів, з якими стикаються в тій або іншій галузі науки. Модель потрібна для дослідження і пізнання з її допомогою закономірностей, властивих об'єкту, явищу або процесу, що цікавить нас, для оптимізації функціонування об'єктів та управління ними [11, С. 7 – 8].

До недоліків терміну "модель" можна віднести його багатозначність. Навіть у словниках приводиться до восьми різних значень, з яких в науковій літературі найбільш поширені два, :

- модель як аналог об'єкту;
- модель як зразок [12, С. 3].

На думку В.А.Штоффа, аналіз наукової літератури, в якій застосовується термін "модель", і складної процедури побудови наукових теорій, їх експериментальної перевірки, опису і пояснення явищ, що вивчаються, показує, що цей термін вживається передусім в двох абсолютно різних, прямо протилежних значеннях: 1) в значенні певної теорії і 2) в значенні чогось такого, до чого теорія відноситься, тобто що вона описує або відображає [18, С. 6 – 7]

Як вказує В.А.Штофф, слово "модель" пішло від латинського слова "modus, modulus", що означає: міра, образ, спосіб і т.п. Його первинне значення було пов'язане з будівельним мистецтвом, і майже в усіх європейських мовах воно вживалося для позначення зразку, або прообразу, або речі, схожої в якомусь відношенні з іншою річчю. Саме це найзагальніше значення слова "модель", мабуть, послужило основою для того, щоб використовувати його як науковий термін в математичних, природничих, технічних і соціальних науках, причому цей термін набуває два наступні протилежні значення [18, С. 7].

В межах математики XVII – XIX ст. виникло розуміння моделі, як теорії, що має структурну подібність по відношенню до іншої теорії, тобто ізоморфної структури [3, С.34]. В подальшому також в межах математики виникло розуміння моделі у іншому сенсі, не для позначення теорії, а для позначення того, до чого ця теорія відноситься або може відноситися, того, що вона описує [18, С. 9 – 10].

Філософський енциклопедичний словник трактує модель (від латинської "міра", "зразок", "норма") як аналог (схему, структуру, знакову систему) певного фрагменту природної або соціальної реальності, продукту людської культури, концептуально-теоретичного утворення тощо, тобто оригіналу моделі. Цей аналог має слугувати зберіганню та поширенню знань про оригінал, його властивості та структури. В гносеологічному плані модель покликана виступати у вигляді замітника, "представника" оригіналу у процесі пізнання [16, С.374].

Більш продуктивним у плані практичного використання уявляється визначення моделі, запропоноване М.І.Кондаковим. На його думку, модель – це штучно створений об'єкт у вигляді схеми, креслення, логіко-математичних знакових формул, тощо, який, завдяки власній аналогії (подібності) об'єкту, що досліджується ... відображає та відтворює у більш простому, зменшеному вигляді структуру, властивості, взаємозв'язки та відносини між елементами об'єкту, що досліджується, безпосереднє вивчення якого пов'язане із певними труднощами, більшими витратами коштів чи енергії або просто недосяжно, та тим самим полегшує процес отримання інформації про предмет, що нас цікавить. Досліджуваний об'єкт, модель якого створюється, називають оригіналом, зразком, прототипом" [7, С. 360 – 361].

Ю.М.Плотинський пропонує розуміти під моделлю в широкому сенсі аналог, "заступник" оригіналу (фрагменту дійсності), який за певних умов відтворює властивості оригінала, що цікавлять дослідника [12, С. 4].

М. Вартофський розглядає моделі як "картини", що співвідносяться з чимось. "Ця референція завжди є співвідношення з чимось реальним, що лежить поза зображенням і репрезентацією. Отже, виключається яке б то не було самоспіввіднесення, ніщо не може бути моделлю самого себе. Таким чином, "картина" може бути "схожою" на об'єкт або "виглядати" як об'єкт в самих різних сенсах, починаючи з простого випадку послідовного відображення контурів карти і кінчаючи випадком "представника" нації, який може відображувати, "репрезентувати" її своїми поглядами, перевагами, поведінкою"[4, С. 37.]. У найпростішому випадку, відмічає М. Вартофський, модель – це спосіб абстрактної репрезентації певного об'єкту або стану справ. "Важлива вимога до об'єктів,

виступаючих в якості моделей: щось, що є моделлю, не може вважатися ані моделлю самого себе, ані моделлю чогось тотожного самому собі" [4, С. 31].

У визначенні моделі, яке надає Н.М.Моїсєєв, підкреслюється інформаційний аспект: "Під моделлю ми розумітимемо спрощене, якщо завгодно, упаковане знання, що несе цілком певну, обмежену інформацію про предмет (явище), відбиває ті чи інші його окремі властивості. Модель можна розглядати як спеціальну форму кодування інформації. На відміну від звичайного кодування, коли відома уся початкова інформація і ми лише перекладаємо її на іншу мову, модель, яку б мову вона не використовувала, кодує і ту інформацію, яку люди раніше не знали. Можна сказати, що модель містить в собі потенційне знання, яке людина, досліджуючи її, може отримати, зробити наочним і використовувати у своїх практичних життєвих потребах. Для цих цілей у рамках самих наук розвинені спеціальні методи аналізу. Саме цим і обумовлена передбачувальна здатність модельного опису [9, С. 166].

Г.С.Баранов, аналізуючи зміст поняття моделі у соціальних науках, пропонує розуміти під моделлю наочно-образну репрезентацію об'єкту, що вивчається, використовувану для отримання знання про його сутнісні властивості або параметри, що цікавлять дослідника. Сама по собі модель – не теорія, але вона служить фундаментом для теоретичних досліджень (різні теорії можуть виникати з однієї і тієї ж моделі, і навпаки). Тому модель не може бути ані істинною, ані помилковою, але лише придатною і правдоподібною, адекватною тією чи іншою мірою, оскільки її головною функцією є когнітивна продуктивність [1, С. 129].

В.А.Штофф визначає модель як таку мисленно уявлену або матеріально реалізовану систему, яка, відображуючи або відтворюючи об'єкт дослідження, здатна заступати його таким чином, що її вивчення надає нам нову інформацію про цей об'єкт [18, С. 19].

У зв'язку із багатогранністю та вкрай широкою уживаністю терміну модель можна зустріти й дещо інші його трактування. Так, наприклад, Е.А.Гансова виводить цей термін у площину практичного застосування: моделлю політики вона називає систему цілеспрямованих дій всіх гілок влади для досягнення певних економічних і соціальних результатів [5, С. 58].

Ми пропонуємо виходити із більш традиційного у науці розуміння моделі як штучно створеного об'єкту у вигляді схеми, логіко-математичних тощо формул, в певному сенсі аналогічного досліджуваному об'єктові, який чітко відображує окремі риси досліджуваного об'єкту. Отже, на нашу думку, модель політичного процесу можна визначити як штучно створений об'єкт у вигляді тих чи інших символічних конструкцій, який в певному сенсі аналогічний досліджуваному процесові. Завданням створення моделі є її дослідження з метою поглиблення знань про змодельовані риси об'єкту-оригіналу моделі.

Отже, гносеологічна сутність побудови моделі полягає в переході від безпосереднього вивчення початкового явища, процесу або технічної системи до іншого явища, процесу або знакової системи, що іменується моделлю. Такий перехід дає, уряді випадків, єдину можливість відтворити досліджувані явища, полегшує дослідження, робить принципово можливим визначення величин, процесів і їх властивостей, що цікавлять дослідника.

Таким чином, модель огрублює, спрощує оригінал, вона лише приблизно відображає об'єкт вивчення, але, в той же час, модель слугує його заступником у вивченні та, крім того, дозволяє чітко побачити окремі сторони (рисини) оригіналу [7, С. 361].

При цьому необхідне дотримання двох умов: з одного боку, модель повинна бути достатньо простою, щоб її можна було вивчати; з іншого боку, модель не повинна бути "надпростою" чи занадто спрощеною. А.Ейнштейн стверджував, що: "Моделі мають бути простими, наскільки це можливо..., але не більше того". Отже, незважаючи на те, що спрощення є метою будь-якої математичної моделі, ця вимога діє лише доти, доки модель як ціле продовжує відбивати основні процеси, що становлять її об'єкт. Майже в усіх науках відомі ситуації, коли модель через свою спрощеність була непридатною для отримання нового знання про об'єкт дослідження [8, С. 496-497] Хоча модель в певному сенсі є "недосконалою" та "грубою" у порівнянні із явищем, яке вивчається, але одну модель можна використовувати для опису широкого класу різноманітних явищ.

В той же час слід відмітити, що для одного і того ж об'єкту залежно від завдань дослідження можуть бути отримані різні моделі з метою формалізації його різних функцій. Кількість цих моделей часто залежить від міри складності, деталізації або спрощення опису реальної системи [11]. Очевидно, що подібний підхід безпосередньо пов'язаний з базовою властивістю відображувати тільки деякі риси оригінального об'єкту.

Деякі вчені відмічають тісний зв'язок між моделлю та метафорою. Метафора, будучи лінгвокогнітивною формою перенесення виразів і імен з одних мовних систем в інші або з одного рівня значення на інший, тісно пов'язана з моделлю у функціональному плані [1, С. 129 – 130]. Р.Г.Браун вважає, що метафора, це "...ключ до моделювання: насправді, модель можна розглядати як метафору, приховані значення якої були розшифровані" [20, Р. 170]. Зазвичай виділяються такі критерії наукових метафор, як перенесення аналогії ознак і властивостей одного об'єкту на інший безпосередньо через родо-відові категорії (семантичні поля), що не перетинаються; метафоричний контекст "начебто"; небуквальність інтерпретації змісту метафоричних виразів, бо буквальне розуміння призводить до абсурду [20, Р. 169 – 176].

Виходячи з цього Г.С.Баранов цілком справедливо інтерпретує відношення між наочно-образною моделлю і метафорою, що іменує її, як відношення між метафоричним вираженням і об'єктом його референції. Проте референт моделюючої метафори досить специфічний – це образна абстракція (мисленева, діаграмно-символічна або комп'ютерна), покликана репрезентувати тільки певні властивості об'єкту-прототипу. Тому метафора, подібно до моделі, не може бути істинною або помилковою, але може бути адекватною або неадекватною контексту висловлювання, системоутворюючим положенням теорії та інтенції того, хто її висловлює. "Можна сказати, що всяка вдала метафора, що отримала визнання в тому чи іншому співтоваристві (художників, письменників, учених, інженерів), щось змінює у світі, що сприймається, оскільки розплющує очі на факти, сторони та властивості реальності, що досі не сприймалися, "були невидимі", а отже і не існували для нас" [1, С. 129 – 130]. Метафора, таким чином, виявляється такою, що у відомому сенсі "створює" реальність відповідно до запропонованої нею нової концептуальної матриці сприйняття дійсності. Отже, будь-яка модель містить певний метафоричний базис чи зміст, який має тенденцію змінювати свій обсяг в міру розвитку даної моделі, її якості та, відповідно, в міру розширення наших знань про об'єкт моделювання.

З'ясовуючи методологічний зміст побудови моделей, слід розглянути також проблему співвідношення моделі та теорії. На думку В.А.Штоффа, починаючи ще з XVIII ст. під моделлю в науці мається на увазі щось глибоко відмінне від теорії. Якщо під теорією в цьому сенсі розуміється сукупність тверджень про загальні закони певної предметної області, зв'язана воедино логічно так, що з початкових посилок виводяться певні наслідки, то під моделлю мали на увазі або а) конкретний образ об'єкту або об'єктів, що вивчаються (атом, галактика тощо), в якому відображуються реальні або передбачувані властивості, будова та інші особливості цих об'єктів, або б) якийсь інший об'єкт, реально існуючий разом з тим, що вивчається (або уявний) і схожий з ним відносно певних властивостей або структурних особливостей. Але як би не відрізнялися ці два сенси, загальним у них є те, що тут модель означає певну кінцеву систему, певний одиничний об'єкт незалежно від того, чи існує він реально або ж являється тільки в уяві. У цьому сенсі модель не теорія, а то, що описується цією теорією – своєрідний предмет цієї теорії [18, С. 9].

Дещо розширює розуміння співвідношення між моделлю та теорією Ю.М.Плотинський. Він справедливо вказував, що в сучасній науковій літературі поняття "модель" і "теорія" трактуються неоднозначно, межа між ними розмита. В той же час Ю.М.Плотинський констатує, що визнанням в методології науки є наступне трактування цих понять :

– Модель – це концептуальний інструмент, орієнтований в першу чергу на управління модельованим процесом або явищем. При цьому функція передбачення, прогнозування служить цілям управління.

– Теорія – абстрактніший, ніж модель, концептуальний засіб, основною метою якого є пояснення цих процесів, явищ. Функція передбачення в теорії орієнтована на цілі пояснення явищ [12, С. 87].

З точки зору структуралістського підходу теорія взагалі представляє собою певну ієрархію моделей, а конструювання адекватних явищам, що вивчаються, моделей складає зміст наукової діяльності взагалі [14, С. 345].

На думку В.А.Штоффа, істотною ознакою, що відрізняє в цілому модель від теорії, є "не рівень спрощення, не міра абстрактності і, отже, не кількість досягнутих абстракцій і відвернень, а спосіб вираження цих абстракцій, спрощень і відвернень, характерний для моделі" [18, С. 14]. Тоді як зміст теорії виражається у вигляді сукупності суджень, що пов'язані між собою законами логіки і спеціальними науковими законами, та відображують "безпосередньо" закономірні, необхідні і загальні зв'язки і відносини, властиві дійсності, в моделі цей же зміст представлений у вигляді

певних типових ситуацій, структур, схем, сукупностей ідеалізованих (т.ч. спрощених) об'єктів тощо, в яких реалізовані ці закономірні зв'язки і відносини або, що те ж саме, в яких виконуються сформульовані в теорії закони, але, так би мовити, в "чистому вигляді". Тому модель – завжди певна конкретна побудова, тією чи іншою формою або ступенем наочна, кінцева і доступна для огляду або практичної дії.

Таким чином, якщо властивість відбивати дійсність (об'єкт), і притому в спрощеній, абстрагованій формі, є загальною у теорії і моделі, та властивість реалізувати це відображення у вигляді певної окремої, конкретної і тому більш менш наочної системи є ознака, що відрізняє модель від теорії [18, С. 14 – 15].

Похідний від терміну модель термін "моделювання" також має, з одного боку, довгу традицію застосування та, з іншого боку, розгалужену мережу своїх семантичних значень та сферу застосування.

Як цілком вірно вказував В.А.Штофф, можна вказати на безліч випадків, коли термін "моделювання" вживається як синонім пізнання, або гносеологічного відображення, або взагалі віддзеркалення, ізоморфізму, коли модель ототожнюється з гіпотезою, абстракцією, ідеалізацією і навіть законом. У багатьох дискусіях, присвячених гносеологічній ролі та методологічному значенню моделювання вказувалося абсолютно справедливо на нетерпимість такого положення і пропонувалися різні способи добитися уніфікації цього поняття [18, С. 10].

На думку, І.Т.Фролова, "моделювання означає матеріальне або мисленнєве імітування реально існуючої (натуральної) системи шляхом спеціального конструювання аналогів (моделей), в яких відтворюються принципи організації і функціонування цієї системи" [17, С. 39].

І.Б.Новік вважає, що оскільки головне в моделі – її відображувальна функція, то під моделюванням слід розуміти метод опосередкованого практичного або теоретичного оперування об'єктом, при якому використовується допоміжний проміжний або природний "квазіоб'єкт" (модель), що знаходиться в певній об'єктивній відповідності з об'єктом, що пізнається, здатний замінювати його в певних відношеннях та надає при його дослідженні кінець кінцем інформацію про самий модельований об'єкт [10, С. 92].

Аналіз наукової літератури дозволяє нам запропонувати наступне визначення змісту терміну моделювання: це дослідження складних (комплексних) об'єктів пізнання шляхом побудови і дослідження моделей цих об'єктів [порівн.: 16, С. 373.]. Отже, моделювання політичних процесів можна визначити, як дослідження політичних процесів та динамічних політичних явищ (складність яких, звісно, не викликає сумнівів) шляхом побудови та подальшого дослідження моделей цих процесів і явищ.

Як вірно вказує М.І.Кондаков, моделювання базується на умовиводі за аналогією [7, С. 360 – 361].

Цікаво, що, як вірно вказує Л.Бойко-Бойчук, саме завдяки аналогії взагалі виникла можливість запровадження у політичну науку методів моделювання із природничих наук [2, С. 78 – 80]. Аналогічна науковість – наявність певного об'єкту дослідження, пошук певних законів та закономірностей тощо у природничих, так званих точних науках, та у суспільствознавчих науках надала змогу деяким вченим ще у ХІХ ст. припустити, що методи, які застосовуються при вивченні природничих об'єктів та надають змогу отримати глибоку адекватну інформацію про них, можуть бути застосовані й у вивченні суспільних, в тому числі і політичних, процесів з цією ж метою.

Грецьким словом "аналогія" (що означає відповідність, подібність, пропорція, співмірність) позначається подібність предметів та явищ в будь-яких властивостях, ознаках та відношеннях [16, С. 26]. Як зазначає А.І.Уйюмов, вперше термін "аналогія" з'являється у школі Піфагора, де спочатку він використовувався лише у сфері вивчення відношень між числами у значенні співмірність, пропорція [15, С. 50]. Аристотель розумів аналогію як подібність відносин, пропорцію. Як впливає з фундаментальної роботи А.І.Уйюмова, в наш час пропорція трактується лише як один із можливих видів аналогії [15].

А.І. Уйюмов визначав аналогію як один з типів умовиводу (поряд з індукцією та дедукцією), в якому висновок відноситься до іншого предмета, ніж той, про який йдеться у засновку [15, С. 19]. А.І.Уйюмов після ретельного аналізу різних прикладів застосування аналогії у природничих науках виокремлював 51 тип виведення нового знання за аналогією, в тому числі пропорційна, субстанційна тощо аналогії [15, С. 46 – 63].

Вочевидь, аналогія повинна характеризуватися щонайменше двома наступними рисами: перше, вона повинна базуватися на певній (у певному сенсі) подібності одного об'єкту та іншого –

у нашому випадку моделі та її оригіналу, та, по-друге, зміст аналогії у перенесенні певної інформації, або знання про властивості одного об'єкту на інший, той з яким проводиться аналогія.

Отже, саме проведення аналогії між об'єктом дослідження – політичним процесом, – та моделлю, яка відображує його певні риси, надає змогу використання моделювання у вивченні політичних процесів. Йдеться про те, що висновки, які робляться щодо подальшого стану моделі, як раз методом аналогії переноситимуться на подальший стан об'єкту моделювання.

Аналогія, так само як і інші форми умовиводу – індукція і дедукція, – нерозривно входить в єдиний процес мислення. Вона тісно пов'язана з ними і не може існувати без безперервного взаємного доповнення і взаємодії з іншими умовиводами. Аналогія має певну пізнавальну цінність. В процесі такого умовиводу отримується вірогідне знання, але це вірогідне знання несе в собі щось нове, що допомагає нам розбиратися в навколишньому оточенні і передбачати напрям розвитку цього явища або події. В той же час, якою б не була значною знайдена нами схожість ознак двох речей, висновки в умовиводах за аналогією завжди бувають тільки вірогідні [7, С. 38].

При оцінці міри вірогідності умовиводу аналогічно прийнято враховувати ряд наступних умов :

- 1) чим більше відомо загальних властивостей у порівнюваних предметів, тим вище ступінь вірогідності умовиводу за аналогією;
- 2) чим істотніше знайдені загальні властивості у порівнюваних предметів, тим вище ступінь вірогідності;
- 3) чим глибше пізнаний взаємний закономірний зв'язок схожих рис, тим вірогідніше умовивід, тим він ближчий до достовірності;
- 4) якщо предмет, відносно якого ми робимо умовивід за аналогією, має яку-небудь властивість, не сумісну з тією властивістю, про існування якої ми робимо висновок, то загальна схожість не має ніякого значення [7, С. 38].

А. І. Уйомов доповнив цей перелік наступними правилами: 1) загальні властивості мають бути будь-якими властивостями порівнюваних предметів, тобто підбиратися "без упередження" проти властивостей певного типу; 2) властивість, що виявлена в моделі, має бути того ж типу, що і загальні властивості об'єкту, що вивчається; 3) загальні властивості мають бути можливо більш специфічними для порівнюваних предметів, тобто належати можливо меншому колу предметів; 4) властивість, що виявлена в моделі, навпаки, має бути найменш специфічною, тобто належати можливо більшому колу предметів [15].

А. І. Уйомов цілком справедливо відмічав також, що існують загальні для усіх типів умовиводу за аналогією характеристики. Зокрема, в усіх випадках безпосередньому дослідженню піддається один предмет, а висновок робиться стосовно іншого предмету. Тому умовивід за аналогією в найзагальнішому значенні слова визначається як перенесення інформації з одного предмету на інший. "Предмет, який є безпосереднім об'єктом дослідження, називається моделлю, а предмет, на який переноситься інформація, здобута в результаті вивчення моделі, називається зразком, оригіналом, прототипом тощо". Виходячи з цього, аналогія визначається, як відношення між будь-якою моделлю та її оригіналом, прототипом; аналогія – це умовивід від моделі до оригіналу [15].

К.Гемпель стверджував, що моделі, чії елементи та відносини пов'язані зі світом за допомогою того, що зазвичай називається правилами відповідності, повинні включати наступні три типи відповідності :

- між способом організації соціального світу і способом, яким модель описує цей світ;
- між апаратом, використовуваним в процесі моделювання, і концептуальним апаратом теорії, що моделюється;
- між теорією і соціальним світом [6, С. 56 – 57].

Таким чином, бачимо, що моделювання – більш широке поняття, яке включає висновки за аналогією як свою невід'ємну частину. Власне аналогія має на увазі співвідношення між вже даною тим або іншим способом моделлю та оригіналом (прототипом), причому результат дослідження моделі в цьому випадку передбачається відомим. У поняття ж методу моделювання включається також сам процес побудови моделі або знаходження її в природі. Важливим етапом застосування методу моделювання вважається дослідження побудованої моделі, отримання з її допомогою необхідної інформації і, нарешті, переведення висновків щодо моделі на оригінал.

Під час побудови, подальшого дослідження моделі та перенесенні висновків, отриманих щодо моделі, на її оригінал, спираються на описані вище процедури аналогії та виходять зі ступеню відповідності моделі об'єктові моделювання. Зазвичай у вигляді моделей використовуються об'єкти,

еквівалентні оригіналу у відносинах, що цікавлять нас, повністю або частково. У першому випадку йдеться про ізоморфні моделі, в другому – про гомоморфні. Ізоморфні моделі по відношенню до об'єкту-оригіналу повинні мати рівність форми і бути наділені властивостями рефлексивності, симетричності і транзитивності [7, С. 191]. Від гомоморфних моделей властивості симетричності не вимагається. Більшість математичних моделей будуються не на ізоморфізмі, а на гомоморфізмі по відношенню до оригіналу [7, С. 123]. "Гомоморфізм є свого роду систематичний скорочений переклад. Оригінал не лише перекладається іншою мовою, але і скорочується. Те, що виходить кінцем кінцем після перекладу і скорочення, виявляється систематично рівномірно стиснутим наполовину або на одну третину, або на яку-небудь іншу частку первинного оригіналу. Тонкощі при цьому скороченні можуть бути втрачені, але усе, що є в оригіналі, чимось представлено в перекладі та в зменшеному масштабі зберігається" [13; 19]. У випадку гомоморфного відображення мета моделювання полягає в здійсненні того чи іншого способу відображення простору станів (параметрів або властивостей) досліджуваного об'єкту на інший, в прийнятому сенсі подібний до нього простір меншої розмірності. Очевидно, що процеси спрощення оригіналу в межах, допустимих умовами дослідження, носять загальний характер.

З вищезазначеного тлумачення поняття моделі з очевидністю випливає, що для переважної більшості політичних процесів можлива побудова лише гомоморфних моделей.

Отже, ми розглянули деякі теоретичні засади визначення змісту та сутності моделей та моделювання відносно процесів публічної політики. Вочевидь, для подальших досліджень залишається багато проблем, що стосуються аналізу різноманітних прикладних моделей політичних процесів, що створені до цього часу, їх типології та порівняльної адекватності та ефективності. Перспективним уявляється також аналіз сучасних методів моделювання політичних процесів, маючи на меті оптимізацію їхньої результативності.

Бібліографічний список:

1. Баранов Г.С. Модели и метафоры в социологии К. Маркса / Г.С. Баранов // Социологические исследования. – 1992. – № 6. – С. 128–142.
2. Бойко-Бойчук Л. Метод аналогій у соціально-політичних дослідженнях / Л.Бойко-Бойчук // Політичний менеджмент – 2007. – № 4. – С. 74–82.
3. Бурбаки Н.. Очерки по истории математики / Н. Бурбаки. – М.: Иностранная литература, 1963.
4. Вартофский М. Модели. Репрезентация и научное понимание / М.Вартофский. – М.: Прогресс, 1988. – 506 с.
5. Гансова Е. А. Сучасна соціальна та гуманітарна політика в контексті соціологічної науки : навчальний посібник / Е.А.Гансова. – Одеса, 2000. – 72 с.
6. Гемпель К. Г. Логика объяснения / К.Г.Гемпель. – М.: Дом интеллектуальной книги, Русское феноменологическое общество, 1998. – 240 с.
7. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник / Н.И.Кондаков. Отв. ред. Д.П.Горский. – М.: Наука, 1975. – 720 с.
8. Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. Политология. Методы исследования : Пер. с англ. / Дж.Б.Мангейм, Р.К.Рич. Предисл. А.К. Соколова. – М.: Издательство "Весь Мир", 1997. – 544 с.
9. Моисеев Н.Н. Математика в социальных науках / Н.Н.Моисеев // Математические методы в социологическом исследовании. – М., 1981. – С.10 – 24.
10. Новик И. В. Гносеологическая характеристика кибернетических моделей / И.В. Новик // Вопросы философии. – 1963. – № 8.
11. Пашенко Ф.Ф. Введение в состоятельные методы моделирования систем : в 2-х ч. / Ф.Ф.Пашенко. – М.: Финансы и статистика, 2006. – Ч.1: Математические основы моделирования систем. – 328 с.
12. Плотинский Ю.М. Модели социальных процессов : 2-е изд., перераб. и доп. / Ю.М.Плотинский. – М.: Логос, 2001. – 296 с.
13. Прангишвили И.В. Системные законы и закономерности в электродинамике, природе и обществе / И.В. Прангишвили, Ф.Ф. Пашенко, Б.П. Бусыгин. – М.: Наука, 2001.
14. Современная философия науки. – М.: Логос, 1996. – 400 с.
15. Уемов А. И. Аналогия в практике научного исследования / А.И.Уемов. – М.: Наука, 1970. – 264 с.
16. Философский энциклопедический словарь : 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 816 с.
17. Фролов И. Т. Гносеологические проблемы моделирования биологических систем / И.Т.Фролов // Вопросы философии. – 1961. – № 2.
18. Штофф В.А. Моделирование и философия / В.А.Штофф. –Л.: Наука, 1966. – 302 с.
19. Эйкхофф П. Основы идентификации систем управления / П.Эйкхофф. –М.: Мир, 1975.
20. Brown R.H. Social theory as metaphor – logic of discovery for sciences of conduct / R.H.Brown // Theory and Society. – 1976. – Vol. 3. – № 2. – P. 169 – 197.

21. Easton D. A Systems Analysis of Political Life / D.A.Easton. – New York: Wiley, 1965.
22. Isaak A.C. Scope and methods of political science / Alan C. Isaak : rev. ed. Homewood, IL: Dorsey Press, 1975.
24. Plank M. Positivismus and reale aussenwelt / M.Plank. akad. Verlag, 1931.
25. Sorokin P.A. Sociological Theories of Today / P.A.Sorokin. New York; London: Harper and How. 1966. – 676 p.

References:

1. Baranov G.S. Modeli i metaforyi v sotsiologii K. Marksa / G.S. Baranov // Sotsiologicheskie issledovaniya. – 1992. – # 6. – S. 128–142.
2. Boyko-Boychuk L. Metod analogiy u sotsialno-politichnih doslidzhennyah / L.Boyko-Boychuk // Politichniy menedzhment – 2007. – # 4. – S. 74-82.
3. Burbaki N.. Ocherki po istorii matematiki / N. Burbaki. – M.: Inostrannaya literatura, 1963.
4. Vartofskiy M. Modeli. Rerezentatsiya i nauchnoe ponimanie / M.Vartofskiy. – M.: Progress, 1988. – 506 s.
5. Gansova E. A. Suchasna socialna ta humanitarna politika v konteksti sociologichnoy nauki : navchalniy posibnik / E.A.Gansova. – Odesa, 2000. – 72 s.
6. Gempel K. G. Logika ob'yasneniya / K.G.Gempel. – M.: Dom intelektualnoy knigi, Russkoe fenomenologicheskoe obschestvo, 1998. – 240 s.
7. Kondakov N.I. Logicheskiy slovar-spravochnik / N.I.Kondakov. Otv. red. D.P.Gorskiy. – M.: Nauka, 1975. – 720 s.
8. Mangeym Dzh. B., Rich R. K. Politologiya. Metody issledovaniya : Per. s angl. / Dzh.B.Mangeym, R.K.Rich. Predisl. A.K. Sokolova. – M.: Izdatelstvo “Ves Mir”, 1997. – 544 s.
9. Moiseev N.N. Matematika v sotsialnyih naukah / N.N.Moiseev // Matematicheskie metody v sotsiologicheskoy issledovaniy. – M., 1981. – S.10 – 24.
10. Novik I. V. Gnoseologicheskaya karakteristika kiberneticheskikh modeley / I.V. Novik // Voprosy filosofii. – 1963. – # 8.
11. Paschenko F.F. Vvedenie v sostoyatelnyie metody modelirovaniya sistem : v 2-h ch. / F.F.Paschenko. – M.: Finansy i statistika, 2006. – Ch.1: Matematicheskie osnovy modelirovaniya sistem. – 328 s.
12. Plotinskiy Yu.M. Modeli sotsialnyih protsessov : 2-e izd., pererab. i dop. / Yu.M.Plotinskiy. – M.: Logos, 2001. – 296 s.
13. Prangishvili I.V. Sistemnyie zakonyi i zakonomernosti v elektrodinamike, prirode i obschestve / I.V. Prangishvili, F.F. Paschenko, B.P. Busyigin. – M.: Nauka, 2001.
14. Sovremennaya filosofiya nauki. – M.: Logos, 1996. – 400 s.
15. Uemov A. I. Analogiya v praktike nauchnogo issledovaniya / A.I.Uemov. – M.: Nauka, 1970. – 264 c.
16. Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar : 2-e izd. – M.: Sovetskaya entsiklopediya, 1989. – 816 s.
17. Frolov I. T. Gnoseologicheskije problemy modelirovaniya biologicheskikh sistem / I.T.Frolov //Voprosy filosofii. – 1961. – # 2.
18. Shtoff V.A. Modelirovanie i filosofiya / V.A.Shtoff. –L.: Nauka, 1966. – 302 s.
19. Eykhoff P. Osnovy identifikatsii sistem upravleniya / P.Eykhoff. -M.: Mir, 1975.
20. Brown R.H. Social theory as metaphor – logic of discovery for sciences of conduct / R.H.Brown // Theory and Society. – 1976. – Vol. 3. – № 2. – P. 169 – 197.
21. Easton D. A Systems Analysis of Political Life / D.A.Easton. – New York: Wiley, 1965.
22. Isaak A.C. Scope and methods of political science / Alan C. Isaak : rev. ed. Homewood, IL: Dorsey Press, 1975.
24. Plank M. Positivismus and reale aussenwelt / M.Plank. akad. Verlag, 1931.
25. Sorokin P.A. Sociological Theories of Today / P.A.Sorokin. New York; London: Harper and How. 1966. – 676 p.

Polovyi M. A., Tarasiuk V. O. Theoretical principles of modeling public and political processes

The purpose of this article is to analyze the theoretical foundations of modeling as a scientific method, which is considered as a promising tool for researching public policy processes.

It has been proven that modeling is a broader concept than building models. This concept includes conclusions by analogy as its integral part. Actually, the analogy implies the relationship between the model already given in one way or another and the original, which comes from the political environment, and the result of the study of the model in this case is assumed to be known. It is noted that the concept of the modeling method also includes the very process of building a model or finding it in nature. An important stage in the application of the modeling method is the study of the built model, obtaining the necessary information with its help and, finally, transferring the conclusions regarding the model to the original.

It was determined that during the construction, further research of the model and the transfer of the conclusions obtained regarding the model to its original, they rely on the above-described analogy procedures and proceed from the degree of conformity of the model to object modeling. Usually,

in the form of models, objects that are equivalent to the original in the relations that interest us, in whole or in part, are used. In the first case, we are talking about isomorphic models, in the second – about homomorphic models. In the case of homomorphic mapping, the purpose of modeling is to implement one or another way of mapping the space of states (parameters or properties) of the object under study to another, in the accepted sense, similar space of smaller dimensions. It is noted that the processes of simplification of the original within the limits allowed by the conditions of the study are of a general nature.

It is concluded that there remain many issues for further research, among which the problems of typology, comparative adequacy and effectiveness of models intended for researching different types of public policy processes are highlighted.

Keywords: *modeling, public policy research methodology, public policy models, public policy sphere, analogy, theory.*

DOI 10.31558/2519-2949.2023.3.5

УДК 323:321

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2536-0611>*Третяк О. А., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6118-0848>*Торяник В. М., ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет»*

ПУБЛІЧНА ПОЛІТИКА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ: ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СУЧАСНОГО ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА

Статтю присвячено дослідженню громадськості, яка забезпечує надання пріоритетів для державної політики та формує уявлення урядовців щодо потреб і вимог громадян. Виявлено, що громадська думка стає об'єктом впливу медійних суб'єктів, які не мають виразної ідеологічної, ціннісної чи доктринальної ідентичності. Враховано, що для сучасної України в умовах повномасштабного вторгнення російської федерації важливим є питання відповідності політико-інституційної структури вимогам та потребам спроможності та опору. Доведено, що громадська думка в умовах демократії формуватиметься на основі реальних потреб суспільства, які будуть узгоджуватися у вільних демократичних дискусіях. На кожному з цих етапів політичні партії або якісно змінювали власну структуру та інтегрувались до нової політичної реальності, або їх структура зазнавала занепаду, який полягав у партійних розколах та подальшому поглинанні з боку більш ефективних структур. Метою статті встановлення значення публічної політики як чинника формування громадської думки в контексті розбудови партійної системи сучасної України. Використано методи, які широко застосовуються в сучасних політичних науках. Зокрема, йдеться про системний, порівняльний, сценарний та ретроспективний. В результаті дослідження для проблематики публічності в політичному світі характерна культурно-цивілізаційна обмеженість і орієнтація на практики демократичного суспільства. Запропонована концепція мережевої партії, або громадської організації, яка буде будуватися не як частина вже існуючої партії, а як нова політична сила на основі ангажованих користувачів всесвітньої мережі. Акцентовано увагу на збільшенні користувачів Інтернет-мережами, яке веде до пропозицій на політичному ринку і можуть зацікавити окремі політичні сили. Визначено, що публічне обговорення є передумовою безпосередньої управлінської діяльності держави. Доведено, що в умовах діджиталізації політичної комунікації партії здатні здобути статус медіатора динамічного громадського середовища та інституційного середовища публічної політики. Зроблено висновок, що громадська думка також має отримати риси суб'єктності у вигляді партій, яким будуть делегуватися функції взаємодії з публічною владою на постійній основі.

Ключові слова: громадська думка, публічна політика, партійна система, Інтернет-комунікації, інституційна спроможність, політичні трансформації, демократична громадськість

Постановка проблеми

У сучасних демократіях взаємодія між політично активною громадськістю та публічним врядуванням здійснюється на основах рівноправного діалогу та партнерських відносин. Громадськість забезпечує надання пріоритетів для державної політики та формує уявлення урядовців щодо потреб і вимог громадян. Партії виступають важливим суб'єктом державно-громадської взаємодії. Водночас вони перебувають у стані трансформації в умовах стрімкої революції цифрових засобів комунікації. Громадська думка стає об'єктом впливу медійних суб'єктів, які не мають виразної ідеологічної, ціннісної чи доктринальної ідентичності. Проте вони мають чіткі економічні інтереси та прагнення впливати на владні рішення. Для сучасної України в умовах повномасштабного вторгнення російської федерації важливим є питання відповідності політико-інституційної структури вимогам та потребам спроможності та опору. Здатність забезпечити чіткий зв'язок публічної політики та інтересів громадян усуває загрози маніпуляцій на соціальних і економічних проблемах. Відповідно

громадська думка формуватиметься на основі реальних потреб суспільства, які будуть узгоджуватися у вільних демократичних дискусіях. Політичні партії в новій цифровій комунікаційній ситуації можуть виступати медіаторами політичних обговорень, акумулювати полюси політичної думки та агрегувати пропозиції для рішень публічної політики. Спроможність інституцій публічного врядування адекватно представити свою позицію є важливою ознакою демократизації українського суспільства попри тяжкі наслідки ворожої агресії. Здатність переконати громадськість в доцільності певних дій або рішень доводять ціннісну ідентичність України як європейської держави.

Аналіз публікацій. Українські науковці активно розробляють проблеми політичної зумовленості громадської думки. М.Багмет та В. Шатун проаналізували вплив громадської думки на визначення шляхів забезпечення національної безпеки [1], О.Висоцький звернувся до питання про інформаційні технології легітимізаційної політики [3], В.Кривошеїн вивчав вплив «Революції гідності» на політичну та правову культуру українського суспільства [4], Д.Павлов розкрив громадську думку як об'єкт політичної пропаганди [6], О.Прасюк досліджує громадську думку як суспільно-політичний феномен [7], А. Салманов ідентифікує риси суспільної думки як посередника між інститутами влади та громадянським суспільством [10]. При цьому залишається невирішеною проблема детермінованості розвитку громадської думки інституційною структурою публічної політики в середовищі політичних партій.

Метою дослідження є встановлення значення публічної політики як чинника формування громадської думки в контексті розбудови партійної системи сучасної України. Завданням статті є ідентифікація функцій партійних установ контексті цифрового комунікаційного середовища публічної політики.

Основний зміст

Формування та розвиток громадської думки пов'язані з конституюванням публічної сфери. На відміну від соціальної публічної сфери публічна сфера політики відрізняється концентрацією повідомлень, їх щільністю в параметрах часу і простору. Для політичної публічної сфери в її медійному контексті характерним є динамічність дискурсивних практик. Водночас публічна сфера політики містить фракційні й політико-партійні програмні аспекти, значення яких може співвідноситися з політичними практиками розвитку людства, починаючи з часу античності. Разом з тим, для проблематики публічності в політичному світі характерна культурно-цивілізаційна обмеженість і орієнтація на практики демократичного суспільства. Практики «додемократичної» публічності, або практики авторитарних і тоталітарних режимів мають тенденцію до поєднання політичної і соціальної публічних сфер політики. Як вірно вказує О. Рибачук, «публічна політика концентрує в собі комунікативну взаємодію влади та громадськості; інформацію, інтерпретацію та ієрархізацію найважливіших питань і подій суспільного життя» [8, с. 129].

Сутність політичних і соціальних Інтернет-мереж полягає у технічній можливості публікування думок кожного окремого індивіда. Водночас через брак самодіяльних і регулярних виступів у мережах політичні сили намагаються організувати їх з метою розширення свого впливу та успіху на виборах. На протигагу цій тенденції пропонується концепція мережевої партії, або громадської організації, яка буде будуватися не як частина вже існуючої партії, а як нова політична сила на основі користувачів всесвітньої мережі. Згідно з О. Рибачуком, «суть «electronic democracy» полягає в можливості нових електронних медіа поліпшити інфраструктуру демократичного суспільства, створюючи умови переходу від репрезентативної (представницької) до партисипативної демократії (демократії участі), від участі однієї особи до співучасті всіх громадян у вирішенні актуальних соціальних проблем разом з владними органами за допомогою проведення інтерактивних діалогів, форумів, телеконференцій і телеголосування» [8, с. 130].

Так можуть працювати ефективні мережі не тільки вже існуючих політичних партій і лідерів. Є перспектива й для створення соціально-мережних політичних рухів «з нуля». У цій ситуації не партія створює свою соціальну мережу, а мережа створюється для того, щоб стати реальною політичною силою. «Реалізація таких комунікативних практик передбачає формування відповідного рівня політичної взаємодії, за якого середньостатистичний громадянин буде реалізовувати позицію активного політичного актора, а не виступати в якості об'єкта впливу з боку політичних сил. Тобто цей проект створює умови для формування у громадянина активної політичної позиції і потреби брати участь в діалозі з владою», зауважує український науковець [8, с. 130].

Фактичним наслідком політизації соціальних мереж також є орієнтація технологічних аспектів функціонування Інтернет на обслуговування політичних потреб. Збільшення користувачів Інтернет-мережами веде до пропозицій на політичному ринку і можуть зацікавити окремі політичні сили.

На думку О. Рибачука, на сьогодні прикладами дієвих механізмів електронної демократії у сфері публічної політики є: «мережева комунікація громадян і колективне обговорення соціально значущих питань в режимі on-line (е-петиції, е-звернення); формування онлайн-спільнот (онлайн-ком'юніті), включаючи механізми планування та реалізації громадських ініціатив та різноманітних проектів; мережева комунікація громадян з органами влади, включаючи інструменти впливу на прийняття рішень і громадський контроль за діяльністю органів влади; громадське онлайнуправління на загальнодержавному й муніципальному рівнях тощо» [8, с. 131].

Нарощування наукового та аналітичного потенціалу політичної діяльності, як відзначають вітчизняні аналітики, є необхідною передумовою розвитку публічної сфери, її технологічним підґрунтям. А. Матвієнко слушно звертає увагу на те, що в сучасних інформаційних суспільствах вести мову про «ідеальну за Габермасом публічну сферу бюргерського типу як своєрідного середовищাপосередника між офіційною сферою дії держави та приватною сферою вже неможливо» [5, с. 105].

Виокремлення детермінаційних зв'язків між публічною політикою і функціонуванням держави та громадянського суспільства також є тенденцією теоретичного вивчення публічної сфери. Зокрема, визначено, що публічне обговорення є передумовою безпосередньої управлінської діяльності держави (див.: [11]). А. Матвієнко наводить справедливую думку, що клієнтизм в сучасному українському суспільстві є наслідком ще радянських часів, коли «громадянин був перетворений на клієнта держави, яка розподіляла блага. «Інша» людина розцінювалась як основний конкурент на отримання тих же самих благ» [5, с. 105].

Разом з тим, шляхом виходу з глухого кута невизначеності мотивів і перспектив співвідношення маніпуляції публічної сфери є розгляд чинників, які запобігають і обмежують маніпуляції. Ними, з одного боку, є об'єктивні параметри розвитку людства і в цілому національних суспільств, з іншого боку, це мотиви збереження функціональної демократії. Цей підхід дозволяє зрозуміти, до якої міри сучасна публічна сфера політики може залишатися відкритою для незапланованих спорадичних виступів окремих громадян, наскільки вагомою буде ця діяльність відносно організованих дій спеціалізованих маніпуляторських організацій. А. Матвієнко обґрунтовано стверджує, що для офіційних суб'єктів інтереси та вимоги, сформовані в публічній сфері не є достатніми для прийняття рішень з багатьох причин, та в першу чергу через те, що адміністративно-бюрократичний апарат ідентифікує себе як самодостатню професійну систему, яка не потребує консультацій низько-кваліфікованої в питаннях творення політики громадськості» [5,с.106]. Співзвучні тези також наводить В. Ярошенко в контексті розбудови демократичної громадськості [12].

Таким чином, контекст взаємодії партійної політичної маніпуляції громадською думкою й публічної сфери політики є надзвичайно багатовимірним. Аналіз усіх чинників цієї взаємодії не дозволяє робити прогнози, оскільки предметна сфера ще перебуває у стадії опису. Водночас прийоми маніпулювання та їх наслідки вже кваліфікуються як негативні та такі, що загрожують публічній сфері. В той же час зрілість публічної сфери демократичного суспільства визначається здатністю адаптуватися і запобігти відвертим маніпуляційним стратегіям. Л. Руженко у більш загальному контексті розглядає громадську думку як комплексну категорію: по – перше як один із проявів масової суспільно – політичної свідомості, що відображає ставлення народу чи певної його частини до влади; по-друге як історично обумовлений і змінений стан громадської свідомості великих груп людей; по-третє як сукупну,особистісна позиція, точка зору певної структурно – означеної спільності людей на конкретні події, проблеми, рішення державних, політичних, суспільних інституцій» [9, с. 293].

У контексті партійно-ідеологічної трансформації (до прикладу) глобальної консервативної думки характерна поступова адаптація до стрімких змін у етичних і моральних імперативах людства, пов'язаних з технологізацією, масовізацією суспільства. Для забезпечення популярності своїх доктрин консервативні партії і групи, до яких входять і релігійно-фундаменталістські, християнські угруповання й політичні сили. Все це завантажується до маніпулятивного комунікаційного інструментарію. Л. Руженко вірно ідентифікує здатність сучасних технологій інформаційного впливу «dezorientувати людини в подіях, що відбуваються, управляти його поведінкою і вчинками непомітно для нього самого. Вони дозволяють керувати не тільки окремими особистостями, але і соціальними групами (формальними і неформальними), державними інститутами і цілими державами. Використання ЗМІ для політичного маніпулювання сьогодні становить найбільшу небезпеку для громадян і демократичного державного ладу» [9, с.296].

В умовах політичних трансформацій (перехідних демократій) правлячі партійні еліти нерідко намагаються обмежити вплив ліберальних ЗМІ, запобігти розширеному тлумаченню індивідуальної свободи. Водночас, якщо десятиліття тому консервативна ідеологічна риторика базувалася, насамперед, на цінностях родини, згадуванні старих добрих часів попередніх історичних періодів, то на сучасному етапі партії-консерватори звертаються до проблем європейського способу життя і намагаються запобігти впливу інокультурних, інерелігійних практик на життєдіяльність європейських країн. У зв'язку з цим Л. Руженко доречно називає громадську думку продуктом колективної свідомості. «Проте не кожна колективна думка буває суспільною. Думка групи людей, що виявилися випадково разом, не може претендувати на громадську думку. Її вивчення виступає, мабуть, однією з найважливіших і складних задач соціальної статистики. Тут основне – виділення актуальних проблем, що мають важливе значення в житті народу або окремих соціальних груп. Громадська думка часто служить базою для вироблення рішення значних соціальних або народногосподарських проблем, проблем управління», вказує дослідник [9, с. 298].

В контексті партійного впливу на громадську думку та публічну сферу слід підкреслити значення парламентської дискусії для загального політичного процесу. В умовах сучасного українського парламенту (монобільшість) воно не є до кінця визначеним. Розвиток партійного будівництва, зміна виборчої системи, поява нових політичних акторів та зміна політичних лідерів призвели до використання дискусій у межах політичної боротьби, використання можливостей самопрезентації та політичної маніпуляції. Момент полеміки, як засіб представництва позицій, поступився використанню засобів уваги ЗМІ до скандальних подій. Тому Л. Руженко закономірно апелює до спроможності громадської думки впливати на політичну систему та її інститути: «громадська думка як феномен масової свідомості виникла, формувалася і розвивалася разом з розвитком суспільства. Вона була і є віддзеркаленням того, що відбувалося у суспільстві, його проявів, нововведень і взагалі розвитку суспільства. Вона є невід'ємною часткою всього цивілізованого населення, її значення важко переоцінити» [9, с. 298].

В українському партійному контексті (щоправда, довоєнного періоду) на динаміку зміни публічних політичних виступів у межах українського парламенту вплинула структуризація законодавчого органу. Перехід від великих депутатських груп до партійних утворень здійснювався досить тривалий час. У цей період відбулися процеси публічної професіоналізації депутатів, їх орієнтації в політичних проблемах України та найбільш сприятливих моделей мовленнєвої поведінки з точки зору іміджології та впливу на громадську думку.

Висновки

Таким чином, публічна політика виступає чинником трансформації громадської думки та ролі політичних партій в суспільстві на основі двох основних вимірів. З одного боку, публічна політика як politics виступає ареною взаємодії різних політичних суб'єктів. Відповідно наявність позитивної публічності партійних суб'єктів є визначальним критерієм їх активності та впливу на громадську думку. З іншого боку, публічна політика у значенні policy виступає каналом реалізації партійних пропозицій, які сформовані на маркетинговому аналізі громадської думки. В умовах діджиталізації політичної комунікації партії здатні здобути статус медіатора динамічного громадського середовища та інституційного середовища публічної політики. Партії можуть акумулювати вимоги та пропозиції формальних і неформальних громадських груп на основі внутрішньопартійних та партійно-громадських дискусій. Вони будуть створювати своєрідний апробаційний простір для рішень публічної політики. Для такого статусу політичні партії мають набути компетенції медійного публічного представництва в середовищі засобів цифрових мереж. Ідеться про формування подієвого контексту та інтерактивного взаємодії з лідерами думки та представниками всіх верств населення. Громадська думка також має отримати риси суб'єктності у вигляді партій, яким будуть делегуватися функції взаємодії з публічною владою на постійній основі, а не лише у виборчий період. Такі зміни мають сприяти консолідації українського суспільства в умовах боротьби за Незалежність, забезпечувати відсіч ворожим Інтернет-маніпуляціям та створювати умови для подальшої інтеграції до європейського простору. Вказане буде служити перспективою подальших наукових розвідок за порушеною тематикою.

Бібліографічний список:

1. Багмет М. О. В. Т. Шатун Вплив громадської думки на визначення шляхів забезпечення національної безпеки України. *Наукові праці* [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Політологія. 2011. Т. 175. Вип. 163. С. 5-11.

2. Ващенко А. Громадянське суспільство та публічна сфера: контури теоретичного огляду. *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. Sv. 5, Vyd. 5. С. 72-79.
3. Висоцький О. Ю. До питання про інформаційні технології легітимізаційної політики. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2009. № 3. С. 44-50.
4. Кривошеїн В. В. Вплив "революції гідності" на політичну та правову культуру українського суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія : Політологія. 2016. № 2. С. 37-58.
5. Матвієнко А. Публічна сфера в пострадянських суспільствах: умови і чинники розвитку. *Науковий вісник [Одеського національного економічного університету]*. 2014. № 2. С. 215-227.
6. Павлов Д. М. Громадська думка як об'єкт політичної пропаганди *Грані*. 2013. № 12. С. 54-60.
7. Прасюк О. В. Громадська думка як суспільно-політичний феномен. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. Сер. : Культура і соціальні комунікації. 2010. Вип. 2. С. 246-255.
8. Рибачук О. М. Публічна політика як сфера реалізації сучасних соціально-комунікативних практик. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2018. № 3. С. 127-134.
9. Руженко Л. М. Сутність та підстави класифікації громадської думки. Актуальні проблеми політики. 2013. Вип. 50. С. 292-299.
10. Салманов А.Т. Суспільна думка як посередник між інститутами влади та громадянським суспільством. *Наукові праці МАУП*. 2013. Вип. 3. С. 74-78.
11. Сидоренко С. В. Розвиток громадянського суспільства в історії соціально-філософської думки: умови виникнення, сутність, структура. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2013. Вип. 54. С. 175-188.
12. Ярошенко В. М. Роль і місце громадської думки у процесі становлення інституту демократичної громадянськості в Україні. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]*. Сер. : Політологія. 2013. Т. 212, Вип. 200. С. 146-150.

References:

1. Bahmet M. O., Shatun V. T. Vplyv hromadskoi dumky na vyznachennia shliakhiv zabezpechennia natsionalnoi bezpeky Ukrainy. *Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly]*. Ser. : Politolohiia. 2011. T. 175. Vyp. 163. S. 5-11.
2. Vashchenko A. Hromadianske suspilstvo ta publichna sfera: kontury teoretychnoho ohliadu. *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. Sv. 5, Vyd. 5. S. 72-79.
3. Vysotskyi O. Yu. Do pytannia pro informatsiini tekhnologii lehitymatsiinoi polityky. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia*. 2009. № 3. S. 44-50.
4. Kryvoshein V. V. Vplyv "revoliutsii hidnosti" na politychnu ta pravovu kulturu ukrainskoho suspilstva. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. Seriiia : Politolohiia. 2016. № 2. S. 37-58.
5. Matviienko A. Publichna sfera v postradianskykh suspilstvakh: umovy i chynnyky rozvytku. *Naukovyi visnyk [Odeskoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu]*. 2014. № 2. S. 215-227.
6. Pavlov D. M. Hromadska dumka yak obiekt politychnoi propahandy Hrani. 2013. № 12. S. 54-60.
7. Prasiuk O. V. Hromadska dumka yak suspilno-politychnyi fenomen. *Naukovi zapysky [Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»]*. Ser. : Kultura i sotsialni komunikatsii. 2010. Vyp. 2. S. 246-255.
8. Rybachuk O. M. Publichna polityka yak sfera realizatsii suchasnykh sotsialno-komunikatyvnykh praktyk. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia*. 2018. № 3. S. 127-134.
9. Ruzhenko L. M. Sutnist ta pidstavy klasyfikatsii hromadskoi dumky. *Aktualni problemy polityky*. 2013. Vyp. 50. S. 292-299.
10. Salmanov A.T. Suspilna dumka yak poserednyk mizh instytutamy vlady ta hromadianskym suspilstvom. *Naukovi pratsi MAUP*. 2013. Vyp. 3. S. 74-78.
11. Sydorenko S. V. Rozvytok hromadianskoho suspilstva v istorii sotsialno-filocofskoi dumky: umovy vynyknennia, sutnist, struktura. *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii*. 2013. Vyp. 54. S. 175-188.
12. Iaroshenko V. M. Rol i mistse hromadskoi dumky u protsesi stanovlennia instytutu demokratychnoi hromadianskosti v Ukraini. *Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly]*. Ser.: Politolohiia. 2013. T. 212, Vyp. 200. S. 146-150.

Tretjak O. A., Torianyk V. M. Public policy as a factor of public opinion formation: significance for contemporary party building

The article is devoted to the study of the public, which ensures the provision of priorities for state policy and forms the perception of government officials regarding the needs and demands of citizens. It was revealed that public opinion becomes the object of influence of media subjects who do not have a clear ideological, value or doctrinal identity. It is taken into account that for modern Ukraine in the conditions of a full-scale invasion of the Russian Federation, the question of compliance of the political

and institutional structure with the requirements and needs of capacity and resistance is important. It has been proven that public opinion in a democracy will be formed on the basis of the real needs of society, which will be agreed upon in free democratic discussions. At each of these stages, political parties either qualitatively changed their own structure and integrated into the new political reality, or their structure underwent a decline, which consisted in party splits and subsequent absorption by more effective structures. The purpose of the article is to establish the importance of public policy as a factor in the formation of public opinion in the context of the development of the party system of modern Ukraine. Methods that are widely used in modern political sciences are used. In particular, it is about systemic, comparative, scenario and retrospective. As a result of the research, the issue of publicity in the political world is characterized by cultural and civilizational limitations and orientation to the practices of a democratic society. The proposed concept of a network party, or public organization, which will be built not as a part of an already existing party, but as a new political force based on engaged users of the worldwide network. Attention is focused on the increase of users of Internet networks, which leads to offers on the political market and may be of interest to certain political forces. It was determined that public discussion is a prerequisite for the direct management activity of the state. It has been proven that in the conditions of digitalization of political communications, parties are able to acquire the status of a mediator of a dynamic public environment and the institutional environment of public policy. It was concluded that public opinion should also acquire features of subjectivity in the form of parties, which will be delegated the functions of interaction with the public authorities on a permanent basis.

Keywords: *public opinion, public policy, party system, Internet communications, institutional capacity, political transformations, democratic civic environment*

ЕЛЕМЕНТИ КРИЗОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ПРОЦЕСАХ ПАРТІЙНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

Статтю присвячено дослідженню проблематики застосування технологій кризової комунікації у сфері партійного менеджменту. Кризова комунікація активно застосовується у сфері державного управління та у сфері управління бізнес-процесами. Враховуючи те, що політична партія є свого роду «політичним підприємством», використовує у своїй діяльності маркетингові технології, постійно перебуває у конкурентному середовищі та функціонує в межах політичного ринку, то і окремі елементи кризової комунікації, які набувають застосування у сфері державного управління та бізнес середовищі можуть бути актуальними для сфери партійного менеджменту.

Партійні структури протягом десятиліть свого розвитку переживали кризові явища які були викликані розширенням виборчих прав та появою нових соціальних груп, кризою класичних ідеологій та поширенням постматеріальних цінностей, поширенням популізму та появою децентралізованих партійних структур. На кожному з цих етапів політичні партії або якісно змінювали власну структуру та інтегрувались до нової політичної реальності, або їх структура зазнавала занепаду, який полягав у партійних розколах та подальшому поглинанні з боку більш ефективних структур.

Метою статті було розглянути основні кризові тенденції які можуть загрожувати партійним структурам на сучасному етапі, механізми їх попередження та вирішення. Вирішення означених дослідницьких завдань зумовило використання широкого спектру методів, таких як історичний, порівняльний, інституційний та структурно-функціональний.

В результаті дослідження можна виробити узагальнену модель кризової комунікації яку можна застосовувати у сфері партійного менеджменту. Дана модель складається з наступних етапів, серед яких можна виділити: створення плану антикризових заходів з врахуванням усіх можливих сценаріїв розвитку кризи; адекватно оцінити масштаби та загрози які несуть кризові явища на початковому етапі; раціонально розподілити обов'язки всередині команди з реалізації антикризових заходів; створити інформаційне повідомлення, яке б чітко відповідало на найбільш гострі питання. Воно повинно бути коротким та максимально конкретним, щоб значно звузити коло його можливих трактувань; повідомлення повинно бути поширене шляхом релевантного каналу комунікації; побудувати ефективну систему зворотного зв'язку, яка повинна бути спрямованою як на внутрішньопартійне середовище, так і з метою отримання реакції з боку зовнішніх зацікавлених сторін.

Ключові слова: політична партія, партійна криза, кризова комунікація, інформаційно-комунікативні технології, партійна система, організаційна криза, ідеологічна криза

Вступ. Стрімкий розвиток інформаційно-комунікативних технологій, трансформація методів політичної боротьби та посилення рівня конкуренції на електоральному ринку ставлять перед партійними структурами низьку викликів та завдань з метою своєчасної реакції на зміни внутрішнього та зовнішнього середовища.

Протягом усієї історії розвитку партійних структур, можна було спостерігати певні закономірності їх розвитку, які у багатьох випадках закінчувались посиленням кризових явищ як всередині конкретної структури, так і її неможливості адекватно реагувати на зовнішні виклики. Історія зберегла ряд прикладів коли криза або сприяла якісному оновленню партійної структури та її успішної інтеграції до принципово нових політичних реалій, або призводила до її повного занепаду.

Враховуючи те, що політична партія є складною структурою з горизонтальними та вертикальними зв'язками, яка за своїм принципом є схожою з іншими політичними та бізнес-структурами, то побудова специфічного комунікативного інструментарію, метою якого є пом'якшення кризових тенденцій є об'єктивною необхідністю в умовах сучасних політичних реалій.

Система кризової комунікації у сфері партійного менеджменту має функціонувати у двох вимірах: для формування реакції внутрішньопартійного середовища на рішення керівних органів партії та для ефективної взаємодії партійної структури з зовнішніми акторами (органами влади різних рівнів, бізнес-структурами, неінституціоналізованими групами інтересів, іншими партійними структурами, цільовими групами виборців та ін.)

Аналізуючи вітчизняні та зарубіжні джерела, можна зробити висновок що криза у сфері партійного менеджменту була перманентним явищем, що зумовлювало постійні наукові пошуки з метою вироблення ефективної моделі кризової комунікації.

В межах сучасної політичної теорії можна виділити три кризових періоди у розвитку політичних партій і на нашу думку найбільш вдалою є періодизація українського дослідника Ю. Копинця [3]. Дані кризові явища значною мірою сприяли якісному оновленню існуючих партійних структур.

Перший етап припадає на кінець XIX- поч. XX ст. В цей період існуючі партійні структури не змогли своєчасно відреагувати на процеси розширення виборчих прав та появи нових масових електоральних груп.

Ще на початку XX ст. Р. Міхельс почав просувати тезу про те, що існуючі в той час партійні структури не можуть адекватно реагувати на виклики, які ставить перед ними масова політична участь. У своїй праці під назвою «Політичні партії. Соціологічний аналіз олігархічних тенденцій сучасної демократії», вчений робить наголос на тому, що будь яку структуру, на яких демократичних засадах вона б не базувалась на початковому етапі, завжди будуть спіткати тенденції до олігархізації. Це обумовлено тим, що демократія передбачає наявність організаційної структури, професійного керівництва яке потім перетворюється у партійну еліту. В кінцевому результаті це призводить до вождизму, порушення внутрішньої комунікації та відриву від мас, інтереси яких, ця партія покидана захищати. [9]

Другий період припадає на 80-ті рр. XX ст. Даний період характеризувався кризою ряду ідеологічних течій, які були домінуючими протягом XX ст., появою нових ідеологічних конструкцій та зміною самої моделі масової партії, що було наслідком переходу до постіндустріального суспільства. Саме в цей період з'явилися тенденції до скорочення чисельності партій, зниження рівня довіри до них та зниження рівня політичної участі (було характерним для країн Західної Європи, в той же час в посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи відбулась активізація громадянського суспільства та цілий комплекс трансформацій, в тому числі і у сфері розвитку партійних систем).

Третій період починається з початку 2000-х р. та характеризується постійним протистоянням «класичних» та антисистемних партій. Даний період характеризується появою партій популістського спрямування без чіткої соціальної бази.

Аналізуючи даний період, український дослідник Г. Шипунов, характеризує дані партійні структури за такими ознаками: орієнтація на постматеріальні цінності; протистоянні панівній еліті в цілому а не окремим її складовим, тобто дані структури продукують антисистемні дії; активне використання популістської риторики; тісний зв'язок з соціальними рухами, які є носіями схожих цінностей; особлива організаційна структура яка має децентралізований характер; соціальна база яка сповідує постматеріальні цінності та протиставляє себе естеблїшменту. [7, с. 216]

В межах постійних дискусій про чинники даних кризових явищ, робився наголос на домінуванні різних факторів кризи, але у найбільш загальному вигляді виділялось два чинники: ідеологічний та організаційний. Вони можуть існувати як окремо, так і своєму поєднанні.

Ідеологічним чинником партійної кризи можна вважати: зниження довіри громадян до «класичних» ідеологій та появи доволі розмитих ідеологічних конструкцій з метою охоплення найбільшої кількості груп виборців; зниження рівня партійної ідентифікації в середовищі електоральних груп; домінування постматеріальних цінностей яке характерне для індустріально розвинених суспільств.

В даному контексті, український дослідник М. Примуш зазначає, що з одного боку ідеологічна криза значною мірою виражається у нездатності партій запропонувати суспільству певний ідеологічно-ціннісний орієнтир, а з іншого характеризується відсутністю у них чіткого розуміння фундаментальних положень демократії. Також до чинників ідеологічної кризи, дослідник відносив: брак нових ідей та механізмів їх реалізації; наявність значної кількості політичних партій, які є носіями однакових цінностей, що значно розмиває електоральне поле; неможливість пояснити сучасні політичні процеси з точки зору класичних ідеологічних доктрин. [6]

Інша українська дослідниця К. Одарченко, аналізуючи ознаки ідеологічної кризи в межах української партійної системи, зазначає що для подолання кризових явищ ідеологічного характеру, українським політичним партіям варто відмовитись від популістських гасел у процесах комунікації як з виборцями, так і з іншими суб'єктами громадянської та політичної дії. Іншою складовою є використання інформаційно-комунікативних технологій у процесах зовнішньої та внутрішньої комунікації. [5]

Тобто тут ми можемо зробити висновок, що ідеологічна криза розвивається під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Розвиток інформаційно-комунікативних технологій, подальша соціальна стратифікація та ідеологічна дифузія є викликом сучасності і саме від ефективності кризової комунікації залежить збереження партією своєї ідеологічної ніші.

Щодо організаційного чинника, то він включає в себе: наявність харизматичних лідерів і в той же час відсутність розгалуженої структури; специфічні виборчі системи які не завжди сприяють розвитку політичних партій; зменшення впливу партій на формування уряду та ін.

Український дослідник Ю. Копинець, аналізуючи спектр кризових явищ в партійному середовищі, зазначає що, партійні структури які можна окреслити як традиційні, постали перед численними викликами, які обумовлені появою нових форм політичної комунікації, персоніфікації та активного самовираження. Враховуючи ці виклики, втрачають свою актуальність і традиційні форми самоорганізації, такі як фіксоване членство, централізація та організаційна розгалуженість. Виходячи з цього, найбільш ефективним типом побудови партійної структури є мережевий. [3, с. 152]

На сьогоднішній день ми можемо спостерігати тенденцію до побудови децентралізованих партійних структур і цей тренд постійно посилюється. Аналізуючи праці англійського політолога Дж. Хопкіна [8], український дослідник М. Волгов зазначає, що чинниками які сприяють децентралізації та побудові багаторівневих партійних структур є: процеси регіоналізації у багатонаціональних державах; підвищений рівень конкуренції між етнорегіональними партіями; зацікавленість центральним партійним офісом у наданні автономії регіональним партійним осередкам; сильна регіональна структура партії сприяє належному рівню володіння ситуацією на місцях з подальшим виробленням ефективних електоральних стратегій. [2, с. 199]

Отже, можна зазначити, що партійні структури пройшли доволі тривалий час свого розвитку та трансформації, що було обумовлено рядом кризових тенденцій, які мали різний характер та походження. В залежності від ефективності кризової комунікації та здатності відповідати викликам часу, політичні партії або зазнавали якісної трансформації, або ставали історією. Актуальність даного дослідження полягає у аналізі можливостей застосування технологій кризової комунікації з метою підвищення стійкості партійної структури, в умовах середовища яке постійно змінюється за багатьма параметрами.

Мета та завдання. Полягає у дослідженні можливостей застосування інструментарію кризових комунікацій у процесі партійного будівництва та менеджменту партійних організацій. Кризову комунікацію в даному контексті слід розглядати у двох напрямках: по-перше як цілеспрямовану дію що орієнтована на внутрішньопартійне середовище, метою чого є збереження стійкості партійної структури. По-друге, як складову зовнішньопартійної діяльності, метою якої є збереження ролі та місця партійної структури в існуючій системі політичних відносин та системі взаємодії з рядом зовнішніх акторів.

Методи дослідження. Обрана проблематика зумовила використання ряду методів, які дозволили нам розглянути складові кризових процесів в рамках партійних структур та виробити рекомендації щодо їх подолання. До таких методів можна віднести історичний, порівняльний, інституційний та структурно-функціональний.

Історичний метод дозволив нам розглянути розвиток та трансформацію партійних структур у просторі та часі. Разом з типом партійних структур змінювався і характер кризових явищ, що обумовлювало шукати нові підходи до їх розв'язання. В межах нашого дослідження було розглянуто основні кризові періоди у процесах розвитку партійних структур та партійних систем в цілому. Кожний період мав свої унікальні риси і це обумовлювало шукати нові напрями у антикризовій діяльності.

Порівняльний метод дозволив виявити відмінності у процесах кризової комунікації, яка залежить від ряду змінних, до яких ми можемо віднести тип партійної системи, особливості виборчого законодавства, роль та місце партій у системі політичних відносин, особливостей формування урядових коаліцій, законодавчого закріплення ролі опозиції та ін.

Інституційний метод дав можливість розглянути політичну партію як один з ключових інститутів системи представницької демократії, що обумовлює його місце у взаємодії з іншими елементами політичної системи. Враховуючи те, що кризові явища у сучасних політичних партіях мають характер інституційної кризи, то постає необхідність його дослідження саме з даних позицій.

Використання структурно-функціонального методу дало змогу розглянути політичну партію як структуру, всередині якої існує взаємодія між її елементами які виконують ряд специфічних функцій. В контексті нашого дослідження ми розглядаємо внутрішній аспект кризової комунікації, який спрямовано на збереження стійкості партійної структури під впливом внутрішніх викликів та на процеси кризової комунікації політичної партії з зовнішніми акторами.

Результати. Як вже зазначалось вище, менеджеру з питань кризових комунікацій доводиться працювати в умовах які динамічно змінюються. Дані зміни відбуваються завдяки розвитку інформаційно комунікативних технологій, глобалізаційним процесам та процесам трансформації системи політичних відносин в цілому.

Виходячи з цього, ми можемо спостерігати як загальні кризові тенденції, які характерні для партійних систем України та країн ЄС, так і національні особливості розвитку даних тенденцій.

Аналізуючи партійну систему сучасної України, можна стверджувати про позитивний вплив європейських кейсів на формування української партійної системи, до складових цього впливу можна віднести: проведення прозорих та візуально ефектних виборчих кампаній, які мають риси цивілізованої політичної боротьби; залучення європейських нормативно-правових моделей регулювання діяльності політичних партій; інтеграцію українських партій до європейського політико-партійного простору; конвергенцію партійних програм та ідеологій (якщо проаналізувати програмні документи ключових українських політичних партій, то можна побачити відсутність жорстких ідеологічних догм); постійне підвищення ефективності використання соціальних мереж та можливостей використання краудфандингових платформ [1].

В той же час існує ряд недоліків і деякі вчені зазначають, що українські політичні партії ще не пройшли до кінця шлях свого остаточного формування та повноцінної інституціоналізації. Наприклад український дослідник Ю. Мацієвський зазначає, що до існуючих проблем можна віднести: створення українських партій «згори» та їх залежність від фінансово-промислових груп; відсутність чітких ідеологічних засад і використання тільки їх окремих складових, з метою мобілізації виборців; задоволення інтересів своїх бенефіціарів або невеликої групи партійної еліти, що не дозволяє ефективно запроваджувати власні цінності; залежність від лідера; внутрішня організація яка побудована на патрон-клієнтських зв'язках [4, с. 283].

Українська політична практика свідчить, що модель кризової комунікації в партійних структурах потрібно вибудовувати виходячи з цих умов. Ми могли наочно спостерігати, що більшість українських політичних партій переживає не більше ніж 2-3 електоральних цикли. Після цього періоду, починають наростати кризові тенденції, які закінчуються втратою парламентського представництва, партійним розколом або поглинанням з боку ідеологічно близьких структур.

Кризова комунікація є одним з ключових напрямків партійного менеджменту. Враховуючи те, що в умовах українських політичних реалій, партія є свого роду «політичним підприємством», яке має свої позиції на політичному ринку, має свою цільову аудиторію і активно використовує маркетингові технології у своїй діяльності, то і модель кризової комунікації є схожою з тією яку використовують бізнес-структури. Тому в найбільш узагальненому вигляді, антикризову комунікацію в партійному менеджменті, можна вважати певним стратегічним інструментарієм який покликаний захистити репутацію партійного лідера, партійного бранда або партійної структури від впливу негативних подій зовнішнього та внутрішнього характеру.

Як ми вже зазначали, кризові ситуації є закономірним явищем розвитку партійних структур, але для того щоб мінімізувати їх негативні наслідки, постає необхідність у проведенні ряду заходів.

По-перше, навіть в умовах стабільного внутрішнього та зовнішнього середовища, необхідною є наявність плану антикризових заходів з врахуванням найбільш різноманітних сценаріїв розвитку ситуації.

По-друге, на початковому етапі розвитку кризових явищ, необхідною є адекватна оцінка їх масштабів, для того щоб ефективно розподілити наявні у партійної структури ресурси (ресурси часу, людські та матеріальні ресурси).

По-третє, необхідною є організація команди яка буде складатись з фахівців різного профілю, метою яких відповідальність за специфічні напрями роботи. Тут повинен бути принцип єдиного керівництва.

По-четверте, для того щоб зняти багато спірних питань, потрібно створити інформаційне повідомлення, яке б чітко відповідало на найбільш гострі питання. Воно повинно бути коротким та максимально конкретним, щоб значно звузити коло його можливих трактувань.

По-п'яте, повідомлення повинно бути поширене шляхом релевантного каналу комунікації. Наголос повинен робитися на тих каналах, якими користується цільова аудиторія партії і через які до інформаційного простору починає потрапляти негативна інформація.

По-шосте, необхідною є наявність ефективної системи зворотного зв'язку. В даному випадку зворотній зв'язок повинен бути як з внутрішньопартійним середовищем, так і з зовнішніми зацікавленими сторонами.

Тобто тут ми можемо бачити поетапний план реагування на кризові явища різного характеру. Але потрібно розуміти, що в даному процесі значну роль відіграє неформальна комунікативна складова і такі напрями партійної діяльності як формування виборчих списків та передвиборчих блоків, коаліційні домовленості, рішення про підтримку деяких ініціатив, значною мірою приймаються обмеженим колом осіб за попередньою домовленістю.

Висновки. Кризова комунікація як напрям менеджменту партійних структур, існує стільки ж, скільки існують самі політичні партії. В різні часи, перед партійними структурами поставали численні виклики внутрішнього та зовнішнього характеру. Від адекватності реакцій на дані виклики залежала стійкість партійної структури та її подальше місце у системі політичних відносин. Якщо у ХХ ст. кризи були викликані такими факторами як деідеологізація суспільства, зникнення потужних соціальних груп на які орієнтувались конкретні партії, поява альтернативних ідеологій та ін. То на сьогоднішній день ключовою проблемою є те, що абсолютна більшість партій здатні «завоювати» виборця, але нездатні його втримати, це і призводить до того, що значна кількість партій за свою історію проходить лише 2-3 електоральних цикли, поступаючи конкурентам які ведуть агресивну виборчу кампанію і дуже швидко знаходять точки критики. Відсутність надійних інструментів комунікації з виборцями та рядовими партійцями, спокуса до використання популістських ідеологічних конструктів та намагання охопити «чужий» електорат – є основними чинниками партійних криз сучасності.

Перспективними напрямками кризової комунікації у сфері партійного менеджменту можна вважати: побудову принципово нової моделі взаємодії між центральним керівництвом партії та її регіональними структурами (в умовах реалізації політики децентралізації в Україні це є вкрай актуальним); вироблення ефективної комунікаційної стратегії між політичними партіями, громадськими та волонтерськими рухами; ефективне використання інструментів які надають сучасні інформаційно-комунікативні технології у сфері підтримки партійного бренду.

Бібліографічний список:

1. Афанасьєв О. Діджиталізаційні тренди сучасних українських партій. URL: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2020/06/Afanasyev-O.-Didzhitalizatsiyni-trendisuchasnih-ukrayinskih-partiy-converted.pdf> (дата звернення 31.08.2023)
2. Волгов М. Багаторівневі політичні партії та тренд децентралізації: теоретичний аспект у сучасному англomовному науковому дискурсі. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса Національної академії наук України*. 2013. № 6 (68). URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/volgov_bagatorivnevi.pdf (дата звернення 12.09.2023)
3. Копинець Ю. Інституційна криза політичних партій на початку ХХ століття та характеристика сучасних тенденцій їх розвитку. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2020. №30. С. 146–153. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/30_2020/22.pdf (дата звернення 19.08.2023)
4. Мацієвський Ю. Від партій субститутів до справжніх партій: чи можливо це в Україні? *Політичні партії і вибори: збірник статей і тез за результатами четвертої міжнародної наукової конференції кафедри політології «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 9 листопада 2019 року*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2020. С. 282–286. URL: <https://eprints.ua.edu.ua/8388/> (дата звернення 12.09.2023)
5. Одарченко К. Впливи кризи політичних партій в Україні на горизонтальні партійні зв'язки через призму ідеологічного та програмного компонента. *EUROPEAN POLITICAL AND LAW DISCOURSE*. 2017. №4. С. 128–134. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2017/2017-4-1/23.pdf> (дата звернення 2.09.2023)
6. Примуш М. Ідеологічна криза українських політичних партій. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2014. №1. С. 195–202. URL: https://studies.in.ua/pravo/2014_1_23.pdf (дата звернення 14.09.2023)
7. Шипунов Г. Партії «нової політики» як феномен постіндустріального суспільства: ідейно-інституційні особливості. *Панорама політологічних студій. Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного*

університету. 2016. Вип. 14. С. 211–218. URL: <https://politologia-rdgu.rv.ua/images/pan14/211.pdf> (дата звернення 12.09.2023)

8.Hopkin J. Political Decentralization, Electoral Change and PartyOrganizational Adaptation A Framework for Analysis. *European Urban and Regional Studies*. 2003. Т. 10. №. 3.С. 227-237.

9.Michels R. Political Parties. A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy. New York, 1968. 194 p.

References:

1. Afanasiev O. Didzhitalizatsiini trendy suchasnykh ukrainskykh partii. URL: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2020/06/Afanasiev-O.-Didzhitalizatsiyni-trendisuchasnih-ukrayinskih-partiy-converted.pdf> (data zvernennia 31.08.2023).

2.Volhov M. Bahatorivnevi politychni partii ta trend detsentralizatsii: teoretychnyi aspekt u suchasnomu anhlomovnomu naukovomu dyskursi. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. 2013. № 6 (68). URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/volgov_bagatorivnevi.pdf (data zvernennia 12.09.2023).

3.Kopynets Yu. Instytutsiina kryza politychnykh partii na pochatku XX stolittia ta kharakterystyka suchasnykh tendentsii yikh rozvytku. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filos.-politoh. studii*. 2020. №30. S. 146–153. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/30_2020/22.pdf (data zvernennia 19.08.2023).

4.Matsiievskiy Yu. Vid partii substytutiv do spravzhnikh partii: chy mozhlyvo tse v Ukraini? *Politychni partii i vybory: zbirnyk statei i tez za rezultatamy chetvertoi mizhnarodnoi naukovoii konferentsii kafedry politolohii «Politychni partii i vybory: ukrainski ta svitovi praktyky» (pamiaty Yuriiia Romanovycha Shvedy) vid 9 lystopada 2019 roku*. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2020. S. 282–286. URL: <https://eprints.ua.edu.ua/8388/> (data zvernennia 12.09.2023).

5.Odarchenko K. Vplyvy kryzy politychnykh partii v Ukraini na horizontalni partiini zvyazky cherez pryzmu ideolohichnoho ta prohramnoho komponenta. *EUROPEAN POLITICAL AND LAW DISCOURSE*. 2017. №4. S. 128–134. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2017/2017-4-1/23.pdf> (data zvernennia 2.09.2023).

6.Prymush M. Ideolohichna kryza ukrainskykh politychnykh partii. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. 2014. №1. S. 195–202. URL: https://studies.in.ua/pravo/2014_1_23.pdf (data zvernennia 14.09.2023).

7.Shypunov H. Partii «novoi polityky» yak fenomen postindustrialnoho suspilstva:ideino-instytutsiini osoblyvosti. *Panorama politolohichnykh studii. Naukovyi visnyk Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*. 2016. Vyp. 14. S. 211–218. URL: <https://politologia-rdgu.rv.ua/images/pan14/211.pdf> (data zvernennia 12.09.2023).

8.Hopkin J. Political Decentralization, Electoral Change and PartyOrganizational Adaptation A Framework for Analysis. *European Urban and Regional Studies*. 2003. Т. 10. №. 3.С. 227-237.

9.Michels R. Political Parties. A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy. New York, 1968. 194 p.

Tupytisia O. L. Elements of crisis communication in party management processes

The article is devoted to the study of the problems of the application of crisis communication technologies in the field of party management. Crisis communication is actively used in the field of public administration and in the field of business process management. Taking into account the fact that a political party is a kind of "political enterprise", uses marketing technologies in its activities, is constantly in a competitive environment and functions within the boundaries of the political market, certain elements of crisis communication that are used in the field of public administration and business environment may be relevant for the field of party management.

During the decades of its development, party structures experienced crisis phenomena caused by the expansion of electoral rights and the emergence of new social groups, the crisis of classical ideologies and the spread of post-material values, the spread of populism and the emergence of decentralized party structures. At each of these stages, political parties either qualitatively changed their own structure and integrated into the new political reality, or their structure underwent a decline, which consisted in party splits and subsequent absorption by more effective structures.

The purpose of the article was to consider the main crisis trends that may threaten party structures at the current stage, the mechanisms of their prevention and resolution. Solving the specified research tasks necessitated the use of a wide range of methods, such as historical, comparative, institutional, and structural-functional.

As a result of the research, it is possible to develop a generalized model of crisis communication that can be applied in the field of party management. This model consists of the following stages, among which it is possible to distinguish: creation of a plan of anti-crisis measures taking into account all possible scenarios of the development of the crisis; adequately assess the scale and threats posed by crisis

phenomena at the initial stage; rationally distribute responsibilities within the team for the implementation of anti-crisis measures; create an informative message that would clearly answer the most pressing questions. It should be short and as specific as possible to significantly narrow the range of its possible interpretations; the message must be disseminated through a relevant communication channel; build an effective feedback system, which should be aimed both at the internal party environment and to obtain a reaction from external stakeholders.

Keywords: *political party, party crisis, crisis communication, information and communication technologies, party system, organizational crisis, ideological crisis*

DOI 10.31558/2519-2949.2023.3.7

УДК 32:325.3(351)

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3575-3139>

Узун Ю. В., Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

АРХІТЕКТУРА РЕГІОНАЛЬНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА В СИСТЕМАХ БАГАТОРІВНЕВИХ ВІДНОСИН

В статті здійснено аналіз комплексу інститутів, які реалізують функції представництва регіонів в умовах глобальної трансформації територіально-політичних систем. Зазначено, що глокалізація як специфічний процес другої половини ХХ ст. обумовила: 1) піднесення ролі регіонів різного масштабу в реалізації глобальної програми дій, орієнтованої на забезпечення потреб та прав людини, інтересів локальних регіональних спільнот, 2) посилення функціональної спроможності субнаціональних регіонів через зменшення дистанції політичної участі в наднаціональних інтеграційних макрорегіональних системах. В статті продемонстровано теоретико-методологічну основу формування нової архітектури глокальних політичних відносин, що конструюється на основі принципів: відмови від «методологічного націоналізму», що супроводжувалося визначенням в якості головного об'єкту досліджень – локалітетів, регіонів; заміни низхідної логіки аналізу (від держави до регіонів та локалітетів) висхідною (від систем самоврядування до національних систем та наднаціональних систем, подібних ЄС); обґрунтування політичного простору як результату співпраці суб'єктів соціальних відносин, які конструюють простір; обґрунтування нової територіальної та політичної структури систем характеристиками яких є: мережевість, деієрархічність, гетеротопічність, мультимодальність, здатність до ремодуляції та адаптації. Стаття будується навколо декількох проблем конституювання регіонального представництва в політичних системах: 1) співвідношення територіального та політичного контекстів регіонального представництва; 2) виборчих систем, які технічно забезпечують моделі представництва; 3) парламентського наднаціонального макрорегіонального представництва, яким кожен обраний регіон представляє себе в глобальному контексті міжнародних відносин; 4) парламентського та позапарламентського способів представництва субнаціональних регіонів. В роботі робиться висновок про процес інституціоналізації позапарламентських форм регіонального представництва, які приходять на заміну традиційній формі територіального представництва, представленій бікамералізмом. Сучасна логіка інституціоналізації будується на визнанні асиметричних функціонально-обумовлених форм представництва регіональних інтересів в мережах міжурядових структур, побудованих не стільки на основі моделі представництва, скільки на основі участі і координації.

Ключові слова: регіон, багаторівневі відносини, бікамералізм, парламент, субнаціональне та наднаціональне представництво, лобювання, порівняльний конституціоналізм, виборча система, права людини, територіальна політика.

Постановка проблеми

В 2027 році ЄС буде відзначати 70-річчя підписання Римських договорів, що обумовили трансформацію Європейської економічної спільноти в Європейську спільноту – утворення більш універсального характеру, і, одночасно, – 60 років з часів «просторової революції» в сфері теоретико-методологічного переосмислення значення поняття «політичний простір». За цей період в світовому масштабі відбулися кардинальні зміни, пов'язані з де(ре)конструкцією територіально-політичних систем на основі моделі, яку втілювала практика європейської інтеграції, як моделі інтеграції на основі регіональної співпраці, відомої як «Європа регіонів».

Сучасні програми дій як «Територіальний порядок денний на 2030 рік» ЄС 2020 року, як і Стратегія просторового розвитку, прийнята ООН, відома як «Порядок денний ООН на період до 2030 року для сталого розвитку» орієнтують на глобальну територіальну «політику на основі місця», розвиток поліцентричної моделі управління на основі функціональних регіонів, які сприяють

транснаціональній співпраці. Регіон отримав визнання в якості модульної одиниці територіально-політичної трансформації, і його інноваційний потенціал та наближеність до людини як бенефіціару перебудови визначається перспективною стратегією розвитку. Обидві програми дій визначають завданнями: посилення вторинних полюсів зростання, зміцнення регіонального інноваційного потенціалу та позицій регіонів в глобальних ланцюгах конкурентоздатності, протидія надмірній концентрації ресурсів, розвиток транс'європейських мереж та систем управління, вивільнених від надмірного тиску державних бюрократичних заборон [43].

Глокалізація (термін введений Р. Робертсоном в праці «Глокалізація: часопростір і гомогенність-гетерогенність» в 1995 р.) як процес де(ре)конструкції з другої половини ХХ ст. обумовила: 1) піднесення ролі регіонів різного масштабу в реалізації глобальної програми дій, орієнтованої на забезпечення потреб та прав людини, інтересів локальних регіональних спільнот, 2) посилення функціональної спроможності субнаціональних регіонів через зменшення дистанції політичної участі в наднаціональних інтеграційних макрорегіональних системах, 3) впровадження більш якісної системи представництва інтересів регіонів, що, в тому числі, проявилось в дискурсі щодо багаторівневості управління та поліцентричності врядування (концепції: «фрагментації» Джеймса Розенау; FOCJ, тобто «functional, overlapping, competitive jurisdictions», розроблена Б. Фреєм та Р. Ейхенбергером; «фрагментації юрисдикцій» Дж. Раггі; MLG, тобто «MultiLevel Government» Г. Маркса та Л. Хугге та інших [43, с. 120–125].

Формування нової архітектури регіонального представництва в системах багаторівневих відносин вимагало нової **теоретико-методологічної основи**. «Просторова революція» 60-х років ХХ ст. цю основу підготувала [43, с. 25–41].

Нова архітектура глокальних політичних відносин конструюється на основі: 1) *відмови від «методологічного націоналізму»*, що супроводжувалося визначенням в якості головного об'єкту досліджень – локалітетів, регіонів як мультимодальних просторових одиниць в системі просторової реконструкції (праці І. Лакоста, Г. О'Туатайла, Б. Хеттне та Ф. Содербаума, Дж. Ларкінсоната ін.); 2) *заміни низхідної логіки аналізу (від держави до регіонів та локалітетів) висхідною (від систем самоврядування до національних систем та наднаціональних систем, подібних ЄС)*, коли локальний рівень ТПС став об'єктом спеціальних досліджень, ключовим поняттям яких стало «місце» як безперервний політизований процес розвитку (праці Ед. Кейсі 1997 р., Р. Сека, Е. Соія (Соджа), І-Ф. Туана, Дж. Егню, Г. О'Тоала, С. Корбріджа, М. Кітінга) [43, р. 57]; 3) *обґрунтування політичного простору як результату співпраці суб'єктів соціальних відносин, які конструюють простір*, а досліджуються на основі акторно-мережевого аналізу (праці Б. Баді, Ж. Леві, Е. Рельфа, Ф. Жіро і Б. Антема, та інших); 4) *обґрунтування нової територіальної та політичної структури систем в умовах глокалізації* – ідеології розвитку локалізму в умовах глобалізації та транснаціоналізації, що обумовлює переосмислення концепції абсолютного суверенітету на користь концепцій «делегованого», «дуального», «розділеного», «перфорованого» суверенітету (І. Дукачек); виникнення концепції «кінця території» (Б. Баді) [43, р. 38–61].

Сьогодні, проблема регіонального представництва досліджується в працях авторів (А. Маламуд та Л. де Соуза [25], М.Б. Ріттбергер, Р. Корбетт, С. Хікс, Т. Рауніо та Р. Скаллі [17], С. Скерроу [37]), які аналізують форми наднаціонального регіонального представництва, а саме те як регіон презентує себе на міжнародній арені, створюючи регіональні інститути парламентського представництва та суміжні інституції, які сприяють представництву консолідованих макрорегіональних інтересів. Важливе питання в цьому контексті – питання включення регіонів національних держав, що мають особливий статус в системі наднаціональної макрорегіональної інтеграції. Це питання визнання наявної асиметрії політичної та територіальної інтеграції, які найяскравіше ілюстровані особливостями територіальної інтеграції в ЄС та формуванням Європейського парламенту, а в теоретичному контексті відомі як проблеми детериторіалізації політичних процесів інтеграції (праці Н. Папастергіадіса [30], М. Гюїсманса [18]).

З іншого боку, регіональне представництво досліджується в контексті субнаціонального регіоналізму, коли автори аналізують формування законодавчих легіслатур на рівні субнаціональних одиниць через реформи деволюції, децентралізації, орієнтовані на розвиток політичного автономізму (праці В. Дженнінгса та Г. Стокер [20], Д. Дяджа [21], М. Кітінга [22], М. Кенні [23], М. Морана [27]). Водночас, субнаціональне представництво досліджується в контексті проблем ефективності бікамералізму як традиційного територіального представництва в національних парламентських системах і більш сучасних варіантів міжкурядової кооперації (праці Ф. Палермо [29],

Т. Пфістерера [31], Й. Пуар'є, Ш. Сондерс та Дж. Кінкейда [32], А. Рефельда [35], І. Руджіо [36], К. Штольца та Е. Лінкарта [39], Дж. Цебеліса [41] та інших).

Метою дослідження є визначення особливостей конституювання архітектури регіонального представництва в сучасних системах багаторівневих відносин. Стаття будується навколо *декількох проблем* конституювання регіонального представництва в політичних системах: 1) співвідношення територіального та політичного контекстів регіонального представництва; 2) виборчих систем, які технічно забезпечують моделі представництва; 3) парламентського наднаціонального макрорегіонального представництва, яким кожен обраний регіон представляє себе в глобальному контексті міжнародних відносин; 4) парламентського та позапарламентського способів представництва субнаціональних регіонів.

Територіальний та політичний контексти регіонального представництва

Мало акцентованою в дискурсі, але значимою основою нової логіки трансформації територіально-політичних систем в другій половині ХХ ст. став принцип «просторового розвитку». Він замінив собою раніше домінуючий принцип «територіальної присутності». Така заміна супроводжувала процеси деколонізації другої половини ХХ ст. і, одночасно, впроваджувала детериторіалізацію нової європейської політичної єдності. Тепер відносини Європейської Економічної Спільноти з віддаленими неєвропейськими територіями – особливими регіонами держав-членів будувалися не стільки на принципі територіальної присутності (в т.ч. економічної та ринкової), скільки на принципі політичної участі.

Впровадження нового мислення та оновленої логіки конструювання систем політичних відносин посилювало розмежування територіальних та політичних процесів та розрізнення понять: 1) *територіальний простір* (сьогодні втрачає значення абсолютної умови політичного процесу); 2) *національний простір* (втрачає однозначний територіальний вимір і стає результатом політичного менеджменту і на це вказує політика залучення діаспор в актуальні політичні процеси); 3) *політичний простір* (визначається як: соціально-конструйована реальність; комунікаційне середовище; місце де локалізовано політичний процес) [43, с. 38–61]. Розмежування політичних та територіальних процесів було підтримано утворенням інтернет-простору, що нівелює територіальну відстань та сприяє утворенню позатериторіального простору комунікації. І це не може не впливати на баланс територіального та політичного контекстів в розвитку регіонального представництва. Водночас, незважаючи на визнання незворотності процесів детериторіалізації політичних процесів як у межах національної держави, так і за її межами в працях М. Кітінга [22, с. 1–15], А. Аппадурія [3], Н. Папастергіадіса [30], дослідники територіальної політики зазначають, що «територія» залишається фундаментальним чинником соціального та політичного життя, який «структурує та надає значення соціальним факторам всюди» [22, р. 4]. Головним ефектом є «комбінація інших факторів у певному місці», а отже, це «більше, ніж просто сума його частин» [22, с. 5]. Цей ефект можна спостерігати на різних просторових рівнях від мікрорайонів до сіл, селищ, міст, регіонів, націй без громадянства, аж до штату та за його межами. Отже, політичний та територіальний контексти політичних процесів і в т.ч. представництва регіонів, з одного боку, взаємодоповнюють один одного, а з іншого боку – перестали бути взаємозалежними.

Детериторіалізація політичного процесу є результатом формування складних політичних систем подібних ЄС, де розвиток політичного простору випереджає процес трансформації територіальної морфології, що проявляється в розширенні політичних прав участі на наднаціональному рівні ЄС і збереженні цenzів та національних рівнях, і коли політика держав-членів ЄС щодо їх неєвропейських регіонів демонструє специфічну політику «включення» (існування порогів політичного «включення» та політичної участі), асиметричні практики щодо статусів та прав, дію системи відносин в форматі подвійної асиметрії [43, с. 152–153].

Позаєвропейський простір ЄС не співпадає з позаєвропейським простором держав ЄС. Поза межами географічної Європи існують тридцять дві (32) території держав ЄС, щодо яких ЄС впроваджує спеціальну політику, передбачену в Договорі про заснування Європейської Спільноти 1957 року і закріплену в Договорі про функціонування Європейського Союзу 2007 року. Ці території розділені на три категорії: I. 9 найбільш віддалених зовнішніх регіонів (Outermost Regions (OMR)). 1.1. Азорські о-ви та Мадейра (Португалія), 1.2. Канарські о-ви (Іспанія), 1.3. Території Франції: Французька Гвіана, Гваделупа, Мартиніка, Сінт-Мартен, Майотта, Ла Реюньйон. Всі ці території визнані частинами ЄС, хоча мають додаткові вигоди від адаптацій та виключень, що діють для них в актах ЄС [11; 43, с. 152–153]; II. 13 заморських країн та територій (Overseas Countries and Territories (OCT)), що не є частинами ЄС, хоча співпрацюють з ЄС через Асоціацію заморських країн

та територій – є залежними територіями з особливими відносинами з однією з держав-членів ЄС. Серед них: Гренландія (країна в складі Королівства Данія); території Франції: Нова Каледонія; Французька Полінезія; Південні та Антарктичні території Франції; о-ви Уолліс та Футуна; Сен-П'єр та Мікелон; Сен-Бартельмі; а також Карибські території Королівства Нідерландів: країни Аруба, Кюрасао, Сінт-Мартен і три муніципалітети: Бонайре, Саба, Сен-Естатіус; *III. території, що мають «особливі відносини» з ЄС, не входять до складу ЄС, але щодо яких ЄС має спеціальні положення.* Це: території Іспанії – міста Сеута та Мелілья; територія Фінляндії – Аландські о-ви; територія Данії – Фарерські о-ви; території Італії – муніципалітети Лівіньо та Кампйоне-д'Італія; території Німеччини – о-ви Гельголанд та місто Бюзінген-ам-Гохрейн; території Греції – Монастирської республіки Афон; території буферної зони ООН на Кіпрі.

Ситуацію подвійної асиметрії в системі інтеграційних відносин в ЄС демонструє, наприклад, ситуація, при якій всі регіони Нідерландів в Карибському басейні (і «країни», і «муніципалітети») не включені до територіального складу ЄС, а відтак, на них не поширюється законодавство ЄС. Водночас, Закон про нідерландське громадянство застосовується до всіх Карибських регіонів Королівства, а відтак на них поширюється і європейське громадянство і вони *можуть голосувати на європейських виборах, формуючи Європейський парламент.* Хоча це право вони отримали лише після рішення Європейського Суду 2006 р., коли Суд встановив, що держава має усунути дискримінацію громадян, які проживають не на європейських територіях. В 2006 р. Закон «Про вибори» був змінений і розширив обсяг виборчих прав на рівні ЄС на всіх громадян, які проживають на Карибських островах. Водночас, нідерландські громадяни з Аруби, Кюрасао та Сінт-Мартену не представлені у двох палатах парламенту самих Нідерландів. Стаття 1 Закону «Про вибори» визначає, що «члени Палати представників Генеральних штатів обираються громадянами Нідерландів, за виключенням тих, хто в день голосування має фактичне місце проживання в Арубі, Кюрасао та Сінт-Мартені. Це виключення не поширюється на громадян Нідерландів, які проживали в Нідерландах не менше 10 років, а також на нідерландців, які працюють на державній службі в Арубі, Кюрасао та Сінт-Мартені» [43, р. 251]. Отже, парадокс полягає в тому, що громадяни Нідерландів мають виборче право на рівні ЄС (можуть обирати представників в Європарламент), але не мають право бути представленими на рівні національного парламенту Нідерландів, при тому, що вони є громадянами «країн», які визначені «частинами Королівства Нідерландів». При цьому, громадяни «муніципалітетів» з того самого регіону Карибського басейну мають виборче право на національному рівні в Нідерландах і можуть обирати представників в парламент Нідерландів, а також можуть брати участь у муніципальних виборах в метрополії, за умов якщо є резидентами метрополії останні 5 років.

Отже, розвиток політичного простору ЄС випереджає процес трансформації територіальної морфології, що проявляється в розширенні політичних прав участі на наднаціональному рівні і збереженні цензів та національних рівнях.

Іншим *прикладом детериторіалізації* є нова політика ряду країн Європи, яка орієнтована на залучення в політичний (а у випадку, наприклад, з Угорщиною і електоральний) простір національні діаспори, що нівелює територіальний чинник як базовий для утворення політичної єдності та інтеграції.

В обох випадках, процес детериторіалізації виводить на авансцену або наднаціональний тип регіону, або субнаціональний. Політичний контекст стає домінуючим, підтримується ідеологією локалізму, муніципалізму, де локалітет розуміється як самодостатня основа для політичного розвитку, а основна категорія – «місце» – визначається «не як локус (не як розміщення), а як топос, тобто самодостатній політичний процес розвитку». В обох випадках – регіон визначається як мультимодальна одиниця і бенефіціар деконструкції. Ключовим учасником обох систем: 1) наднаціональної, макрорегіональної та 2) локальної, субнаціональної, – стає не громадянин як носій національного ексклюзивного громадянства, а резидент, який в логіці постійного руху капіталів, товарів та робочої сили гарантовано зберігає права учасника політичної системи. Гарантії останнього розвиває ідеологія «ефективного громадянства» в ЄС [44].

Макрорегіональна інтеграція та наднаціональне представництво регіонів

Формування та репрезентація макрорегіональної інтеграційної єдності відбувається шляхом утворення простору для підтримки комунікаційного середовища. Уявний простір політичного діалогу інституціоналізується як форум, асамблея, парламент. Останній традиційно сприймається як інституціоналізована форма: 1) політичного діалогу та взаємодії; 2) територіального представництва.

В той же час, розвиток інших парламентських функцій (законотворчої, контролюючої, стримуючої) з одного боку стає свідченням розвитку самої політичної (інтеграційної) системи, а з іншого боку впливає на якість такої інтеграції [21, с. 47].

Поглиблення взаємодії в системі міжнаціональних відносин у Віденську епоху перших міжнародних конференцій, першого Віденського протоколу щодо дипломатичних та консульських відносин, тощо, призвело в 1889 р. до першої міжпарламентської зустрічі в Парижі, яку утворили діячі пацифістського руху: француз Ф. Пассі та британець В. Рендалл Кремер, які зібрали депутатів із Бельгії, Данії, Франції, Угорщини, Італії, Ліберії, Іспанії, Сполученого Королівства та США. Тоді було утворено Міжпарламентський Союз, який об'єднує сьогодні 163 національних парламента та 10 регіональних парламентських асамблей, які є асоційованими членами [19]. В другій половині ХХ ст. парламентська форма взаємодії стала формою наднаціонального представництва макрорегіональних інтеграційних утворень.

В 1949 р. в Європі було утворено Парламентську Асамблею Ради Європи (ПАРЕ) до складу якої парламенти 46 держав-учасниць призначає представників. П'ять найбільших держав (Велика Британія, Італія, Німеччина, Франція представлені в ПАРЕ 18 членами, Іспанія, Польща, Туреччина, Україна 12 членами, мінімальне представництво – 2 члени від держави у маленьких країн (Монако, Сан-Марино, Андорра, Ліхтенштейн). Національна делегація має включати представників усіх партій, представлених в парламенті, і відповідати вимогам рівного представництва чоловіків і жінок. У цілому в ПАРЕ входять 306 членів і 306 «заступників». Особливим органом представництва регіональних інтересів в ПАРЕ є утворений в 1994 р. Конгрес місцевих і регіональних влад Європи, що представляє місцеві та регіональні влади держав-членів Ради Європи і є результатом інституційної еволюції: 1953–1956 рр. в ПАРЕ діяла міжнародна конференція, присвячена питанням місцевого самоврядування; з 1956 р. почала діяти Європейська конференція місцевого самоврядування. Конгрес складається з двох палат: Палати місцевих влад і Палати регіонів, і збирається три рази на рік. Відповідно до нової Хартії Конгресу 2007 р. він формується з представників муніципалітетів та регіонів, що обираються прямим голосуванням. Члени Конгресу групуються за національними делегаціями і за політичними поглядами. Участь делегацій підпорядковується принципу справедливого географічного розподілу, рівного представництва різних органів влади та політичних сил, а також однакового представництва чоловіків та жінок. Кожна держава-учасник має право на кількість місць у Конгресі, яка дорівнює кількості місць в Парламентській Асамблеї. Організоване таким чином представництво національних одиниць, регіонів та місцевих влад визначається «слабкою моделлю» представництва, оскільки залишається протопарламентською структурою, форумом, ніж інститутом влади – парламентом [25].

Першим наднаціональним парламентом сучасного типу вважається *Європейський парламент* (ЄП), який, за визначенням Римської угоди 1957 р., «представляє народи держав, об'єднаних у Європейському співтоваристві». Спочатку роль ЄП була подібна до ролі Парламентської асамблеї Ради Європи і в період 1952–1979 рр. ЄП діяв як форум делегацій, призначених від національних парламентів (78 депутатів), що забезпечувало домінування виміру саме територіального (від національної одиниці) представництва; мав обмежену консультативну функцію щодо пропозицій до їх ухвалення Радою.

Інституційна структура ЄП відповідала дизайну всіх західних регіональних і міжнародних організацій після 1945 року (рада, де приймалися рішення, та асамблея – символічна єдність національних членів – недавніх ворогів у війні. Історичний розвиток ЄП відбувся згідно з Єдиним Європейським актом 1986 р., коли інститут став приймати участь в законодавчому процесі разом з Радою ЄЕС (ініціювати, змінювати закони), хоча вищим законодавчим інститутом була Рада ЄЕС. Маастрихтський договір 1992 р. зрівняв у законодавчих повноваженнях Раду ЄС та Європарламент, і крім того, питання бюджету стали сферою, його відповідальності (ЄП ухвалює річний бюджет разом із Радою ЄС, контролює його виконання). Також, ЄП обирає Голову ЄК (за пропозицією Європейської Ради) і голову самого парламенту з числа депутатів на 2,5 роки [14].

В 1979 р. відбулися перші прямі вибори до парламенту на основі прямого *загального виборчого права* (це посилює політичний вимір представництва) та далі ЄП обирався кожні п'ять років. Якщо за Ніццьким договором 2001 р. обиралися 736 депутатів, то за Лісабонським 2009 р. кількість депутатів була встановлена як 750+1 (голова, що не має голосу) Після Брекзиту кількість депутатів дорівнює 705. У виборах використовується принцип «дегресивної пропорційності»: «співвідношення між чисельністю населення та кількістю місць для держави-члена перед округленням до цілих чисел

повинна змінюватися відповідно до кількості населення так, щоб кожен член ЄП від більш густонаселеної країни-члена представляв більше громадян ніж кожен член Європарламенту від менш густонаселеної держави-члена і, навпаки, чим більше населення держави-члена, тим більше воно має право на більшу кількість місць у ЄП, – розподіл місць у ЄП має відображати демографічні зміни в державах-членах» [12]. При встановленому Лісабонським договором мінімумі територіального національного представництва в 6 осіб від держави, і максимумі в 96, Рішенням Європейської Ради на 2019–2024 рр. встановлено, що Німеччина (82,5 млн) має 96 місць, тобто 1 місце для 859 тис. мешканців, Мальта (400 тис. бо 0,4 млн.) має 6 місць, тобто 1 місце для 67 тис. жителів [12]. При цьому, кожна держава-член сама встановлює свою процедуру проведення виборів [10]. Наприклад, у Франції вибори до ЄП відбуваються за системою пропорційного представництва [15]. Місця розподіляються між списками, що набрали не менше 5% голосів за правилом найбільшого середнього і, при цьому, наприклад, закордонний округ складається з 3-х секцій: 1) Атлантичної (Гваделупа, Гайана, Мартініка, Сен-Бартельмі, Сінт-Мартен, Сен-П'єр-і-Мікелон); 2) Індійського океану (Майотта, Реюньон); 3) Тихоокеанської (Нова Каледонія, Французька Полінезія, Уолліс та Футуна). Кожен список, представлений у цьому окрузі, включає щонайменше 1 кандидата від кожної секції. Місця, виділені у виборчому окрузі кожному зі списків, потім розподіляються між секціями в порядку зменшення кількості голосів, отриманих кожним зі списків. Місця, відведені списку, розподіляються пропорційно до відсотка поданих голосів, отриманих списком у кожній секції. Після того, як цей розподіл зроблено, місця, що залишилися, розподіляються між секціями відповідно до правила найбільшого середнього [15]. А за законом Нідерландів члени ЄП обираються за тими самими правилами, які діють при виборах членів Палати представників Генеральних штатів – за пропорційною системою за списками партій (ст.У2 §2) [28]. При цьому активне виборче право за ст. В1 належить громадянам Нідерландів, за винятком тих, хто фактично проживає на Арубі, Кюрасао або Сінт-Мартені. Цей виняток не стосується громадян Нідерландів, які працюють на державній службі Нідерландів в Арубі, Кюрасао або Сінт-Мартені, а також їх голландського чоловіка(жінку), зареєстрованого партнера або супутника життя та дітей, якщо вони ведуть з ним спільне господарство [28]. В той же час три карибські муніципалітети – о-ви Бонайре, Сент-Естатіус, Саба утворюють єдиний виборчий округ.

Дизайн ЄП базувався на *інституційному компромісі міжурядового і наднаціонального прийняття рішень* і визнання елементом тристоронньої конституційної структури: 1) виконавча влада, яка ініціювала та впроваджувала політику; 2) асамблея, де політики обговорювали та приймали рішення; 3) судовий орган (Європейський суд), де рішення могли бути переглянуті (Європейський суд працює в балансі між трьома джерелами легітимності з конкуруючими інтересами (на вході в політичну систему): 1) інтересами та вимогами європейського народу, представленого в ЄП; 2) інтересами держав-членів, представленими в Раді; 3) інтересами спільноти, представленими в ЄК.

Компетенції трьох політичних органів – Комісії, Ради Міністрів і Європарламенту – взаємопов'язані і чіткий розподіл виконавчої та законодавчої влади не працює. Виконавчу функцію поділяють дві інституції: 1) Європейська комісія (наднаціональний орган, який призначається за спільною згодою держав-членів, але є незалежним від урядів, оскільки представляє інтереси спільноти, діє як «охоронець договорів» і залишається центром прийняття рішень); та 2) Рада міністрів (є міжурядовим органом, що складається з представників держав-учасниць і є форумом з обговорення їх інтересів). Хоча ці два органи називаються виконавчими, вони виконують і законодавчі функції. Комісія має майже монополію на законодавчу ініціативу та відповідає за управління спільною політикою та моніторинг застосування законодавства, і може приймати рішення (самостійно або за дорученням Ради), надавати висновки та рекомендації. Рада має широкі повноваження щодо прийняття рішень: може ухвалювати регламенти, директиви, укладати угоди, договори (обговорюються з Комісією), ділити бюджетні повноваження з парламентом. Але, на відміну від більшості європейських парламентських режимів, «європейський уряд» не походить від жодної більшості, представленої в ЄП, хоча ЄП має право відправити у відставку Комісію шляхом голосування недовіри більшістю у дві третини, може засновувати комісії з розслідування; запитувати членів комісії з будь-якого питання, що стосується спільної політики; приймати резолюції; проводити слухання. Проте обмежені законодавчі повноваження та нездатність виборців обрати європейську виконавчу владу через парламентську більшість пояснює низьку явку на євровиборах. ЄП має наглядові повноваження над «Брюссельським Макіавеллі» – системою агенцій ЄС, і приймає рішення про прийняття законодавства разом з Радою міністрів за допомогою процедури спільного прийняття

рішень. Водночас, і сам стає об'єктом впливу (лобізму та контролю), що обумовлює проведення спеціальної політики регулювання лобізму (з 1996 р. тут діє кодекс поведінки лобістів, з 2018 р. – Реєстр прозорості, який за міжінституційною угодою 2021 р. діє одночасно для ЄП, Єврокомісії та Європейської Ради) [13]. Адже, доктор Мартін Гюїсманс аналізуючи представництво в ЄП в 2023 р., робить висновок, що члени ЄП мали б представляти європейський народ, але, насправді, вони «стикаються зі стимулами для представлення більш вузьких регіональних економічних інтересів» [18]. Тим не менш, в 2003 р. С. Хікс, Р. Тапіо і Р. Скаллі зазначали, що «протягом півстоліття ЄП... був маргінальним для розвитку європейської інтеграції та політики ЄС... Але зараз парламент має значні законодавчі та виконавчі повноваження, і усі атрибути демократичного парламенту: партійні організації, високоорганізовані комітети, бюрократію та врегульоване лобіювання з боку регіональних та приватних груп інтересів. З європейської точки зору, ЄП все ще може бути органом, що розвивається, ..однак з точки зору аутсайдера ЄП є архетипом, з яким порівнюватимуть кожен наднаціональний парламент, оскільки він став моделлю для тих, хто візьметься за місію інституціоналізації регіональної інтеграції» [17].

Слідом за ЄС і інші інтеграційні союзи макрорегіонів утворили парламентські асамблеї. Наприклад, Латиноамериканський парламент (PARLATINO) є регіональною асамблеєю, що складається з представників 23 національних парламентів Латинської Америки та Карибського басейну (Аргентина, Болівія, Бразилія, Венесуела, Чилі, Колумбія, Коста-Ріка, Куба, Домініканська Республіка, Еквадор, Сальвадор, Гватемала, Гондурас, Мексика, Нікарагуа, Панама, Парагвай, Перу, Уругвай, Суринам, Аруба, Кюрасао, Сінт-Мартен) [24]. Не представлені в ньому карибські країни Королівства Нідерландів (Аруба, Кюрасао, Сінт-Мартен), Гаїті (франкомовна держава) та французькі заморські департаменти (Французька Гвіана, Гваделупа та Мартиніка). Заснована в Лімі (Перу) в 1964 р., асамблея була інституціоналізована міжнародною угодою в 1987 р., а з 1992 р. розташована в м. Сан-Паулу (Бразилія). Згідно ст. 13. Статуту асамблеї національні делегації включають до 12 членів – призначених національними парламентами пропорційно чисельності партій або парламентських груп. Якщо в делегації менше 12 членів, її члени можуть акумулювати до 4-х голосів кожен. Кворумом є абсолютна більшість [6]. Асамблея збирається раз на рік, не має повноважень приймати рішення, обмежується прийняттям угод, рекомендацій, а відтак, як і ПАРЕ є радше символічним органом консолідації, який також підтримує контакти з Європарламентом з 1972 р., Парламентом МЕРКОСУР з 2022 р., з парламентом Центральної Америки, з утворенням в 2019 р. парламентським форумом країн Африки, Латинської Америки та Карибського басейну (AFROLAC).

Парламент Центральної Америки (PARLACEN), утворений в 1991 р. на основі Декларації Ескіпула І, яку підписали президенти Центральної Америки, є дорадчим органом Центральноамериканської інтеграційної системи (SICA) [8]. Спираючись на Центральноамериканський спільний ринок, заснований у 1960 р., SICA було створено в 1991 р. як організацію, що об'єднує держави Центральної Америки: 8 держав – Беліз, Коста-Ріка, Домініканська Республіка, Сальвадор, Гватемала, Гондурас, Нікарагуа та Панама. Водночас, PARLACEN виключає 2 з них: Коста-Ріку та Беліз. SICA має наднаціональну судову владу – Центральноамериканський суд правосуддя, міжурядовий вищий орган – Центральноамериканські президентські зустрічі. Координацію системи здійснює Інститут Генерального секретаря. PARLACEN, який в 1991 р. формували 65 депутатів від 4х країн та 13 партій в скликання 2021–2026 рр. має 132 депутати, які представляють 6 країн та 31 партію. Депутатів обирають *прямими виборами кожні 5 років народами держав-членів* і кожна держава має право *обрати 20 представників*, а також направити 2-х призначених представників – экс-президентів і віце-президентів. PARLACEN *приймає рішення абсолютною більшістю голосів*, за винятком питань статуту (тут буде потрібна кваліфікована більшість). Кворумом є абсолютна більшість. Передбачені чергові (28 жотня щорічно) та позачергові сесії. Законодавча компетенція обмежується рекомендаціями, хоча інститут має право обирати, призначати та звільняти посадових осіб установ, що входять до SICA (ст. 5с Договору), вимагати звіти від органів SICA та давати їм рекомендації.

Андський парламент (PARLANDINO), заснований в 1979 р., створений в 1984 р. в м. Богота (Колумбія) став законодавчим органом Андської інтеграційної системи (AIS), яка базується на Андському пакті, підписаному Багатонаціональною державою Болівією, і Республіками Колумбією, Еквадором і Перу, і пізніше Венесуелою [2; 40]. Автори Картагенської Угоди взяли за основу дизайн структури ЄС: Комісію, Парламент, Трибунал правосуддя, Раду міністрів і

Президентську раду (засідала в 2019 р. перший раз за 8 років), ряд установ (фінансові, форуми) [1]. Проте компетенція та результативність цих регіональних інституцій відстають від відповідних в ЄС. Згідно з ст. 2-3 Договору про утворення Андського парламенту 1979 р. парламент проводить *щорічні сесії* і складається з представників народів *по 5 від кожної з договірних сторін, обраних на 2 роки відповідними законодавчими органами Договірних Сторін* [40]. Сучасний склад парламенту включає 30 осіб, яким гарантовано парламентський імунітет (в ст. 11), і які утворюють 5 комітетів. Депутати щорічно обирають Президента парламенту і всі рішення (угоди, декларації, рекомендації) *приймають кваліфікованою більшістю в 2/3 голосів*. Отже, його компетенція обмежена сферами: керування інтеграції; сприяння гармонізації законодавства між країнами-членами; забезпечення дотримання прав людини; координація національних парламентів; сприяння розвитку свідомості андської громади; формулювання рекомендацій щодо бюджету спільноти» [40]. Парламент координує політику в сферах екологічного, економічного, соціального розвитку, на що вказують, наприклад, Рекомендація «Заходи щодо зміцнення та сприяння розвитку: регіональна програма кооперативного сектору та солідарної економіки» 2023 р., тощо [33].

PARLASUR – парламент МЕРКОСУР (іспанська аббревіатура, що означає Спільний ринок Півдня – регіональне інтеграційне об'єднання, засноване в 1991 р. Асунсьйонським договором, що об'єднує 4 країни: Аргентину, Бразилію, Парагвай і Уругвай. Венесуела була членом в 2013-2017 рр. (зараз членство призупинено) [26;16]. Сам парламент є результатом інституційної еволюції, коли Спільна парламентська комісія, утворена в 2004 р. Рішенням Ради спільного ринку почала розробку Статуту Парламенту. До складу Комісії входили по 18 представників держав-учасниць, призначені національними парламентами від обох палат (кожна держава-член має двопалатний парламент). Комісія приймала рішення консенсусом, її головою становився представник однієї з 4-х держав за принципом ротації кожні 6 місяців. В 2005 р. була підписана Політична угода щодо утворення парламенту на основі справедливого представництва через демографічну асиметрію в об'єднанні (у Бразилії проживає 80% населення регіону, тому розподіл, за яким їй виділяється менше 50% місць, міг зменшити легітимність, а надання Бразилії понад 50% місць означало б, що вона одна матиме більшість, що могло нейтралізувати ефективне прийняття рішень) [25]. Парламент був утворений в 2006 р. В 2009 р. нова угода встановила *прямі вибори депутатів регіонального парламенту та виборчий принцип «дегресивної пропорційності»* [16], враховуючи демографічну асиметрію. Перші регулярні прямі вибори після переходу відбулися в 2014 р. Також, угода про інтеграцію Болівії до регіонального об'єднання передбачила, що до моменту завершення приєднання держава матиме 18 представників. Станом на липень 2023 р. до складу регіонального парламенту входять 126 депутатів: від Аргентини – 41 (4 партії), від Болівії – 10 (3 партії), від Бразилії – 38 (17 партій), від Парагваю – 18 (3 партії) та від Уругваю 19 (3 партії). Парламент *збирається щомісяця*, має розвинену систему комісій. Водночас, його компетенція не передбачає законотворчість, а лише координацію в цій сфері національних парламентів [9]. При парламенті діє Рада директорів, що складається з Президента та Віце-президента від кожної держави-учасниці, чий повноваження становлять 2 роки. Парламент має Секретаріати з організаційних, адміністративних, питань, з інституційних зв'язків, з міжнародних відносин з іншими інтеграційними системами (ЄС, Андське співтовариство, Тихоокеанський альянс тощо).

Ідея органу, який безпосередньо представляв би арабський регіон, розділений кордонами держав-учасниць Лігі Арабських Держав (ЛАД утворена в 1945 р. 22 державами Південно-Західної Азії, Північної та Північно-Східної Африки), обговорювалася з 1950х рр. В 1977 р. було створено Арабський міжпарламентський Союз (АІРУ), який діяв як форум. З 1980-х рр. АІРУ і Генеральний секретаріат ЛАД працював над створенням парламенту ЛАД. В 2004 р. держави ЛАД відправили по 4 представника від кожного національного парламенту до складу тимчасового парламенту ЛАД. В 2005-2012 рр. діяв тимчасовий парламент ЛАД, яка в Статуті визначила Арабський парламент (АП) офіційним інститутом ЛАД «щоб надати громадянам арабського світу право голосу поряд з голосом арабських урядів» [4]. Сьогодні АП збирається двічі на рік, і кожна сесія триває 2 місяці. Він структурований, має Президентство, Парламентське бюро, 4 комітети, Генеральний секретаріат. Прямих виборів в АП не існує, тому формується як і раніше як форум з числа обраних представників парламентів держав-учасниць. Члени АП не вважаються представниками своїх національних парламентів або урядів, а визначаються «представниками арабської нації», відтак мають вільний мандат.

Порівнюючи парламенти, які представляють наднаціональні макрорегіони, фактично здійснюється порівняння функціональної спроможності та міцності самих регіонів як інтеграційних

утворень. Наднаціональні інституції, подібні Європарламенту є результатом щільної інтеграції регіону і тому їх обсяг компетенції та законодавча влада відповідає вимогам субсидіарного перерозподілу повноважень між наднаціональним та національним рівнями. Інші наднаціональні парламенти залишається більшою мірою координаційними структурами, адже слабкою залишається і сама макрорегіональна інтеграція [25]. На відміну від Європарламенту, жоден розглянутий парламент не наділений законодавчою владою. Щодо легітимності контролю, то PARLACEN виділяється як єдиний в регіоні, що має будь-які – хоч і слабкі – повноваження щодо моніторингу інших регіональних органів.

Сукупно фактори рівня економічного розвитку, режиму та форми правління в державах-членах, моделі територіального та політичного представництва детермінують і сам інтеграційний процес, і легітимність утвореної наднаціональної системи – регіону, та інститути, які його представляють. На вході в політичну систему системоутворююча легітимність передбачає наявність у консолідованій інституції (в даному випадку – наднаціонального регіонального парламенту) приймати консолідовані законодавчі рішення (імперативи), а на виході з системи проявляється як контроль за їх виконанням через моніторинг інших інституцій та через контроль власної внутрішньої транспарентності.

Отже, з усіх інституцій, відомих як наднаціональні парламенти або сконструйованих таким чином, лише ЄП визначається як ефективний інститут влади. Інші більшою мірою є форумами, які координують відносини в наднаціональному регіоні та представляють ці макрорегіональні наднаціональні утворення. Що стосується якості представництва, то в усіх випадках враховується і політичне представництво, і територіальне. Перше забезпечується представництвом політичних партій національних парламентів, а друге – представництвом від держав-учасниць як територіальних політичних утворень. Очевидно, що політичний принцип у формуванні Європарламенту (ЄП) переважає над територіальним, оскільки цю інституцію формують в т. ч. громадяни територій держав ЄС які територіально не охоплені ЄС за специфікою угод про приєднання до ЄС. В усіх інших наднаціональних парламентах територіальне представництво превалює, хоча спостерігається асиметрія за членством в інтеграційній системі і парламенті цієї системи, як у випадку PARLACEN та SICA; PARLATINO; PARLASUR та MERCOSUR.

Щодо організації територіального представництва, то PARLACEN та PARLASUR, а також Європейський парламент формують склад шляхом прямих всенародних виборів, по-різному вирішуючи проблему демографічної пропорційності: або не враховуючи її (як у випадку з PARLACEN), або впроваджуючи принцип дегресивної пропорційності (Європарламент та PARLASUR). Перехід до прямих всенародних виборів вказує на прагнення посилити політичний контекст представництва. PARLATINO, PARLANDINO, Арабський парламент (АП) продовжують формуватися за моделлю форумів (їх склад формують делегації національних парламентів держав-учасниць), отже в цих випадках критерій територіальності (як представництва від колективу) превалює. В той же час, підкреслений «арабський» наднаціональний характер представництва в АП та закріпленний вільний мандат членів АП демонструє прагнення посилити політичний позатериторіальний контекст регіонального представництва

Локалізація та субнаціональне територіальне представництво

Паралельно процесу утворення наднаціональних макрорегіональних інтеграційних утворень відбувався процес політичної локалізації. Це супроводжувалося: 1) обговоренням розвитку та конвергенції моделей місцевого самоврядування; 2) реформами децентралізації в комплексі 4D (деволюція, дерегуляція, деконцентрація, дівестиція); 3) запровадженням стандартів вимірювання за допомогою індексів: локальної автономії, регіональної автономії, бюджетної автономії та децентралізації [43, с. 203–216].

В ЄС стали активними дві спеціалізовані регіональні платформи: 1) *Конференція європейських регіональних законодавчих асамблей ЄС* (Conference of the Regional Legislative Assemblies of the European Union, CALRE) створена з моменту прийняття «Декларації Ов'єдо» в 1997 р. [7], яка забезпечує участь регіональних законодавчих зібрань в рамках ЄС, шляхом укріплення їх зв'язків, підтримуючи принцип субсидіарності у відносинах з інститутами ЄС, особливо з Європейським Комітетом Регіонів. В 2018 р. Конференція CALRE прийняла «*Стратегію сталого розвитку європейських регіонів 2030*», для координації з програмою ООН «Порядок денний на 2030», та визначила 167 цілей сталого розвитку регіонів на основі «локалізації», заснувала премію «Зірки Європи» з метою висвітлення практик європейських регіональних асамблей, які покращують будь-який аспект чи сектор економічної, соціальної сфери життя їх територій та громад;

2) *Конференція європейських регіонів із законодавчою владою* (The Conference of European Regions with Legislative Power, REGLEG), яка є політичною мережею регіонів держав-членів ЄС, і до складу якої входять представники регіональних урядів. REGLEG – не офіційний інститут ЄС, створений з метою постійного зв'язку з представниками регіонів із законодавчою прерогативою заради досягнення активної ролі цих регіонів у ЄС. В ньому беруть участь 73 регіони з 8 держав-членів: усі 9 земель федеративної республіки Австрія; усі 5 регіонів та громад федерального Королівства Бельгія; Аландські острови – автономний регіон Фінляндії; усі 16 земель федеративної республіки Німеччина; усі 20 регіонів Італії; два автономних регіони Португалії: Азорські острови та Мадейра; усі 17 автономних громад Іспанії, а також Північна Ірландія, Шотландія та Уельс, три країни Сполученого Королівства, які втілили деволуційну децентралізацію [34]. Остання, за визнанням більшості дослідників, призвела до локалізації політичних процесів, де субнаціональні представницькі структури посилюють автономію в прийнятті рішень.

Наприклад, не зважаючи на виборчу систему, засновану на територіальному представництві і палату громад, Велика Британія до другої половини ХХ ст. презентувала себе як унітарна держава [38], хоча Р. Родс і писав, що саме поняття «унітарної держави» є «чорної дірою в політології», оскільки таких держав не існує [43, с. 185]. З 1970-х рр. британська політика зазнала периферійного націоналізму, а деволуція, визнана ліками від сепаратизму, привела до територіалізації і перетворила «однорідну» національну державу в регіонально диверсифіковану політичну систему з виборчими відмінностями та територіальним різноманіттям партійної системи. М. Моран підкреслив, що це підтвердило природну основу Вестмінстерської демократії: «вибори в територіально визначених виборчих округах» [27, с. 41], а М. Кенні зазначив, що «Після деволуції «англійськість» зазнала перегляду та політизації» [23]. Тому, сьогодні «моделі голосування у державі відрізняються не лише між націями, що входять до її складу» [38], а й між регіонами та населеними пунктами, і двопартійна система поступилася місцем різним партійним системам, що діють на різних рівнях влади [20; 35, р. xii]. Крім того, в 2022 р. дослідження К. Штольц і Е. Лінгарт довело «територіальну обмеженість мобільності політичної кар'єри внутрішніми національними кордонами частин Королівства», за винятком Уельсу, де 1/3 виборчих округів має депутатів, які народилися і отримали освіту за його межами, і глобалізованого Лондону, де 10% членів парламенту народилися за межами Великобританії. «Територіалізація політики Королівства означає, – за визначенням Штольц та Лінгарта, – що Шотландія (на додаток до Північної Ірландії) та Англія (і, меншою мірою, Уельс) стали різними державами... кандидати, виборці, партії розвивають різноманітне розуміння принципу територіального представництва..., що проливає світло на конституційні дебати щодо територіального устрою Королівства, що складається з чотирьох конституційних націй...» [39]. В рамках процесу законодавчої деволуції в 1998 – 1999 рр. відновили свою роботу регіональні парламенти Шотландії (обирається змішаною системою), Північної Ірландії (обирається системою єдиного перехідного голосу) та Уельсу (обирається змішаною виборчою системою).

Процеси законодавчої деволуції впливають на зростання кількості законодавчих асамблей та формування субнаціональних (прото)парламентів, яким передається право прийняття рішень в певних сферах. Так, в 2010 р. після зміни статусу Нідерландських Антильських островів, коли Аруба, Кюрасао та Сінт-Мартен отримали статус «країн» у складі Нідерландів, кожна країна утворила свій субнаціональний (в контексті) відносин з Королівством Нідерландів) парламент. Так само, реформи децентралізації у Франції вплинули на врегулювання ситуації в Корсиці, де в 1986 р. було утворено Корсиканську Асамблею і інші регіональні інститути, які представляють цю регіональну спільноту.

Традиційний інститут субнаціонального регіонального представництва – другі палати парламенту і, взагалі, інститут бікамералізму, сьогодні визнається малоефективним (таким, що «переродився», змінив природу). Сам інститут помилково визначався ознакою федеральних систем, хоча це не відповідає порівняльній конституційній реальності, оскільки бікамералізм притаманний і унітарним державам, наприклад, Франції, Італії, Іспанії, Норвегії, Польщі, Великій Британії). Бікамералізм визнавався інституційним компромісом, що гарантував субнаціональним одиницям участь у прийнятті в т. ч. законодавчих рішень в обмін на втрату ними певного обсягу суверенітету.

Джордж Цебеліс, досліджуючи інституційні компроміси, вказує на велику роль права вето. Він зазначає, що хоча Великобританія та Австрія формально є двопалатними системами, в обох системах нижня палата може остаточно відхилити заперечення верхньої палати, а тому обидві системи можуть бути класифіковані як однопалатні. Проте, Німеччина, з іншого боку, є змішаним

випадком: лише законодавство щодо федералізму потребує згоди обох законодавчих органів, але кількість таких законів, які вимагають згоди (законів про угоди – Bundesrat Zustimmungsgesetze), з часом зросла до понад 50%. Таким чином, залежно від проблеми кількість гравців інституційного вето в Німеччині становить один або два, і Німеччина іноді є однопалатною, а іноді двопалатною з точки зору інституційних акторів [41]. Отже, наявність другої палати не гарантує компромісу та належного представництва.

Італійський професор, дослідник порівняльного правознавства Ф. Палермо, відстоює думку, що «двопалатні системи, незалежно від їхнього складу та повноважень, непридатні для представлення територіальних інтересів у національному процесі прийняття рішень...» в т. ч. через «домінування політичного елемента над територіальним, неминуче підштовхуваним превалюванням демократичного елемента над територіальною легітимністю, оскільки панування демократичного елемента є фактично рисою сучасних конституціоналізму та парламентаризму», і що «субнаціональні організації прагнуть участі, а не представництва» [29, с. 50, 53]. Це, на думку дослідника, робить популярними альтернативні інститути, в яких представлено територіальні інтереси, в той час як другі палати визнаються неефективними і є тенденція переходу від двопалатності до двосторонності. Тобто замість того, щоб використовувати неефективні двопалатні інституції, сильні субнаціональні одиниці намагаються реалізувати свої вимоги через двосторонні інструменти.

«Невирішена дилема субнаціонального представництва, – робить висновок Ф. Палермо, – має мало спільного з архітектурою других палат, і полягає у напрузі між індивідуальним та колективним представництвом» [29, с. 50]. Мова йде про те як формуються другі палати національних парламентів: шляхом призначення від депутатських зібрань субнаціонального рівня (тобто – від колективів) чи шляхом прямих виборів населенням територій субнаціонального рівня (тобто – представництво індивідуалізоване і політизоване). Ця підміна функції та характеру представництва шляхом зміни логіки формування другої палати має назву «парадоксу Медісона [29, с. 53].

Парадокс Медісона пояснюється ситуацією підміни природи територіального представництва політичним. Так, дизайн другої палати конгресу США – Сенату – був результатом прагматичної угоди – Коннектикутського компромісу 16 липня 1787 р. (компроміс Шермана) щодо утворення двопалатного законодавчого органу з пропорційним представництвом у нижній палаті (Палата представників) та рівним представництвом штатів у верхній палаті (Сенаті). Медісон стверджував, що Сенат після підписання Філадельфійської конституції 17 вересня 1787 р. отримає свої повноваження від штатів як політичних і рівноправних суспільств, а насправді він не розвинувся як інституція, що представляє інтереси штатів в конфедерації і цьому перешкоджає конституційний дизайн, який послабив зв'язок між штатами та їхніми представниками, оскільки Сенатори призначалися законодавчими органами штату лише до 1913 р., а скасування старих домовленостей вивільнило їх від територіальної залежності від їх виборчого округу. З 1913 р. на основі XVII поправки до Конституції Сенат формується шляхом прямих виборів на основі прямого виборчого права. Цей парадокс повторився у ряді федерацій, в т. ч. в Мексиці, Аргентині, Бразилії та ін. Винятком є австрійський Бундесрат (Федеральна рада), в який делегуються представники ландтагів відповідно до пропорційного розподілу партій (кількість представників, що направляються кожним ландтагом, визначається кількістю населення землі, варіюється від 3 до 12, кожні 10 років перераховується, зараз налічує 61 особу). Іншим прикладом є німецький законодавчий орган Бундесрат. Він представляє субнаціональні суб'єкти: уряди земель відряджають делегації (на чолі з головами урядів) в кількості від 3-х до 6 осіб, що залежить від кількості населення земель. Водночас, за рішенням Федерального конституційного Суду 1974 р. він не вважається другою палатою (оскільки будується як посольство: депутати схожі на послів, мають імперативний мандат і голосують узгоджено) [42]. Деякі критики вказують, що Бундесрат не правильно вважати інститутом територіального представництва, оскільки він представляє не інтереси територій, які завжди диверсифіковані, а уряди земель [36].

Альтернативою бікамеральному представництву є конституційно закріплене представництво окремих територій в однопалатних парламентах незалежно від чисельності населення території. Такий спосіб представництва передбачено для ряду автономних/особливих регіонів: 1) у Фолькетингу Данії, де по 2 місця зарезервовані для представників Фарерських островів і Гренландії хоча інші члени парламенту обираються за пропорційною системою; 2) в Едускунді – фінському парламенті, де гарантовано 1 місце для представника Аландських островів, який утворює фракцію «За Аланди»; 3) у парламенті Папуа-Нової Гвінеї, де гарантовані 4 місця для представників автономного

о-ва Бугенвіль; 4) в парламенті Танзанії, де з 2005 р. гарантовані 5 місць для представників, яких обирає Палата представників автономного Занзібару; 5) в парламенті Іспанії, де надані гарантії представництва містам Сеуті та Мелільї в Палаті Конгресу – кожному по 1 представнику, і гарантії представництва в Сенаті. Тут кожна провінція представлена 4-ма сенаторами; острівні провінції, що мають Кабільдо чи острівну Раду, обирають представників за правилом: від кожного з великих островів (Гран-Канарія, Майорка та Тенеріфе) обирають по 3 сенатори, а від менших (Ібіца-Форментера, Менорка, Фуертевентура, Гомера, Йерро, Лансароте та Ла-Пальма) – по 1 Сенатору. Окреме правило діє для міст Сеуті та Мелільї, які обирають по 2 сенатори. Крім того, Самоврядні Спільноти (17 автономій Іспанії) призначають по 1 сенатору та ще одного сенатора на кожен мільйон жителів. Призначення здійснюється Законодавчими Зборами (Legislative Assembly) або Вищим керівним корпоративним органом самоврядної спільноти, який гарантує належне пропорційне представництво [43, с. 215]; 6) в обох палатах парламенту Франції право на представництво гарантовано для особливих територій. В Національному Зібранні, склад 27 депутатів представляють заморські території: Реюньйон (7 представників), Гваделупа та Мартиніка (по 4), Французька Полінезія (3), Французька Гвіана, Майотта, Нова Каледонія (по 2), Сен-Бертельмі та Сінт-Мартен (по 1), Сінт-П'єр та Мікелон та Уолліс та Футуна (по 1). В Сенаті ці регіони представлені 21 сенатором [43, с. 241–242]. Квотне територіальне представництво в однопалатних парламентах є функціональним еквівалентом бікамералізму, але неминуче стає політичним.

Іншою альтернативою територіального представництва є урядові форми територіального представництва для зв'язку субнаціональних утворень і центру на урядовому рівні: 1) складаються з представників субнаціональних урядів, визначають субнаціональну політику, відповідають за її реалізацію; 2) включають представників національного уряду і є установами, які забезпечують і представництво, і участь, і координацію. Приклади є в традиційних федеральних системах, і в нових, деволуційних регіональних системах. Наприклад, в федеральних системах це: 1) Національна асоціація губернаторів – найстаріший (діє з 908 р.) форум губернаторів штатів, територій і Співдружності США, важливий для таких територій як «неінкорпорована організована територія» Пуерто-Ріко, яка інакше не була представлена у федеральних органах; 2) Рада урядів штатів США, діюча з 1933 р. – позапартійна регіональна організація, яка забезпечує координацію; 3) Рада урядів Австралії, яка діє з 1992 р., замінивши щорічну конференцію прем'єрів, і до складу якої входять голови урядів усіх рівнів Австралійської Співдружності: шість Штатів та дві території. Подібні інститути існують в інших федеральних системах : в Аргентині, Бразилії, Мексиці, Індії, Південній Африці, Малайзії [29, с. 57].

В державах Європи деволуційні зміни, розвиток автономізму та міжурядових горизонтальних та вертикальних відносин, поліцентричного та багаторівневого врядування базуються на ідеї функціонального (бюджетного) федералізму. У Швейцарії горизонтальне (міжкантональне) співробітництво особливо розвинене: конституційні реформи 2000 р. та 2008 р. закріпили право кантонів створювати спільні організації та інституції (були інституціоналізовані: Конференція галузевих міністрів, діюча з 1897 р.; Конференція кантональних урядів, діюча з 1993 р.; Палата кантонів, заснована в 2007 р. [31, с. 390]. В Австрії діє Конференція Президентів земель (збирається двічі на рік з 1970-х рр., і її статус формалізовано в федеральній конституції як суб'єкта законодавчої ініціативи, яку установа може подавати до федерального уряду (ст. 59b), і як учасниці дебатів Бундесрату (ст. 36.4), що дозволяє президентам земель брати участь у таких дебатах). Останнє є прикладом інтеграції виконавчої інституції з другою палатою, де уряд землі (його президент) є ланкою між другою палатою та субнаціональними одиницями. В Німеччині теж діє система міжурядових відносин: Рада стабільності (складається з федеральних міністрів фінансів та економіки та регіональних міністрів фінансів) забезпечує збалансованість федерального та регіональних бюджетів. Тоді як Бундесрат, як приклад «другої палати», не включає представників федерального уряду, і залишається лише інститутом представництва урядів земель, система міжурядових відносин забезпечує участь і координацію, більшу динамічність та ефективність.

У деяких випадках територіальний елемент закріплений у других палатах: або лише формально (Італія), або неефективно (Іспанія), або опосередковано (Бельгія) [29, с. 59–60].

В Іспанії неефективність Сенату, незважаючи на його конституційний мандат бути палатою територіального представництва (ст. 69 Конституції), призвела до створення широкої мережі конференцій міністрів, що об'єднують рівні уряду. Вся система міжурядових відносин базується на галузевих конференціях, де міністри чи службовці міністерств національного та субнаціонального

рівнів обговорюють питання, що становлять спільний регіональний інтерес, готуючи ґрунт для рішень, які мають прийняти офіційні (переважно законодавчі) органи. Такі конференції поступово створювалися з початку 1980-х рр. і наразі їх нараховується сорок сім в різних сферах держуправління. Подібна ситуація в Італії, де Сенат обирається на регіональній основі, але крім цього, це суто політична палата. Спроби реформувати Сенат шляхом перетворення його на «справжню» регіональну палату (посилити зв'язок з регіонами) зазнали невдачі. На цьому тлі були створені неформальні міжурядові конференції в 1970-х рр. В 1983 р. міністерським указом була інституціоналізована Постійна конференція між державою і регіонами. В Бельгії конституційні реформи щодо Сенату були частими, але жодна не перетворила його на територіальну палату, лише посилили його роль як палати мовних груп. Через етно-лінгвістичний розкол формальна співпраця між територіями, а також між рівнями влади завжди була обмеженою. Федеральна реформа 1993 р. та реформи 4D посилює асиметрію міжурядових форм співробітництва (їх нараховують сто) [29, с. 60]. Головним форумом субнаціональної участі є Виконавчий комітет – багатосторонній орган, що складається з федерального прем'єр-міністра, п'яти федеральних міністрів і шести субнаціональних міністрів, порівну розподілених між франкомовними та нідерландськомовними міністрами. Діють також міжміністерські конференції та кілька інших спеціальних органів [32].

Міжурядові відносини також розвиваються в ЄС і мають тенденцію до забезпечення більшого регіонального представництва на рівні наднаціональних інституцій ЄС. Наприклад, в ст. 23d (3) Конституції Австрійської Республіки визнається можливість, що регіони (землі) «можуть» бути представленими у справах ЄС на рівні Ради ЄС, тобто, федеральний уряд може вирішити покласти певні завдання на представника, запропонованого регіональними урядами і в залежності від профілю формації Ради ЄС [5; 43, с. 217]. Крім того, в ст. 23с Конституції Австрії визначено порядок формування представництва Республіки Австрія в Комітеті регіонів ЄС, за яким кожна з 9 земель пропонує по 1 представнику, а Австрійська Асоціація Союзу місць та Австрійська Асоціація Союзу громад мають запропонувати колективно 3 кандидатури [43, с. 217]. Спеціальний акт Бельгії 1980 р. теж встановив, що уряди Спільнот та Регіонів Бельгії можуть представляти Бельгію в Раді ЄС. Після підписання Маастрихтського договору федеральний уряд Королівства Бельгія та федеративні суб'єкти (три регіони: Фландрія, Валлонія, Брюссельський столичний округ та три спільноти: Фламандська, Французька, Німецькомовна) підписали «Угоду про співпрацю між Федеральною державою, спільнотами та регіонами щодо представництва Королівства в Раді Міністрів ЄС», яка координує політику ЄС між федеральним рівнем та федеративними утвореннями Бельгії, організовує представництво Бельгії в структурах Ради ЄС. В Німеччині участь 16 німецьких регіонів (земель) у справах ЄС регулюється ст.23 Конституції з 1992 р., але, оскільки в Німеччині, як федерації, законодавчі повноваження розділені між федеральним рівнем та Землями, то у деяких сферах політики ЄС Землі є найважливішим органом влади, що може приймати рішення. Рівень участі у справах ЄС залежить від того, наскільки це стосується компетенції Земель або Федеральної Ради (Бундесрату). Договори про приєднання нових держав-членів ЄС або зміни до європейських договорів потребують схвалення Бундесрату. Домовленості детально викладені в «Законі про співробітництво між Федерацією та Федеральними Штатами у питаннях, що стосуються ЄС» (2009) та «Угоді між Федерацією та Федеральними країнами». В Конституції Іспанії (ст. 150) також вказується, що держава може делегувати Самоврядним Спільнотам на основі Закону свої повноваження (ч. 2 ст. 150), а з 1997 р. автономні спільноти беруть участь у засіданні Ради ЄС через регіонального міністра або його представника, коли вирішуються питання, що належать до їх компетенції, хоча принцип єдиного представництва Іспанії формально зберігається. Регіональне представництво обмежується формаціями Ради ЄС за сферами. Коли Рада ЄС обговорює питання, що належить до компетенції автономних громад, і у випадках, коли вони зайняли спільну позицію, регіональному міністру буде дозволено виступити (використовуючи мову Спільноти), якщо голова делегації Іспанії дозволить [43, с. 218].

Отже, окрім других палат на національному рівні або самостійних органів представницької влади на субнаціональному рівні, тенденцією в розвитку регіонального представництва є розвиток його альтернативних форм кооперації – багаторівневих, гібридних, які включатимуть в т. ч. представників виконавчих органів різного рівня. Очевидно, що коли певні території мають сильну регіональну ідентичність або інші фактори, які відрізняють її від решти країни, багатосторонні форуми стають малоефективними у задовільненні претензій на позитивну дискримінацію, оскільки такі форуми (другі палати чи виконавчі інститути участі) працюють за принципом більшості і не передбачають існування вето-гравців, якими бажають бути такі регіони.

Відтак, багатосторонні форуми не гарантують ефективність багаторівневих відносин. Тому сильні субнаціональні одиниці зацікавлені в двосторонніх інструментах для переговорів і співпраці з національним рівнем, а національний рівень визнає, що вони необхідні, і тому тенденцією стає визнання асиметричних практик територіально-політичних відносин [43, с. 211–119]. Наприклад, Національна стратегія сталого регіонального розвитку Швеції побудована на принципі : статус «регіону» в обмін на виконання того обсягу функцій, який відповідає регіональному рівню [43, с. 217]. Зростаюча привабливість двосторонніх відносин зумовлена: 1) неефективністю багатосторонніх форумів; 2) природною асиметрією між територіями; 3) політичною культурою змагальності, а не співпраці.

Висновки

Відмінною рисою сучасної системи глокальних відносин є те, що вона диференціювала глобальну єдність в територіально визначні, стійкі анклавні легітимного панування. Принципом глобального архітектурного проекту є «розчинення» і демонополізація національного рівня прийняття рішень при зміцненні наднаціонального та субнаціонального рівнів. Державно-національний рівень не відмирає, а демонополізується і деволуція, в .т. ч. законодавча деволуція через підвищення рівня політичного автономізму, стає основою цього процесу.

Регіони стають модульними одиницями ре(де)конструкції, головними її бенефіціарами: і регіони макрорегіонального наднаціонального рівня, і регіони субнаціонального рівня. Відповідно, зростає запит на форми представництва регіонів як суб'єктів глокального процесу та, водночас, підвищується динаміка реалізації цього запиту.

З другої половини ХХ ст. діє нова архітектура регіонального представництва як комплекс інститутів, які реалізують функції представництва регіонів в умовах глобальної трансформації територіально-політичних систем. Цей комплекс утворюють наднаціональні парламенти та протопарламентські інститути (асамблеї, форуми) великих інтеграційних утворень, подібні Європарламенту, Арабському парламенту, парламентам в Америці – PARLATINO, PARLANDINO, PARLACEN, PARLACUR, та ін., які формують вертикальні (з національними парламентами держав-учасниць) та горизонтальні (в системі міжпарламентського наднаціонального) – форми співробітництва. Вибірчі системи, які впливають на модель формування таких парламентів та «включення» територій (політичну чи територіальну), та інституціоналізовані функціональні можливості (наприклад, закріплене приймати закони або брати участь у консолідації законодавчої позиції) стають індикатором міцності та глибини регіональної інтеграції. Фактично, ці інститути (парламенти) детермінують право інтеграційних утворень позиціонувати себе як Регіони, конституують їх.

Не лише парламенти представляють регіони, але і регіони представлені в парламентах, де лобіюють відповідні інтереси. Субнаціональні утворення конкурують за право на диференціацію та позитивну дискримінацію, за право визнання в якості Регіонів в складних системах, які будуються на принципах багаторівневого управління та поліцентричного врядування. *З одного боку*, такі території ведуть боротьбу за право бути представленими на рівні національних парламентів: або в традиційних малоефективних системах бікамералізму, або на рівні однопалатних парламентів через впроваджені механізми позитивної дискримінації – квотування, резервування певної кількості місць. Вибір виборчої системи визначає тип представництва (з домінування політичного контексту, або з превалюванням територіального контексту), а також процес «переродження» принципу територіального представництва, відомого як парадокс Медісона. *З іншого боку*, субнаціональні території з визначною ідентичністю, також виборюють право отримати законодавчу прерогативу для власних органів територіального представництва, ряд з яких отримують статус субнаціональних парламентів, або в процесі деволуції – політичну автономію, яка надає їм статус вето-гравця – суб'єкта, який може скористатися правом вето щодо рішень (в т. ч. конституційних), які його стосуються.

Більш сучасними формами представництва стають альтернативні форми кооперації – багаторівневі, гібридні, які включатимуть в т. ч. представників виконавчих органів різного рівня, а також двосторонні інструменти для переговорів і співпраці з національним рівнем, з тенденцією визнання асиметричних практик територіально-політичних відносин, де статус визначається функціональним навантаженням в системі прийняття політичних рішень та управління через виконання цих рішень.

Ці альтернативні проекти в архітектурі багаторівневого регіонального управління обумовлюють заміну логіки ієрархічних відносин (з конкуренцією юрисдикцій) на мережеву (деієрархізовану,

побудовану на співпраці та асиметрії юрисдикцій), де державний рівень стає одним з інших. Регіональна взаємодія суб'єктів соціальних відносин конструє простір, який передбачає чисельні адаптації стандартів для територій, які позиціонують себе як Регіони, адже сучасна логіка інституціоналізації будується на визнанні асиметричних функціонально-обумовлених форм представництва регіональних інтересів в мережах міждержавних структур, побудованих не стільки на основі моделі представництва, скільки на основі участі і координації.

Нова архітектура представництва регіонів є компромісом для реалізації стабільності, оскільки стабільність політики зростає з кількістю гравців із правом вето, їхньою неконгруентністю (різницею в політичних позиціях) і внутрішньою згуртованістю кожного з них.

Бібліографічний список / References:

1. Acuerdo De Integracion Subregional Andino (Acuerdo De Cartagena). URL: <https://biblioteca-parlamentoandino.janium.net/janium/Referen/Acuerdo-de-Cartagena.pdf> (дата звернення: 03.07.2023)
2. Andean Parliament URL: <https://www.parlamentoandino.org/> (дата звернення 05.07.2023).
3. Appadurai, A. *Modernity at large: Cultural dimensions of globalisation*. Minneapolis: University of Minnesota Press. 1996. 229 p.
4. Arabian Parliament. URL: <http://www.alparlamanalarabi.org/> (дата звернення 05.07.2023).
5. Austria. The Federal Constitution; Law of 1920 as amended in 1929 as to Law No. 153/2004, 30.12.2004. URL: https://constitutionnet.org/sites/default/files/Austria%20_FULL_%20Constitution.pdf (дата звернення 11.03.2023).
6. Bylaws of the Latin American and Caribbean Parliament. URL: <https://parlatino.org/documentos/> (дата звернення: 03.07.2023)
7. CALRE. *Strategy for Sustainable Development of the European Regions*. 2018. URL: <https://www.calrenet.eu/working-groups/strategy-for-sustainable-development-of-the-european-regions> (дата звернення 17.03.2023).
8. Central American Parliament. URL: <http://www.parlacen.org.gt/>
9. Competencias El Parlamento del MERCOSUR. URL: <https://www.parlamentomercosur.org/innovaportal/v/150/1/parlasur/competencias.html>
10. EP. *European elections 2024*. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2023/749767/EPRS_ATA\(2023\)749767_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2023/749767/EPRS_ATA(2023)749767_EN.pdf) (дата звернення 05.07.2023).
11. EU. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union, Protocols Annexes to the Treaty on the Functioning of the European Union, Declarations annexed to the Final Act of the Intergovernmental Conference which adopted the Treaty of Lisbon, signed on 13.12.2007. *OJ. C 202/I*. 07.06.2016.
12. EU. European Council Decision (EU) 2018/937 of 28 June 2018 establishing the composition of the European Parliament. *Official Journal of the EU*. L 165. 02.07.2018.
13. EU. *Lobbying regulation – the EU mandatory transparency register*. 2021. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/lobbying-regulation-the-eu-mandatory-transparency-register.html> (дата звернення 05.07.2023).
14. European Parliament. URL: <http://www.europarl.eu.int/> (дата звернення 05.07.2023).
15. France. Loi n° 77-729 du 7 juillet 1977 relative à l'élection des représentants au Parlement européen. *Dernière mise à jour des données de ce texte : 27 octobre 2021* URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGISCTA000006085787>
16. Historia Parlamento Mercosur. URL: <https://www.parlamentomercosur.org/innovaportal/v/149/1/parlasur/historia.html>
17. Hix, S., Tapio R., Scully R. Fifty Years On: Research on the European Parliament. *Journal of Common Market Studies*. 2003. Vol. 41, Is. 2. P. 191–202.
18. Huysmans, M. Regional representation in the European Parliament: Parliamentary Questions on Geographical Indications. 26 April, 2023. 205 AB, Viale Romania. URL: <https://scienzepolitiche.luiss.it/seminar/2023/04/26/regional-representation-european-parliament-parliamentary-questions-geographical> (дата звернення 05.07.2023).
19. International Parliamentary Union. URL: <https://www.ipu.org/> (дата звернення 05.07.2023).
20. Jennings, W., Stoker, G. The divergent dynamics of cities and towns: Geographical polarisation and Brexit. *The Political Quarterly*. 2019. Vol. 90. P. 155–166.
21. Judge, D. *Representation: Theory and practice in Britain*. London: Routledge. 1999. 240 p.
22. Keating, M. *The new regionalism in Western Europe. Territorial restructuring and political change*. Cheltenham: Edward Elgar. 1998. 242 p.
23. Kenny, M. *The politics of english Nationhood*. Oxford: Oxford University Press. 2014. 320 p.
24. Latin American Parliament. URL: <http://www.parlatino.org/> (дата звернення: 02.07.2023).

25. Malamud, A., de Sousa, L. Regional Parliaments in Europe and Latin America: Between Empowerment and Irrelevance. in Andrea Ribeiro Hoffmann and Anna van der Vleuten (eds.), *Closing or Widening the Gap? Legitimacy and Democracy in Regional International Organizations*. Aldershot: Ashgate, 2007. P. 85–103.
26. Mercosur Parliament: <http://www.parlamentodelmercosur.org> (дата звернення: 02.07.2023).
27. Moran, M. *Politics and governance in the United Kingdom*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 2017. 576 p.
28. Netherlands. Kieswet. Geraadpleegd op 02-07-2023. Overheid.nl.
URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0004627/2023-01-01#AfdelingII> (дата звернення: 02.07.2023).
29. Palermo, F. Beyond Second Chambers: Alternative Representation of Territorial Interests and Their Reasons. *Perspectives on Federalism*. 2018. Vol. 10, Is. 2. P. 50–72.
30. Papastergiadis, N. *The turbulence of migration: Globalisation, deterritorialization and hybridity*. Cambridge: Polity Press. 2000. 256 p.
31. Pfisterer, T. Intergovernmental Relations in Switzerland: An Unfamiliar Term for a Necessary Concept / Poirier Johanne, Saunders Cheryl and Kincaid John (eds), *Intergovernmental Relations in Federal Systems*. Oxford Univ. Press. 2015. P. 379–410.
32. Poirier, J., Saunders C., Kincaid J. Intergovernmental Relations in Federal Systems. *Comparative Structures and Dynamics. Forum of Federations and IACFS*: Oxford Univ. Press, 2015.
URL: <https://www.coalicionegicp.com.ar/wp-content/uploads/2017/03/Poirier-et-al2015.pdf> (дата звернення: 02.07.2023).
33. Pronunciamientos Parlamento Andino [url](http://www.parlamentoandino.net) [Заяви парламенту Анд].
URL: <https://biblioteca-parlamentoandino.janium.net/janium-bin/referencista.pl?Id=20230703091314> (дата звернення: 03.07.2023)
34. REGLEG. The Conference of European Regions with Legislative Power.
URL: https://web.archive.org/web/20161105210826/http://regleg.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=96&Itemid=83 (дата звернення 30.03.2021).
35. Rehfeld, A. *The concept of constituency: political representation, democratic legitimacy and institutional design*. Cambridge: Cambridge University Press. 2005. 259 p.
36. Ruggiu, I. Contro la Camera delle regioni: istituzioni e prassi della rappresentanza territoriale, Jovene, Napoli. 2006. 413 p.
37. Scarrow, Susan. Political Career Paths and the European Parliament. *Legislative Studies Quarterly*. 1997. Vol. 22, Is. 2. P. 253–262.
38. Stolz, K. Should unionists support PR? Electoral systems, party systems and territorial integration in the United Kingdom. *British Politics*. 2019. Vol.14, Is.3. P. 269–289.
39. Stolz, K., Linhart E. Territorial variation in territorial representation: the local base of Westminster MPs. *British Politics*. 2022. URL: <https://link.springer.com/article/10.1057/s41293-022-00205-y> (дата звернення: 03.07.2023)
40. Tratado Constitutivo Del Parlamento Andino. Versión, 1979.
URL: https://biblioteca-parlamentoandino.janium.net/janium/Referen/tratado_constitutivo_PA.pdf
41. Tsebelis, G. Decision Making in Political Systems: Veto Players in Presidentialism, Parliamentarism, Multicameralism and Multipartyism. *British Journal of Political Science*. 1995. Vol. 25. P. 289–325.
42. Wolfgang, L. Abschied vom deutschen Konsensmodell? Zur Reform des Föderalismus. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. 1999. Vol. 13. P. 12–23.
43. Uzun Yu. V. Appropriation of space: organization of interaction in complex political systems. Odesa: Phoenix, 2021. 378 p.

Uzun Y. V. Architecture of the regional representation in systems of multilevel relations

The paper analyses the complex of institutions that perform the functions of regional representation in the context of global transformation of territorial and political systems. It is noted that glocalisation as a specific process of the second half of the twentieth century has led to: 1) the rise of the role of regions of different scales in the implementation of the global action programme aimed at ensuring the needs and human rights, interests of local regional communities, 2) strengthening the functional capacity of subnational regions by reducing the distance of political participation in supranational integration macro-regional systems. The paper demonstrates the theoretical and methodological basis for the formation of a new architecture of glocal political relations, which is constructed on the basis of the following principles: rejection of "methodological nationalism", accompanied by the definition of localities and regions as the main object of research; replacement of the top-down logic of analysis (from the state to regions and localities) with the bottom-up logic (from self-government systems to national systems and supranational systems such as the EU); substantiation of political space as the result of cooperation of social and political actors. The paper is built around several problems of constitutionalising regional representation in political systems: 1) the correlation of territorial and political contexts of regional

participation in systems of macro-regional integration interaction; 2) electoral systems that technically provide models of representation; 3) parliamentary supranational macro-regional representation, by which each elected region represents itself in the global context of international relations; 4) parliamentary and extra-parliamentary ways of representing subnational regions. The paper concludes that the process of institutionalisation of extra-parliamentary forms of regional representation is underway, which are replacing the traditional form of territorial representation represented by bicameralism. The modern logic of institutionalisation is based on the recognition of asymmetric functionally determined forms of representation of regional interests in networks of intergovernmental structures, built not so much on the basis of the representation model as on the basis of participation and coordination.

Keywords: *region, multi-governmental relations, subnational representation, supranational representation, comparative constitutionalism, electoral system, lobbying, territorial policy, human rights*

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

DOI 10.31558/2519-2949.2023.3.8

УДК 321.01:342.228

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6977-9716>

Голденштейн К. О., Політико-правовий коледж «АЛСКО»(м. Київ, Україна)

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ СИМВОЛІЧНИХ АСПЕКТІВ
ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

У статті проаналізовано джерельну базу дослідження політики пам'яті як конструктивного елемента і ключового ресурсу символічної політики. Обґрунтовано положення про те, що уявлення про минуле є найважливішим політичним ресурсом в умовах сучасного розвитку. Систематизовано основні напрями вивчення символічних аспектів політики пам'яті в рамках політологічних студій, а також тих, що мають безпосереднє чи опосередковане відношення до політичної науки. З'ясовано теоретико-методологічну специфіку та понятійно-категоріальну основу політики пам'яті, виявлено здобутки і прорахунки у її міжгалузевих дослідженнях. Осмислено ключові параметри символічної політики як засобу стимулювання політики пам'яті. Визначено потенційні можливості підходу до політики пам'яті як до сукупності публічних взаємодій акторів, які прагнуть сформувати певне розуміння минулого.

Доведено, що в сучасних умовах символічний потенціал історичної пам'яті використовується з метою зміцнення легітимності влади, що спирається на ресурс історії та колективні спогади, вписані у міфологічну панораму національної спільноти. З'ясовано, що історична пам'ять сьогодні стає необхідним інструментом управління політичними процесами, тому владні структури змушені вдаватися до політики пам'яті задля оперативного та ефективного впливу на суспільство. Артикульовано досвід застосування політики пам'яті у структурі символічної політики держави. Обґрунтовано тезу про те, що існуючі підходи до політики пам'яті прагнуть розкрити механізми трансформації колективної пам'яті в контексті її конкуруючих інтерпретацій та боротьби за політичне панування.

Ключові слова: політика пам'яті, студії пам'яті, символічна політика, історична пам'ять, колективна пам'ять, національна пам'ять.

Політика пам'яті являє собою цілеспрямовану діяльність із символічної репрезентації минулого, образ якого актуалізований сучасним політичним контекстом, за допомогою різноманітних вербальних і візуальних засобів. За сучасних умов численні форми та способи реалізації політики пам'яті стали предметом безлічі різноманітних кейсів, що підкреслює нагальність цієї проблематики і одночасно багато в чому відображає особливості сучасного етапу розвитку «memory studies» (студій пам'яті). Це пов'язано також із тим, що історична пам'ять є необхідною для побудови колективної ідентичності, яка ідеологічно об'єднує суспільство, насамперед за допомогою різноманітних символів.

Доволі широкий діапазон наукових праць дозволяє сформувати уявлення про те, як ресурс минулого актуалізується у диференційованому комунікативному просторі сучасної політики й одночасно дозволяє виявити деякі невирішені й спірні проблеми методології та термінології стосовно історичної пам'яті. Теоретичні засади дослідження різноманітних форм пам'яті заклали у своїх працях М. Альбваск, Ф. Анкерсміт, Ф. Артог, А. Ассман, Я. Ассман, В. Беньямін, А. Бергсон, Дж. Верч, Дж. Вінтер, Е. Гобсбаум, Д. Джонсон, О. Ексле, Ф. Єйтс, Г. Зіммель, П. Коннертон, К. Маркс, Дж. Г. Мід, Ф. Ніцше, П. Нора, П. Рікер, Е. Сіван, Б. Форест, яких можна вважати класиками «memory studies».

Відразу слід зауважити, що дослідження політики пам'яті є міжгалузєвою проблемою. Власне поняття «політика пам'яті» виникло в другій половині ХХ ст. у філософських концепціях постмодерністів (Р. Барт, Ю. Кристева, Ж. Дерріда, М. Фуко), які висунули тезу про конструювання

владою і суспільством бажаних уявлень про минуле з метою формування соціально-групової ідентичності. У практичному плані термін «політика пам'яті» почали використовувати на початку 1980-х рр. у Німеччині, коли канцлер ФРН Гельмут Коль, використовуючи різноманітні символічні засоби, почав проводити політику формування німецького патріотизму позитивного характеру, тобто такого, що ґрунтується не тільки на визнанні німецьким народом власної провини за злочини нацизму, а й на розумінні величчя німецької нації та її культури.

Навіть побіжно окреслений потенціал заявленої в назві цієї статті проблеми дозволяє сформулювати мету дослідження – систематизувати джерельну базу вивчення символічних аспектів політики пам'яті в рамках політологічних студій, а також тих, що мають безпосереднє чи опосередковане відношення до політичної науки. До завдань пропонованого дослідження відносяться: з'ясування теоретико-методологічної специфіки та понятійно-категоріальної основи даної проблеми; виявлення здобутків і прорахунків у міжгалузевих дослідженнях політики пам'яті; осмислення ключових параметрів символічної політики як засобу стимулювання політики пам'яті.

Представниками політичної науки більш широкі теоретичні розробки цієї проблематики розпочато приблизно в дев'яностих роках ХХ ст. Але присвячені їй статті дослідники частіше публікували у різноманітних міждисциплінарних виданнях, ніж у провідних політологічних журналах. Більше того, в політологічних розвідках не завжди використовують поняття «пам'ять», з огляду на існуючу думку, – вважати цей термін недостатньо точним для аналізу політичних явищ і процесів.

Перш ніж перейти до обговорення особливостей дослідження політики пам'яті як важливого ресурсу символічної політики, необхідно звернути увагу на систему суміжних понять і категорій, що описують різні форми політичного використання минулого. До таких понять, зокрема, відносяться: «історична політика» [1; 2]; «політика минулого», «колективна пам'ять», «суспільна пам'ять», «соціальна пам'ять» [3; 4; 5]; «історична пам'ять» [6; 7]; «політичне використання історії» [8]; «режим пам'яті» [9; 10]; «культура пам'яті», «ігри пам'яті» [11; 12].

В Україні проблеми колективної та соціальної пам'яті репрезентують представники соціально-гуманітарних дисциплін: політологи – В. Бабка, О. Бойко, В. Бушанський, О. Волянчук, Ю. Ганжуров, А. Глушко, М. Гон, Ю. Зерній, К. Євсєєв, В. Кравченко, Л. Нагорна, М. Рябчук, Ю. Шайгородський; історики – Л. Буряк, О. Гайдай, І. Гирич, В. Гриневич, Я. Грицак, Л. Зашкільняк, С. Єкельчик, Г. Касьянов, А. Киридон, І. Колесник, В. Кравченко, В. Кривошея, О. Любовець, А. Портнов, І. Скляккіна, В. Солдатенко, С. Троян, Ю. Шаповал, Н. Яковенко; філософи – В. Артюх, В. Вашкевич, В. Жадько, Г. Коньшина, Т. Рагозіна, Л. Стародубцева, І. Шпітун; соціологи – О. Вишняк, О. Донченко, К. Настояща, Ю. Романенко, Е. Позднякова-Кирбят'єва, В. Середа, О. Фостачук; психологи – І. Бандурка, О. Лактіонов, М. Кузнецов та ін. [13]. Таке широке коло науковців демонструє міждисциплінарний характер досліджень вказаної проблематики в сучасному світі та в Україні.

У рамках політологічного дослідження важливим є вивчення феномену історичної пам'яті в контексті розвитку суспільної свідомості, національної ідентичності, політичної культури. Основні тенденції складної динаміки цих феноменів в умовах демократизації та європейської інтеграції України розкриті в працях В. Андрущенко, О. Бабкіної, Ф. Барановського, М. Головатого, В. Горбатенка, С. Денисюк, О. Дубаса, В. Караваєва, О. Картунова, В. Козьми, А. Колодій, В. Корнієнка, В. Кулика, О. Майбороди, М. Михальченка, О. Новакової, М. Остапенко, Н. Пелагеші, М. Розумного, М. Степика, В. Хомрач та ін.

Попри це, більшість досліджень історичної пам'яті в політології, особливо ті з них, що спрямовані на вивчення предметного поля, умовно можна позначити як «історичне знання». Ці дослідження мають певні обмеження: по-перше, вони залишаються «історіями розвитку політичної думки» і зазвичай не дають відповіді на те, як різноманітні концепти форм пам'яті впливають на політичні рішення; по-друге, вони зосереджуються, як правило, на загальнонаціональному рівні, тому подекуди ставлять знак рівняння між розумінням феноменів «історична пам'ять» і «національне історичне знання» [14]. З іншого боку, одним із недоліків сучасних «memory studies» є відсутність повноцінних компаративних досліджень, які були б далекі як від гранично загальних висловлювань, що позбавляють політичну пам'ять специфічних характеристик, так і від зосередження на приватних формах колективної пам'яті.

Серед політологічних розробок цієї проблематики наявні інтерпретаційні та порівняльні міжкраїнні дослідження, що дотримуються стандартних методологічних канонів. Однак позицію політичної науки в цьому міждисциплінарному полі визначає не стільки метод, скільки предмет.

Канадські науковці Б. Форест і Д. Джонсон слушно вбачають причину такого стану речей у тому, що «в дослідженнях пам'яті домінують дисципліни та субдисципліни, які віддають перевагу інтерпретаційним дослідженням, підкреслюють унікальність чи особливість випадків, тоді як у політичній науці цінуються систематичні порівняння і встановлення причин, які піддаються узагальненню» [15, р. 272].

Відповідно структуруюча роль і значення символічних чинників у «роботі» із соціальною пам'яттю, що спирається, зокрема, на ресурс історії, потребує окремих досліджень, які раніше в науковому дискурсі «memory studies» (принаймні, у вітчизняній політичній науці) фактично не здійснювалися. А це означає, що існує нагальна потреба на основі існуючих концепцій колективної та історичної пам'яті дослідити структурні засади політики пам'яті як конструктивного елемента і ключового ресурсу символічної політики, визначити закономірності формування політики пам'яті та механізми її трансформації в контексті конкуруючих інтерпретацій публічних акторів (держави, політиків, політичних партій тощо).

Почнемо з того, що сам термін «політика» стосовно категорії «пам'ять» логічно обумовлюється (чи виправдовується) тим, у який спосіб суспільство публічно згадує своє минуле. Це, безумовно, є частиною політичної боротьби, в якій грані між історією та пам'яттю часто розмиваються, причому подекуди остання опосередковується відвертою політичною брехнею [16]. Це не потребує додаткових пояснень, оскільки правлячі політичні еліти часто намагаються перекрутити, інтерпретувати або привласнити історію (об'єктивні події з минулого) з тим, щоб створити суб'єктивні наративи про минуле в умовах сьогодення.

У своїй праці «Минуле – чужа країна» американський науковець Д. Лоуенталь справедливо стверджує, що саме ми, сучасники, конструємо наше минуле вибірково, виходячи з безлічі різноманітних причин і нагальних потреб [17]. На це звертав увагу і М. Хальбвакс, стверджуючи, що формування колективної пам'яті відбувається у згоді з сучасними ідеями та турботами. Минуле (ре)конструюється залежно від проблем і потреб сьогодення. Відповідно, історична політика, що проводиться державою, спрямована на висвічування і «забування» певних подій у колективній пам'яті суспільства, залежно від поточного політичного курсу і порядку денного [18, р. 224].

«Усе не так однозначно» – один із багатьох аргументів, який часто можна почути з вуст політиків, котрі виправдовують і перекручують очевидні історичні факти в умовах сьогодення. Зазвичай вони посилаються на події, які відіграють важливу роль у національній пам'яті, намагаючись будувати правдоподібні історичні аналогії задля підтримки власного авторитету [19, р. 59]. Але з плином часу, коли подібна неоднозначність стає характерною для колективних спогадів, створюються сприятливі умови для маніпулювання їхніми смислами та інтерпретаціями при формуванні політики пам'яті. За словами зарубіжних дослідників Дж. Вінтера і Е. Сівана, історія ХХ ст. наочно демонструє, як у масовому масштабі політичні еліти маніпулювали минулим, а ХХІ століття свідчить про те, що набрані раніше оберти маніпуляції не знижуються, а тільки збільшуються [20, р. 6].

Досвід історії засвідчує, що маніпуляції національною історією інтенсивніше відбуваються після воєн і зміни політичних режимів, коли нові політичні еліти намагаються відновити або створити соціальну згуртованість, якої раніше не було. При цьому офіційні наративи відображають погляд на історію тільки владних еліт і виключають усе, що йому не відповідає. Національні історії таким чином набувають характеру «переможних наративів», вибіркового переказу минулого з метою стимулювання процесів національної ідентифікації певних типу і змісту [21].

У цьому відношенні яскравим прикладом може слугувати сучасна російсько-українська війна. Так, з боку Російської Федерації, з проміж інших виправдань широкомасштабного вторгнення в Україну, постійно мусується історичний наратив про те, що сучасну Україну, за словами В. Путіна, цілком і повністю було створено Росією. Намагаючись взагалі привласнити собі історію України, російські правлячі сили культивують ідею про те, що всі народи, які проживали на території колишнього Радянського Союзу, є потенційно російськими. Ця ідея у вигляді юридичної норми навіть включена до Закону про російське громадянство, який надав усім громадянам колишнього Радянського Союзу право його спрощеного набуття [22]. Отже, пам'ять має політичне значення насамперед тому, що вона може бути використана політичним керівництвом, елітами як потенційний ресурс легітимації своєї влади.

Політика пам'яті в сучасних умовах вважається одним із важливих ресурсів символічної політики. Як влучно зауважив П. Бурд'є, для впровадження нових уявлень про соціальну реальність найтипівшими стратегіями її конструювання є ті, що «спрямовані на ретроспективну реконструкцію

минулого, застосовуючи його до потреб сьогодення..., що має на меті обмежити завжди відкритий смисл сьогодення» [23, с. 79]. Тому логічним є те, що дослідження символічної політики часто фокусуються на роботі з минулим і майбутнім.

Засновником вивчення феномену символічної політики вважають американського політолога Мюррея Едельмана. У книгах «Символічне використання політики» (1964) і «Політика як символічна дія» (1971) він пояснює розрив між теоретичними припущеннями щодо функціонування політичних інститутів і тим, як вони працюють насправді, аналізуючи смисли, які транслюються політичними інститутами та носіями політичних ролей. М. Едельман доводив, що на практиці дії уряду не стільки задовольняють чи не задовольняють запити громадян, скільки впливають на їхнє сприйняття реальності, змінюючи їхні потреби й очікування [24, р. 7–8]. На думку М. Едельмана, політична наука має досліджувати не тільки те, як люди отримують від уряду те, чого вони хочуть, а й механізми, за допомогою яких політика впливає на те, чого вони хочуть, чого бояться, що вважають можливим і навіть хто вони є [25].

Саме концепт символічної політики слугує теоретичною рамкою для аналізу широкого спектра політичних процесів а вже потім поступово перетворюється у практичну підйому сучасної політики. Прикметник «символічний» широко застосовують для опису політичних явищ: дослідники розмірковують про «символічне використання політики» та «політику як символічну дію» [24; 25; 26]; «символічну владу» та «символічний капітал» [27]; «символічну діяльність як основу авторитету» [28]; «символічне оскарження» [29]; «символічні конфлікти» [30]; «символізм політики» і «символи в політиці» [31; 32]. У більшості цих словосполучень прикметник «символічний» використовують у розширювальному трактуванні: його пов'язують із соціально поділюваними смислами, що опосередковують сприйняття і поведінку учасників політичних відносин. Водночас деякі автори вважають за краще говорити про «символи» в більш конкретному сенсі – як про конвенціональні знаки. Іноді дане поняття розуміють зовсім вузько (наприклад, зводять до вивчення державної символіки).

Найсуттєвішим концептуальним вододілом є розуміння символічної політики як протилежності «реальній» політиці або як її специфічного, але невіддільного аспекту. Концепт символічної політики використовується в конфліктології, дослідженнях публічної політики, політичних комунікацій, а також у роботах, присвячених вивченню колективних дій. Він корисний для вивчення легітимації та делегітимації влади, мобілізації підтримки, політики ідентичності, протестних соціальних рухів тощо. З ним давно працюють і українські науковці: С. Балан [33], В. Карпов [34], Е. Мамонтова [35], М. Слободянюк [36], В. Ярошенко [37] та інші. При цьому пропонуються різні визначення ключового терміну.

Справа в тому, що протиставлення «символічних» і «матеріальних» аспектів політики, особливо сьогодні, пов'язане з її медіатизацією. За умов, коли суспільна оцінка залежить від репрезентації у ЗМІ, комунікація стає відносно автономним видом політичної діяльності. Саме це спонукає розглядати маніпулювання символічними ресурсами як своєрідний сурогат «реальної» політики. Символічна політика в такому розумінні передбачає свідоме використання естетично-символічних ресурсів влади для її легітимації та зміцнення. Такої позиції дотримується, зокрема, вітчизняний науковець В. Бушанський, зауважуючи, що під символічною політикою розуміють симуляцію буття, яка через техніки «естетизації» призводить до перетворення політики та реалізується тими суб'єктами, котрі мають доступ до естетичного ресурсу [38]. Цей підхід сфокусований на публічній репрезентації політичного процесу, яка може не збігатися з непублічною, але від цього є не менш реальною. Відповідно як символічний елемент політики можуть розглядатися ідеологічні конструкції, які створюються елітами для маніпуляції свідомістю мас.

Важливими об'єктами політики пам'яті й пов'язаної з нею символічної політики є «колективна пам'ять» і «національна пам'ять», оскільки до їхніх завдань, поряд з іншим, належать конструювання історії, вибір подій, про які ведеться «розповідь» в офіційному дискурсі, а також вибір цілей і способу самої «розповіді». «Колективна пам'ять» зазвичай відноситься до спогадів про події минулого, які в цілому поділяє спільнота [39, р. 97]; позначає образ минулого, що конструюється політичним суб'єктом у сьогоденні. Поряд із цим вона формує дискурс щодо історичних подій і того, як їх інтерпретувати, ґрунтуючись на поточних соціальних та історичних потребах спільноти [40, р. 7].

За А. Г'юїссеном, колективна пам'ять «абсолютно необхідна для уявлення про майбутнє і для того, щоб дати соціальному життю міцні часові та просторові параметри [41, р. 6]. Тобто люди, щоб артикулювати свої політичні, соціальні та культурні невдоволення поточним станом, потребують

як минулого, так і сьогодення, Уява ж про майбутнє необхідна для пошуку можливих альтернатив наявному соціальному порядку. Колективні спогади вписані в «соціальні рамки» і формуються тоді, коли люди збираються разом, щоб пригадати і ввести в публічний дискурс сферу ремінісценцій, що виходять за межі індивідуальної пам'яті. У зв'язку з цим особливе значення має інституціональний рівень колективної пам'яті. Форми інституціоналізації пам'яті – важлива частина наукових досліджень, пов'язаних із поняттями «політика минулого» та «історична політика». Якщо перша пов'язана з подоланням минулого, то друга спрямована на формування домінантного способу ставлення до спільного минулого.

Привертає увагу дослідження Г. Файна, присвячене колективній пам'яті, в якому він виділяє об'єктивістський, функціоналістський і конструктивістський підходи до вивчення проблематики пам'яті. З точки зору об'єктивістського підходу, історія передбачає світ, наповнений фактами, які можна емпірично обґрунтувати. Функціоналістський підхід розглядає історію як результат рефлексії соціально-політичної організації. Конструктивізм передбачає, що історія є соціально конструйованим продуктом. Г. Файн стверджує, що історична пам'ять не застигла у функціональних потребах груп у сьогоденні та не ґрунтується на об'єктивних подіях у минулому. Навпаки, історія – це постійна сучасна боротьба за смисли й інтерпретації. І саме тому конструктивістський підхід дає змогу виявити роботу еліт із пам'яттю, що дістає відображення в символічній політиці [42, р. 9].

Конструктивісти стверджують, що колективна пам'ять передбачає конкуренцію. Вивчення колективної пам'яті, з їх позицій, – це дослідження соціально-політичних мотивів тих груп, які отримують ресурси, владу або престиж шляхом встановлення власної версії історії. Перевага цього підходу полягає в тому, що він дає змогу вивчати вплив різних груп (не лише держави), які стратегічно конструюють колективні спогади через переговори та конфлікт, інституціоналізують своє бачення минулого, змагаючись одна з одною [43, р. 4].

Під «національною пам'яттю» слід розуміти «тип колективної пам'яті, прийнятної для людей, які вважають себе спільнотою, що має спільну історію, і які пов'язані тим, що разом згадують і забувають» [44, р. 8–9]. Як зазначила М. Зеф'ю, пригадування завжди тягне за собою забування [45, р. 8–10], що в політичному контексті означає, що дискурси про минуле є вибірковими та залишають поза межами публічного простору елементи, які не можуть бути узгоджені з домінантним наративом.

Через соціальну структуру індивіди, які мислять національними категоріями, організовують свою історію і виправдовують національну державність. Національна пам'ять поширюється за посередництвом офіційних дискурсів і комеморацій, що їх організовують політичні лідери та еліти в «місцях пам'яті», а саме – в історичних чи псевдоісторичних місцях, які нагадують про обрані події в національній пам'яті. Подібні місця пам'яті в науковій літературі іменуються також «хронотопами», в яких час згущується в символічно зорганізованому просторі з міфом та ідентичністю в центрі [46, р. 5–12].

Таким чином проведене дослідження політики пам'яті як важливого ресурсу символічної політики дозволяє сформулювати наступний висновок. Використовуючи образ минулого як ресурс, політичні актори прагнуть представити події чи факти не якими вони були, а як їх прагнуть бачити зараз і що це означає в сучасних умовах. Тому варто говорити не про окремі випадки фальсифікації минулого чи спірні інтерпретації історичного факту, а про політику пам'яті як явище, що набуло особливого символічного значення. Відповідно політика пам'яті має стосунки не до минулого, а до сьогодення. Тобто в досліджуваному явищі політика є важливішою за пам'ять. Методологічний інструментарій, який використовується в політичній науці задля дослідження формування політики пам'яті, безумовно, не є вичерпним. Однак він дає певне уявлення про можливості підходу, який розглядає політику пам'яті як сукупність публічних взаємодій акторів, зацікавлених в особливому розумінні минулого, та аналізує ці взаємодії крізь призму відносин влади і домінування. Здійснена нами систематизація джерельної бази дослідження політики пам'яті як важливого ресурсу символічної політики, можуть служити своєрідною теоретичною рамкою для подальших наукових досліджень різноманітних аспектів політики пам'яті – публічних суперечок про історичне минуле, еволюції позицій впливових акторів, формування соціально-культурної інфраструктури пам'яті про історичні події, освітню політику та багато іншого.

Бібліографічний список:

1. Heisler M. O. The political currency of the past: History, memory, and identity. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 2008. Vol. 617. N 1. P. 14–24.
2. Torsti P. Why do history politics matter? The case of the Estonian Bronze Soldier. *The Cold War and Politics of History* / Ed. by J. Aunesluoma, P. Kettunen. Helsinki : Edita Publishing Ltd., 2008. P. 19–35.

3. Müller J.-W. Introduction: The power of memory, the memory of power and the power over memory. *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past* / Ed. by J.-W. Müller. 2 ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. P. 1–35.
4. Wertsch J. V. Blank Spots in Collective Memory: A Case Study of Russia. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 2008. N 617. P. 58–71.
5. Mälksoo M. The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe. *European Journal of International Relations*. 2009. Vol. 15. N 4. P. 653–680.
6. Boyd C. P. The Politics of History and Memory in Democratic Spain. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 2008. N 617. P. 133–148.
7. Winter J. Historical Remembrance in the Twenty-First Century. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 2008. N 617. P. 6–13.
8. Kangaspuro M. The Victory day in history politics. *Between utopia and apocalypse. Essays on social theory and Russia* / Ed. by E. Kahla. Jyvaskyla : Bookwell, 2011. P. 292–304.
9. Langenbacher E. Collective Memory as a Factor in Political Culture and International Relations. *Power and the Past. Collective Memory and International Relations* / Ed. by E. Langenbacher, Y. Shain. Washington : George Town University Press, 2010. P. 13–49.
10. Onken E.-C. The Baltic States and Moscow's 9 May Commemoration: Analyzing Memory Politics in Europe. *Europe-Asia Studies*. 2007. Vol. 59. N 1. P. 23–46.
11. Mink G. Between Reconciliation and the Reactivation of Past Conflicts in Europe: Rethinking Social Memory Paradigms. *Czech Sociological Review*. 2008. Vol. 44. N 3. P. 469–490.
12. Mink G., Neumayer L. Introduction. *History, Memory and Politics in Central and Eastern Europe: Memory Games* / Ed. by G. Mink, L. Neumayer. Basingstoke etc. : Palgrave Macmillan, 2013. P. 1–20.
13. Бабка В. Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні : дис... канд. політичних наук : 23.00.03. Ніжин, 2016. 249 с. URL: https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.12/dis_Babka.pdf (дата звернення: 25.06.2023).
14. Темірова Н. Р. Історія історичного знання: від зародження до статусу науки. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2019. 132 с.
15. Forest B., Johnson J. Monumental Politics: Regime Type and Public Memory in Post-Communist States. *Post-Soviet Affairs*. 2011. Vol. 27. N 3. P. 269–288.
16. Корнієнко В. Феномен політичної брехні: нові денотати деструктивного концепту. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2022. № 22(31). С. 110–119.
17. Lowenthal D. *The Past Is a Foreign Country*. Cambridge : Cambridge University Press, 1985. 677 p.
18. Halbwachs M. *On Collective Memory*. Chicago : University of Chicago Press, 1992. 245 p.
19. Gildea R. Myth, Memory and Policy in France since 1945. *Memory and Power in Postwar Europe: Studies in the Presence of the Past* / Ed. J.-W. Müller. Cambridge : Cambridge University Press, 2002. P. 59–75.
20. Winter J., Sivan E. Setting the Framework. *War and Remembrance in the Twentieth Century* / Eds. J. Winter, E. Sivan. Cambridge, Cambridge University Press. 1999. P. 6–39.
21. Корнієнко В. О., Денисюк С. Г. Формування європейської ідентичності: аргументи для України. *Політологічний вісник*. Вип. 80. Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка, 2018. С. 20–35.
22. Хожайнова В. У Росії набув чинності закон про спрощене отримання громадянства для українців. URL: <https://suspilne.media/50547-u-rosii-nabuv-cinnosti-zakon-pro-sprosenne-otrimanna-gromadanstva-dla-ukrainciv/> (дата звернення: 10.07.2023).
23. Бурдые П. Социология социального пространства. Москва : Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. 288 с.
24. Edelman M. Politics as Symbolic Action. *Mass Arousal and Quiescence*. Chicago : Markham Publishing Company, 1971. IX, P. 7–8.
25. Edelman M. *The Symbolic Uses of Politics*. 5th ed. Urbana: University of Illinois Press, 1972 [1964]. 201 p.
26. Alexander J. C., Mast J. L. Introduction: Symbolic Action in Theory and Practice. *The Cultural Pragmatics of Symbolic Action*. Cambridge etc.: Cambridge University Press, 2006. P. 1–28.
27. Brysk A. «Hearts and Minds»: Bringing Symbolic Politics Back in. *Polity*. 1995. Vol. 27. N 4. P. 559–585.
28. Smith K. E. *Mythmaking in the New Russia: Politics and Memory during the Yeltsin Era*. Ithaca etc.: Cornell University Press, 2002. XI. 223 p.
29. Gamson W. A., Stuart D. Media Discourse as a Symbolic Contest: The Bomb in Political Cartoons. *Sociological forum*. 1992. Vol. 7. N 1. P. 55–86.
30. Harrison S. Four Types of Symbolic Conflict. *The Journal of Royal Anthropological Institute*. 1995. Vol. 1. N 2. P. 255–272.
31. Gill G. *Symbols and Legitimacy in Soviet Politics*. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. VI, 356 p.
32. Fornäs J. *Signifying Europe*. Chicago : University of Chicago Press, 2012. 339 p.
33. Балан С. Символічна політика. *Українська правда*. 30 травня 2012. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2012/05/30/6965594/> (дата звернення: 03.07.2023).

34. Карпов В. В. Українська звитяга у символах. Київ : Видавець Олег Філюк, 2016. 421 с.
35. Мамонтова Е. Символічний комплекс атрибутів державного суверенітету. *Політичний менеджмент*. 2011. № 1. С. 17–24.
36. Слободянюк М. В. Національно-патріотичні мотиви у символіці Сухопутних військ Збройних Сил України. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2016. № 4. С. 52 – 56.
37. Ярошенко В. Становлення інституту демократичної громадянськості в Україні з урахуванням впливу символічної складової. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Випуск 5. Житомир-Київ-Краків : ФОП Євенок О. О., 2015. С. 122–133.
38. Бушанський В. Блиск і злиденність символічної політики. *Віче*. 2008. № 23. С. 20–23.
39. Hunt N. *Memory, War and Trauma*. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. 280 p.
40. Pakier M., Strath B. *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*. New York; Oxford : Berghahn Books, 2010. 372 p.
41. Huyssen A. *Present Pasts. Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford : Stanford University Press, 2003. 192 p.
42. Fine G. *Difficult Reputations: Collective Memories of the Evil, Inept, and Controversial*. Chicago: University of Chicago Press, 2001. 264 p.
43. Kubal T. *Cultural Movements and Collective Memory: Christopher Columbus and the Rewriting of the National Origin Myth*. New York : Palgrave Macmillan, 2008. 262 p.
44. Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*. 1989. No. 26. Special Issue: Memory and Counter-Memory. P. 8–9.
45. Eller J. D. *From Culture to Ethnicity to Conflict: An Anthropological Perspective on International Ethnic Conflict*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999. 368 p.
46. Evans R. Introduction: Redesigning the Past: History in Political Transitions. *Journal of Contemporary History*. 2003. Vol. 38. No. 1. P. 5–12.

References:

1. Heisler M. O. The political currency of the past: History, memory, and identity. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 2008. Vol. 617. N 1. P. 14–24.
2. Torsti P. Why do history politics matter? The case of the Estonian Bronze Soldier. *The Cold War and Politics of History* / Ed. by J. Aunesluoma, P. Kettunen. Helsinki : Edita Publishing Ltd., 2008. P. 19–35.
3. Müller J.-W. Introduction: The power of memory, the memory of power and the power over memory. *Memory and Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past* / Ed. by J.-W. Müller. 2 ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. P. 1–35.
4. Wertsch J. V. Blank Spots in Collective Memory: A Case Study of Russia. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 2008. N 617. P. 58–71.
5. Mälksoo M. The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe. *European Journal of International Relations*. 2009. Vol. 15. N 4. P. 653–680.
6. Boyd C. P. The Politics of History and Memory in Democratic Spain. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 2008. N 617. P. 133–148.
7. Winter J. Historical Remembrance in the Twenty-First Century. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 2008. N 617. P. 6–13.
8. Kangaspuro M. The Victory day in history politics. *Between utopia and apocalypse. Essays on social theory and Russia* / Ed. by E. Kahla. Jyväskylä : Bookwell, 2011. P. 292–304.
9. Langenbacher E. Collective Memory as a Factor in Political Culture and International Relations. *Power and the Past. Collective Memory and International Relations* / Ed. by E. Langenbacher, Y. Shain. Washington : George Town University Press, 2010. P. 13–49.
10. Onken E.-C. The Baltic States and Moscow's 9 May Commemoration: Analyzing Memory Politics in Europe. *Europe-Asia Studies*. 2007. Vol. 59. N 1. P. 23–46.
11. Mink G. Between Reconciliation and the Reactivation of Past Conflicts in Europe: Rethinking Social Memory Paradigms. *Czech Sociological Review*. 2008. Vol. 44. N 3. P. 469–490.
12. Mink G., Neumayer L. Introduction. *History, Memory and Politics in Central and Eastern Europe: Memory Games* / Ed. by G. Mink, L. Neumayer. Basingstoke etc. : Palgrave Macmillan, 2013. P. 1–20.
13. Бабка В. Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні : дис... канд. політичних наук : 23.00.03. Ніжин, 2016. 249 с. URL: https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.12/dis_Babka.pdf (дата звернення: 25.06.2023).
13. Babka V. L. Istorychna pam'iat yak faktor politychnoho vplyvu v nezalezhnii Ukraini : dys... kand. politychnykh nauk : 23.00.03. Nizhyn, 2016. 249 s. URL: https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.12/dis_Babka.pdf (data zvernennia: 25.06.2023).
14. Temirova N. R. *Istoriia istorychnoho znannia: vid zarozhzhennia do statusu nauky*. Vinnytsia : DonNU imeni Vasylia Stusa, 2019. 132 s.
15. Forest B., Johnson J. Monumental Politics: Regime Type and Public Memory in Post-Communist States. *Post-Soviet Affairs*. 2011. Vol. 27. N 3. P. 269–288.

16. Korniienko V. Fenomen politychnoi brekhni: novi denotaty destruktyvnoho kontseptu. Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Serii 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin. 2022. № 22(31). S. 110–119.
17. Lowenthal D. *The Past Is a Foreign Country*. Cambridge : Cambridge University Press, 1985. 677 p.
18. Halbwachs M. *On Collective Memory*. Chicago : University of Chicago Press, 1992. 245 p.
19. Gildea R. Myth, Memory and Policy in France since 1945. *Memory and Power in Postwar Europe: Studies in the Presence of the Past* / Ed. J.-W. Müller. Cambridge : Cambridge University Press, 2002. P. 59–75.
20. Winter J., Sivan E. Setting the Framework. *War and Remembrance in the Twentieth Century* / Eds. J. Winter, E. Sivan. Cambridge, Cambridge University Press. 1999. P. 6–39.
21. Korniienko V. O., Denysiuk S. H. Formuvannia yevropeiskoi identychnosti: arhumenty dlia Ukrainy. *Politolohichni visnyk*. Vyp. 80. Kyivskiy natsionalnyi un-t imeni Tarasa Shevchenka, 2018. S. 20–35.
22. Khozhainova V. U Rosii nabuv chynnosti zakon pro sproshchene otrymannia hromadianstva dlia ukraintyv. URL: <https://susplne.media/50547-u-rosii-nabuv-cinnosti-zakon-pro-sproshchene-otrimanna-gromadianstva-dla-ukraintyv/> (data zvernennia: 10.07.2023).
23. Burde P. *Sotsyolohyia sotsyalnoho prostranstva*. Moskva : Ynstytut eksperymentalnoi sotsyolohyy; SPb.: Aleteiia, 2007. 288 s.
24. Edelman M. *Politics as Symbolic Action. Mass Arousal and Quiescence*. Chicago : Markham Publishing Company, 1971. IX, P. 7–8.
25. Edelman M. *The Symbolic Uses of Politics*. 5th ed. Urbana: University of Illinois Press, 1972 [1964]. 201 p.
26. Alexander J. C., Mast J. L. Introduction: Symbolic Action in Theory and Practice. *The Cultural Pragmatics of Symbolic Action*. Cambridge etc.: Cambridge University Press, 2006. P. 1–28.
27. Brysk A. «Hearts and Minds»: Bringing Symbolic Politics Back in. *Polity*. 1995. Vol. 27. N 4. P. 559–585.
28. Smith K. E. *Mythmaking in the New Russia: Politics and Memory during the Yeltsin Era*. Ithaca etc.: Cornell University Press, 2002. XI. 223 p.
29. Gamson W. A., Stuart D. Media Discourse as a Symbolic Contest: The Bomb in Political Cartoons. *Sociological forum*. 1992. Vol. 7. N 1. P. 55–86.
30. Harrison S. Four Types of Symbolic Conflict. *The Journal of Royal Anthropological Institute*. 1995. Vol. 1. N 2. P. 255–272.
31. Gill G. *Symbols and Legitimacy in Soviet Politics*. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. VI, 356 p.
32. Fornäs J. *Signifying Europe*. Chicago : University of Chicago Press, 2012. 339 p.
33. Balan S. Symvolichna polityka. *Ukrainska pravda*. 30 travnia 2012.
- URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2012/05/30/6965594/> (data zvernennia: 03.07.2023).
34. Karpov V. V. *Ukrainska zvytiaha u symvolakh*. Kyiv : Vydavets Oleh Filiuk, 2016. 421 s.
35. Mamontova E. Symvolichnyi kompleks atrybuty derzhavnoho suverenitetu. *Politychnyi menedzhment*. 2011. № 1. S. 17–24.
36. Slobodianiuk M. V. Natsionalno-patriotychni motyvy u symvolitsi Sukhoputnykh viisk Zbroinykh Syl Ukrainy. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv*. 2016. № 4. S. 52 – 56.
37. Iaroshenko V. Stanovlennia instytutu demokratychnoi hromadianskosti v Ukraini z urakhuvanniam vplyvu symvolichnoi skladovoi. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Vypusk 5. Zhytomyr-Kyiv-Krakiv : FOP Yevenok O. O., 2015. S. 122–133.
38. Bushanskyi V. Blysk i zlydennist symvolichnoi polityky. *Viche*. 2008. № 23. S. 20–23.
39. Hunt N. *Memory, War and Trauma*. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. 280 p.
40. Pakier M., Strath B. *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*. New York; Oxford : Berghahn Books, 2010. 372 p.
41. Huyssen A. *Present Pasts. Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford : Stanford University Press, 2003. 192 p.
42. Fine G. *Difficult Reputations: Collective Memories of the Evil, Inept, and Controversial*. Chicago: University of Chicago Press, 2001. 264 p.
43. Kubal T. *Cultural Movements and Collective Memory: Christopher Columbus and the Rewriting of the National Origin Myth*. New York : Palgrave Macmillan, 2008. 262 p.
44. Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*. 1989. No. 26. Special Issue: Memory and Counter-Memory. P. 8–9.
45. Eller J. D. *From Culture to Ethnicity to Conflict: An Anthropological Perspective on International Ethnic Conflict*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999. 368 p.
46. Evans R. Introduction: Redesigning the Past: History in Political Transitions. *Journal of Contemporary History*. 2003. Vol. 38. No. 1. P. 5–12.

Goldenstein K. O. Sources of research of symbolic aspects politics of memory

The article analyzes the source base of memory policy research as a constructive element and a key resource of symbolic policy. The proposition that the idea of the past is the most important political resource in the conditions of modern development is substantiated. The main directions of studying

the symbolic aspects of the politics of memory within the framework of political science studies, as well as those directly or indirectly related to political science, are systematized. The theoretical-methodological specifics and conceptual-categorical basis of memory policy have been clarified, achievements and miscalculations in its interdisciplinary research have been revealed. The key parameters of symbolic politics as a means of stimulating memory politics are elaborated. The potential possibilities of the approach to memory policy as a set of public interactions of actors who seek to form a certain understanding of the past are determined.

It is proved that in modern conditions, the symbolic potential of historical memory is used to strengthen the legitimacy of the government, which relies on the resource of history and collective memories, inscribed in the mythological panorama of the national community. It was found that historical memory today is becoming a necessary tool for managing political processes, so the power structures are forced to resort to memory politics in order to have an operational and effective influence on society. The experience of applying the policy of crumpled in the structure of the symbolic policy of the state is articulated. The thesis that existing approaches to the politics of memory seek to reveal the mechanisms of transformation of collective memory in the context of its competing interpretations and the struggle for political dominance is substantiated.

Keywords: *memory politics, memory studies, symbolic politics, historical memory, collective memory, national memory.*

DOI 10.31558/2519-2949.2023.3.9

УДК 323.1:930(460)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5512-1542>

Іваницька О. П., Донецький національний університет імені Василя Стуса

ФЕНОМЕН ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ СУЧАСНОЇ ІСПАНІЇ

У статті йдеться про явище історичної пам'яті в теоретичному та прикладному сенсі. Наголошується на тому, що історична пам'ять є важливим засобом формування нації, національної ідентичності та національної свідомості. Вказується, що оцінка минулого – це дуже крихкий конструкт, який вибудовується у зіткненні політичних та корпоративних інтересів, ідеологічних настанов, що її спотворення чи ігнорування приводить до ескалації пам'яттєвих воєн та поглиблення розколотості суспільного простору. Доводиться, що солідарне уявлення про минуле своєї держави є життєдайною основою для згуртування народу на шляху розв'язання проблем, які постають перед державою. Історична пам'ять встановлює не тільки причинний зв'язок від минулого до майбутнього через сучасне, але й впливає на оціночні характеристики минувшини, і на ретроспективне бачення нашого сьогодення.

Автор аналізує ставлення до минулого, його оцінку, на прикладі Іспанії, яка пережила у ХХ столітті, окрім всього іншого, тривалу й кровопролитну громадянську війну та майже 40-річний авторитарний режим. Зазначається, що іспанський варіант переходу від авторитарного режиму до демократії є взірцевим. Головним підмурком іспанського демократичного транзиту стала домовленість провідних політичних сил про національне примирення і відмову на час транзиту від своїх ідеологічних уподобань та гасел. 30 років діяла ця домовленість. Лише прихід до влади Іспанської соціалістичної робітничої партії дав поштовх поверненню до переоцінки історичного минулого. У статті здійснено аналіз Закону про демократичну пам'ять, ухваленого соціалістичним урядом, його вкрай ідеологічне спрямування, виклики та загрози для суспільної стабільності.

Ключові слова: історична пам'ять, Іспанія, національне примирення, соціалістичний уряд, Закон про демократичну пам'ять.

Однією із найважливіших засад при становленні та формуванні нації, національної ідентичності та національної держави є історична пам'ять, яку необхідно вважати своєрідним генетичним кодом нації, вивчення якого може виявити слабкі та сильні сторони подальшого поступального розвитку країни. Від того, як трактується минула історія, наскільки в народі існує солідарне уявлення про неї, що перешкоджає імплементації історичної пам'яті в умовах ХХІ сторіччя, як позбутися історичного безпам'ятства, перекручування, деформації чи плондрування її, залежить стабільне і процвітаюче майбутнє будь-якого суспільства. І чим складнішою і неоднозначнішою була минувшина народу, тим відповідальнішим і виваженишим повинно бути ставлення сучасників до історичного досвіду своєї держави.. Бо іншими словами, ми будемо «визнавати себе випадковими подорожніми на стежках світової історії, які не знають, навіщо прийшли у світ, для чого живуть і чого повинні досягти»[1, с. 8].

Королівство Іспанія, як і Україна, належить до тієї групи країн, які пережили у минулих століттях у своїй внутрішній історії складні, драматичні і трагічні події. Так, Іспанія, зокрема, отримала у спадок від минулого великий тягар нерозв'язаних проблем. Одна з них – соціально-економічне та політичне відставання від нової, капіталістичної Європи. Спроби подолати його робилися в іспанському суспільстві перманентно. Упродовж ХІХ століття відбулося п'ять революцій демократичного спрямування, декілька військових переворотів. Але вони так і не спромоглися здійснити радикальний розрив зі старою суспільною структурою, розчистити ґрунт для широкого капіталістичного розвитку, як це в тій чи іншій формі сталося у провідних західноєвропейських країнах.

Через те в Іспанії у перші десятиріччя ХХ століття парламентаризм дискредитував себе, він виявився безсилим інтегрувати у нову політичну систему широкі верстви населення, остаточно утвердити в його свідомості нові морально-етичні цінності, нові ідейно-політичні настанови

та орієнтації. Цю ситуацію вдало схарактеризував славетний іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет: «Життя в Іспанії зупинилося., нове не з'являється, а старе не відмирає» [2].

Комплекс проблем, пов'язаних з необхідністю подолання відсталості, став вододілом між двома основними політичними силами іспанського суспільства (так званими «двома Іспаніями»): іспаністами, які прагнули зберегти національну самобутність і відкидали західноєвропейський шлях розвитку, та європейцями, які, навпаки, вважали, що відмова від загальноцивілізаційного шляху законсервує відсталість країни. Саме ці обставини, а саме, відсутність порозуміння між «двома Іспаніями», мали драматичні наслідки для історії країни: вони спричинили військово-монархічну диктатуру Прімо де Рівери 1923-1930-го років, Квітневу демократичну революцію 1931 року та ліквідацію монархії, проголошення Другої республіки, а згодом кровопролитну громадянську війну 1936-1939 років та майже 40-річний авторитарний франкістський режим.

Як відомо, С. Хантінгтон визначив «три хвилі» глобальної демократизації, третя з яких започаткована 1974-1975 роками і пов'язана з падінням авторитарних диктатур на Піренейському півострові (Португалії та в Іспанії), а демократичні революції наприкінці 1989-го – початку 1990-х років у Східній Європі, розпад СРСР і Югославії та поява на їхніх теренах низки нових суверенних держав найбільш вірогідно є її завершенням [3, с.13, 52, 179]. Іспанія, за С.Хантінгтоном, як і Україна, належить до «третьої хвилі» демократизації. Іспанський варіант переходу від франкістського авторитарного режиму до повноцінної парламентської демократії, який відбувся мирно, в історично короткий термін, на базі перемовного консенсусу між провідними політичними силами (укладення Пактів Монклоа) вважається хрестоматійним. Ця «нова іспанська модель» перетворилася на домінуючу модель демократичного транзиту багатьох країн світу: від Південної Америки до Східної Європи.

Унікальність іспанського демократичного транзиту спричинена цілою низкою внутрішньополітичних обставин. Зауважимо, що суспільна поляризація в іспанській спільноті по смерті каудильйо зберігалася. Між провідними політичними партіями та політиками існувало чимало питань, які викликали гостру і принципову ворожнечу. Таким чином, головним у процесі демократизації було питання примирення «двох Іспаній».

Роль інтегратора та ініціатора національного примирення випала на долю короля Хуана Карлоса I. 20 листопада 1975 року іспанський каудильйо Ф.Франко завершив свій земний шлях. Згідно з ініціативою каудильйо та рішенням надзвичайної сесії кортесів від 22 липня 1969 року про оголошення Хуана Карлоса офіційним спадкоємцем іспанського престолу, повноваження глави держави переходили до Хуана Карлоса. У політичному заповіті каудильйо закликав: «Надайте йому (Хуану Карлосу – О.І.) таку ж підтримку, яку я мав від вас» [4, р.231; 5, р. 339-340].

Всупереч загальноприйнятому твердженню, у молодого короля не було чітко розробленого проекту демократичного реформування країни. Проте, за порадою свого найближчого прихильника та вчителя Т.Фернандеса-Міранди, він дотримувався деяких базових принципів: по-перше, діяти законно, в рамках франкістських законів, поступово змінюючи або замінюючи їх; по-друге, уникати прямого власного залучення до рішень політичного спрямування, діяти здебільшого за лаштунками; по-третє, реформування франкізму має відбуватися мирно, шляхом перемовин, консультацій, консенсусом, уникаючи соціальних потрясінь як з боку лівих (соціалістів, комуністів), так і «бункеру» (ортодоксальних франкістів).. Отже, особливістю іспанського демократичного транзиту було те, що франкістські закони та структури демонтувались поступово, вони існували деякий час поряд з новоствореними демократичними інституціями, чиновництво його часів не зазнало жодних переслідувань. Демократія в Іспанії запроваджувалась згори, легально і також за участю державних діячів франкістської доби [6, р.152].

Сповідуючи кредо бути «королем всіх іспанців», і, виходячи із концепції, що монархія уособлює суверенітет народу і є гарантом інтересів нації, Хуан Карлос I ініціював у своєму посланні Генеральним кортесам від 22 липня 1977 року ідею «загальнонаціонального примирення». Курс короля на зближення і примирення лівих та правих, на досягнення національного консенсусу став підґрунтям підписання урядом та всіма парламентськими партіями «пактів Монклоа» (урядова резиденція в Мадриді), які передбачали «червоні лінії», які не можна було перетинати, і подальшу програму дій щодо стабілізації представницької демократії. Їхнє підписання продемонструвало високий ступінь відповідальності основних політичних сил, їхню готовність до розумного компромісу в ім'я майбутнього своєї країни. Узгоджені дії за «пактами Монклоа» допомогли уникнути економічного колапсу на ключовому етапі переходу до демократії, створити атмосферу «цивілізованого співіснування» політичних сил і поглиблювати демократичний процес [7, р. 287-291; 8, р. 282-283].

В основу «загальнонаціонального примирення» в його іспанському варіанті було покладено принцип «національної згоди», тобто політичного порозуміння та консенсусу на період демократичного транзиту між основними групами політичних інтересів (опозиції: соціалістів і комуністів; франкістів-реформістів: Союзу демократичного центру та Народного альянсу – з 1989 року – Народна партія), про відмову, окрім іншого, від реалізації своїх ідеологічних уподобань та гасел, про не повернення до оцінок та переоцінок історичного минулого. Так сформувався свого роду Пакт забуття (*Pacto del Olvido*). Феномен «загальнонаціональної злагоди» на етапі реформ став результатом свідомого підходу – відмови частини франкістської номенклатури від своїх ідеологічних уподобань та вимушеної згоди лівих партій тимчасово не наполягати на артикуляції соціальних соціалістичних програм. Мова йшла не про взаємне прощення, а про визнання стану справ у державі як неприйняттого та необхідність гарантування такого способу розвитку суспільства, який би дозволив переступити через трагічну спадщину та помилки історичного минулого [9; 10].

Перемога Іспанської соціалістичної робітничої партії на чолі з Ф.Гонсалесом на парламентських виборах 1982 року означала незворотність демократичного транзиту. Разом з тим, перехід до конкурентної багатопартійної демократії не означав примирення ідеологій та уніфікації морально-політичних оцінок історичного минулого. Аналіз громадсько-політичної дискусії в Іспанії за два останні десятиріччя свідчить, що попри безумовне визнання досягнень демократичного транзиту, розбіжності в оцінках історичного минулого продовжують розділяти суспільство не тільки як елементи суто «історичної пам'яті». Відмінності в оцінках кривавих подій минувшини зберігають своє значення як елементи суспільної свідомості. Послаблення суперечок та недовіри в суспільстві стало можливим лише через 25 років після скасування диктатури Ф.Франко і початку демократичних реформ, тобто з приходом у політику нового покоління. В листопаді 2002 року в резолюції з нагоди 25-ї річниці вільних виборів палата депутатів іспанського парламенту (кортесів) вперше віддала шану жертвам франкістського режиму, яких було визнано борцями за свободу [10].

31 жовтня 2007 року кортеси з подачі соціалістичного уряду на чолі з Хосе Луїсом Родрігесом Сапатеро ухвалили закон про реабілітацію та визнання жертв громадянської війни та франкістської диктатури (закон набрав чинності 26 грудня 2007 року і офіційно назва цього закону така: «Закон, що визнає і розширює права та визначає заходи на користь тих, хто зазнав переслідувань чи насильства протягом громадянської війни і диктатури»). Ухвалений черер 30 років після початку демократичного транзиту і закону про амністію 1977 року, новий закон – так званий закон про історичну пам'ять – наразі позиціонували як останній етап зближення «двох Іспанії», які так довго протистояли одна одній упродовж XIX і XX століть [11].

Відповідно закону про від 1977 року, амністії підлягали всі політичні рішення, ухвалені до 15 грудня 1976 року. Крім того, закон містив дві статті , що скасовували покарання за акти інституційного насильства, вчинені в період диктатури. Цей закон мав, по суті, подвійний ефект. З одного боку, політичні в'язні з-поміж опозиціонерів, зокрема винні за кровопролиття, змогли вийти на свободу, а з другого ж – у дискусіях про політичну відповідальність попереднього режиму було поставлено всі крапки над «і». Щоби надати прагненню до примирення значущості, паралельно було зроблено низку символічних жестів, на зразок повернення до Іспанії «Герніки» Пікассо, зміни назви вулиць тощо. Хоча, попри все, численні пам'ятники тридцятих і сорокових років так і залишилися на своїх місцях [11, с. 105-106].

Заради спільної подвійної мети (національного примирення та становлення демократичних інституцій) всюди запанувала офіційна амнезія стосовно франкістського минулого. На найвищому рівні відповідальність режиму Франко було винесено за дужки, що спочатку, у 1980-х, поставили під сумнів деякі аналітики, а згодом – і широкі кола громадськості. Так, 1981 року соціолог Хосе Відал Бенейто писав: « Ми всі знаємо, що демократію, яка нами керує, було зведено на підмурку, що поховав під собою труну нашої колективної пам'яті». 2001 року лідер соціалістів і ексголова уряду Ф. Гонсалес підтвердив свою впевненість у правильності зробленого колись вибору: «Ми вирішили не говорити про минуле. Якби це треба було зробити знову, з перспективи цих 25 років, що минули після зникнення диктатури, – я би це зробив. Інакше кажучи, з погляду історії ціна нашого способу демократизації здається мені прийнятною» [11, с.106].

У середині 1990-х років сталися суттєві зміни. Мовчання, що огортало франкістський період історії, поступилося місцем рухові за відновлення історичної пам'яті та закликами до відновлення справедливості щодо забутих жертв громадянської війни та франкізму. Громадська активність, підхоплена лівими партіями, що від 1996 року, програвши парламентські вибори, перебували

в опозиції, здійснює в цьому питанні постійний тиск на владні структури та, широко використовуючи ЗМІ, на мобілізацію суспільної думки. На початку 2000-х років активізація атмосфери колективної пам'яті в Іспанії розгорталася переважно довкола питання «зниклих» у колективних похованнях у формі низки ексгумацій та перепоховання анархістів, комуністів, соціалістів та республіканців зі священниками та навіть хресним благословінням. На надгробках цих перепоховань жодних надписів, щоб нічого не нагадувало про їхню громадянську позицію. Станом на 2009 рік було відкрито близько 200 поховань та ексгумовано понад 4000 тіл. Неоднозначне ставлення зустріли в іспанців і інші рішення соціалістів. Наприклад, надання у 1996 році почесного громадянства колишнім добровольцям інтернаціональних бригад або низку визнань блаженними «мучеників» з республіканського табору. Все це викликало гостру критику цілої низки організацій та частини іспанської спільноти [11, с. 107-108, 114].

Нарешті кортеси ухвалили 31 жовтня 2007 року, поданий соціалістичним урядом Хосе Луїса Сапатеро, «закон про історичну пам'ять», за який проголосували соціалісти та їхні партнери, та яким було оголошено про «дефранкізацію» Іспанії. Відповідно відбулася повна правова реабілітація республіканців та учасників руху опору проти франкізму, включаючи скасування всіх політичних вироків часів диктатури Франко, відкриття доступу до архівних документів, вулиці, пам'ятні місця та меморіальні дошки, пов'язані з франкізмом, були зруйновані та переіменовані.

Тоді ж соціалісти розпочали кампанію за перенесення праху каудильйо з Долини загиблих. Нагадаю, що ідею примирення «двох Іспаній» проголосив сам Франко. 1 квітня 1959 року, в день 20-ї річниці перемоги у громадянській війні, він взяв участь у відкритті меморіалу у Долині загиблих, в горах, неподалік Ескоріалу, який став місцем перепоховання та останнього спочинку переможених й переможців у громадянській війні. У базиліці зберігалось понад 33 тис. урн з прахом учасників громадянської війни – як прихильників, так і опонентів генералісимуса. Надписи з іменами перепохованих були відсутні. Тут згодом буде похований і сам каудильйо. Надписи були лише на двох могилах: засновника Іспанської фаланги Хосе Антоніо Прімо де Рівери та самого каудильйо. Щоправда, ідея примирення, виголошена генералісимусом, мала сумний підтекст, оскільки меморіал будували здебільшого політв'язні. Ідея використання їх на громадських роботах виникла ще у 1937 році. Родина Франко виступила проти ексгумації його праху і навіть подала зустрічний позов до суду. Єдиний варіант перепоховання, на який погодилися родичі каудильйо, це родинна усипальниця в соборі Альмудена в центрі Мадрида. Проте уряд відмовився від цієї пропозиції, пославшись на проблеми із гарантуванням безпеки цього заходу. У жовтні 2019 року прах колишнього диктатора Ф.Франко, через 44 роки після його смерті, перенесли з меморіального комплексу у Долині загиблих у сімейну усипальницю на цвинтарі в Ель Пардо під Мадридом [5, р. 185, 200-203].

Апогеєм остаточної «дефранкізації» Іспанії, здійснюваної соціалістичними урядами, стало ухвалення 20 жовтня 2022 року «Закону про демократичну пам'ять». Дискусії щодо цього законопроекту тривали майже два роки. Відтоді, коли 15 вересня 2020 року уряд Педро Санчеса передав кортесам проект цього закону, який складався з 66 статей. Новий закон, ухвалений в парламенті зусиллями правлячої коаліції – соціалістів, комуністів і популістів (провідна опозиційна консервативна Народна партія не підтримала закон) – забороняв «будь-які спроби виправдовувати або вихвалити франкістську диктатуру 1936-1975 років та її діячів». Згадувати і вивчати можна лише учасників та прихильників Народного фронту. Статті закону закликають вчителів та учнів «вивчати історію та Закон про демократичну пам'ять, а також пізнавати цінності демократичної свободи». За невиконання Закону передбачено покарання, яке може сягати 150 тис. євро [12].

Уряд П.Санчеса запланував складання списків всіх жертв диктатури та ідентифікувати останки цих жертв у братських могилах, скасування судових вироків епохи Франко і дворянських звань, надані каудильйо своїм наближеним. Наголосимо на тому, що йшлося лише про жертви франкістського режиму, але жодним словом не згадувалися жертви народнофронтівського (республіканського) уряду у роки Другої республіки та громадянської війни.

«Закон про демократичну пам'ять» був зустрінутий іспанською спільнотою неоднозначно. Чимало іспанців вважають цей закон несправедливим, який базується на спотворенні історії, і навіть суперечить деяким статтям Конституції країни. Іспанський єпископат також критично сприйняв закон. Група прокурорів вважає текст Закону незрозумілим, двозначним і навіть суперечливим і готується оскаржити його у Конституційному суді. Таким чином, замість умиротворення країни іспанці отримали нову чвару і розбурхане суспільство.

У контексті вище мовленого є можливість спростувати фактами ідеалізацію соціалістами діяльність своєї партії та її соратників у роки Другої республіки та громадянської війни. До речі, у світовій іспаністиці існують серйозні дослідження з цього приводу. Серед них фундаментальна праця іспанського історика Піо Міо «Міфи громадянської війни» [13].

Через неоднозначне й суперечливе ставлення іспанців до Закон про демократичну пам'ять та низку інших подій (негативні результати муніципальних виборів для ІСРП) прем'єр-міністр П. Санчес оголосив про дострокові парламентські вибори у липні 2023 року, на яких праві партії (Народна партія і партія «Голос») здобули невелику більшість. Але жодна із політичних партій не здобула абсолютної більшості у парламенті, що давало би їй право формувати уряд. Майбутній уряд сформує або коаліція лівих, або правих і ультраправих. Переговори про формування нового уряду можуть тривати тижні і місяці. В історії сучасного іспанського парламентаризму не було випадків, коли б праві і ліві утворили урядову коаліцію, як, наприклад, у ФРН. Якщо через два місяці урядова коаліція не сформується, іспанці знову матимуть нові парламентські вибори. Загалом майбутнє Закону про демократичну пам'ять залишається невизначеним. Якщо правим партіям вдасться сформувати уряд, то зрозуміло, що Закон про демократичну пам'ять буде скасований або ж детально оновлений.

Бібліографічний список:

1. Саух П.Ю. Історія: пам'ять минулого чи уроки майбутнього? // Волинські історичні записки. 2008. №1. С.7-15.
2. José Ortega y Gasset. La España invertebrada. 1921.
3. Samuel P. Huntington. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. 1991. 318 p.
4. Benito Alarcon Juan. Francisco Franco y su tiempo. Madrid: Ediciones fraile, S.A., 1983. 237 p.
5. Bennassar Bartolome. Franco. Madrid: EDAF, 1996. 367 p.
6. Borrás Betriu Rafael. Los últimos Borbones. De Don Alfonso XIII al Príncipe Felipe. Barcelona: Flor del Viento Ediciones, S.A., 1999. 490 p.
7. Marin Jose Maria, Molinero Carme, Ysas Pere. Historia politica de España 1939-2000. Madrid: Ediciones Istmo, S.A., 2001. 511 p.
8. Historia de España siglo XX. 1939-1996 // Coopd. Martinez Jesus A. Madrid: Catedra, 2003. 519 p.
9. Іваницька О.П. Іститут монархії як гарант демократичного транзиту в Іспанії. *Політичне життя*. 2021. № 2. С. 16-25.
10. Толстов, С.В. Досвід національного примирення в Іспанії. *Європейська і світова практика досягнення консенсусу та національної єдності: алгоритм для України. Аналітична доповідь*. 2017. с. 19-24.
11. Розенберг Даниєла. Непевні шляхи національного примирення. Політичне побутування франкістського минулого. *Україна модерна*. 2009. 315. С.103-116.
12. Ley 20/2022, de 19 octubre, de Memoria Democrática. Boletín oficial del Estado. №252 de 20 octubre de 2022
13. Pio Mio. Los Mitos de la Guerra Civil. Madrid: La Esfera de los Libros, 2003. 605 p.

References:

1. Saukh P.Yu. Istoriya: pamiat' mynulogo chy uroky maybutnyogo?//Volynski istorychni zapysky. 2008. №1. S.7-15.
2. Ortega y Gasset, José (1922). La España invertebrada.
3. Hantington S. (1991) The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century, 318.
4. Benito Alarcon Juan. Francisco Franco y su tiempo. Madrid: Ediciones Fraile, S.A., 1983. 237 p.
5. Bennassar Bartolome. Franco. Madrid: EDAF, 1996. 367 p.
6. Borrás Betriu Rafael. Los últimos Borbones. De Don Alfonso XIII al Príncipe Felipe. Barcelona: Flor del Viento Ediciones, S.A., 1999. 490 p.
7. Marin Jose Maria, Molinero Carme, Ysas Pere. Historia politica de España 1939-2000. Madrid: Ediciones Istmo, S.A., 2001. 511 p.
8. Historia de España siglo XX. 1939-1996 // Coopd. Martinez Jesus A. Madrid: Catedra, 2003. 519 s.
9. Ivanytska O.P. (2021) Instytut monarkhii yak garant demokratychnogo tranzytu v Ispanii. *Politychne zhyttia*, 2, 16-25.
10. Tolstov, S.V. (2017). Dosvid natsionalnogo prymyrennia v Ispanii. Yevropeiska i svitova praktyka dosiahnennia konsensusu ta natsionalnoi yednosti: alhorytm dlia Ukrainy. Analitychna dopovid, 19-24.
11. Rozenberg Daniela. Nepevni shliakhy natsionalnogo prymyrennia. Politychne pobutuvannia frankistskogo mynulogo. *Ukrayina moderna*. 2009. 315. S.103-116.
12. Ley 20/2022, de 19 octubre, de Memoria Democrática. Boletín oficial del Estado. №252 de 20 octubre de 2022.
13. Pio Mio. Los Mitos de la Guerra Civil. Madrid: La Esfera de los Libros, 2003. 605 p.

Ivanytska O. P. The phenomenon of historical memory in modern Spain

The article dwells on the phenomenon of historical memory in theoretical and practical terms. It is noted that historical memory is an important means of forming a nation, national identity and national consciousness. It is indicated that the assessment of the past is a very fragile construct, which was established within the clash of political and corporate interests, ideological guidelines, and that its distortion or ignoring leads to the escalation of “memory wars” and further division of public space. It is proved that a joint idea of the past of their state is a vital basis for rallying the people on the way to solving the problems facing the state. Historical memory establishes not only the causal link from the past to the future through the modern, but also affects the assessment characteristics of the past, and the retrospective vision of our present.

The author analyzes the attitude to the past, its evaluation, using the example of Spain, which, among other things, went through a long and bloody Civil War and almost 40 years of authoritarian regime in the twentieth century. It is noted that the Spanish version of the transition from an authoritarian regime to democracy is exemplary. The mainstay of the Spanish democratic transit was the agreement of the leading political forces on national reconciliation, and the rejection of their ideological preferences and slogans during the transit. This arrangement was in effect for 30 years. It was the coming to power of the ISRP that gave impetus to a return to the reassessment of the historical past. The article analyzes the Law on Democratic Memory adopted by the socialist government, its extremely ideological orientation, its challenges and threats to the social stability of modern Spain.

Keywords: *historical memory, Spain, national reconciliation, socialist government, Law on democratic memory.*

DOI 10.31558/2519-2949.2023.3.10

УДК 32.019.51:[004.77+316.776.23+070.11](477)

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-9924-8441>

Мацьона Х. М., Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СПЕЦИФІКА ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ФОРМУВАННІ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті авторкою здійснено спробу розкрити специфіку використання інформаційних технологій сучасним українським політикумом у процесах формування громадської думки. Визначено, що стрімкий розвиток інформаційних технологій відкрив абсолютно нові способи формування громадської думки та призвів до появи раніше невідомих форм її демонстрації через ті самі технології. До основних способів впливу на громадську думку за допомогою ІТ зараховано: висловлювання громадської думки через оціночні судження, наприклад, під час інтернет-опитувань; висловлювання громадської думки через соціальну поведінку у просторі Інтернету; висловлювання громадської думки через оціночні судження у просторі Інтернету; вираз громадської думки через різні користувальницькі активності. Водночас наголошено на тому, що звернення до спектру інформаційних технологій, за допомогою яких здійснюється вплив на громадянську думку, супроводжується різноманітними прийомами маніпулювання, які застосовуються політичною журналістикою та реалізуються через інформаційні ресурси.

Встановлено, що в Україні в останні десятиліття розвивалося використання інформаційних технологій у процесі формування громадської думки. Справжній стрибок використання інформаційних технологій можна спостерігати з приходом до влади Володимира Зеленського. Команда Володимира Зеленського використовувала нетрадиційні ходи у передвиборчій кампанії, а також зробила ставку на використання соцмереж. Президентські вибори в Україні у 2019 році внесли в українську політику багато інновацій, у тому числі і можливість активного залучення інформаційних технологій до виборчих перегонів. Відмічено, що вперше в історії медійного простору спостерігається не лише формування громадської думки з боку влади, але й відчуття зворотного зв'язку від українського соціуму. Авторкою зазначено, що 2022 рік став роком дійсної консолідації завдяки створенню широкої мережі нових інформаційних ресурсів, що працюють на базі сучасних ІТ. У перші місяці війни, зокрема, соціальні мережі виступили, справді, єдиним фронтом не лише по інформуванню, а й по згуртуванню української нації.

Ключові слова: *інформаційні технології, громадська думка, маніпулювання, Президент України, російсько-українська війна, соціальні мережі, цифрові ресурси, Інтернет.*

Актуальність і постановка проблеми. У системі державного управління важливу роль відіграє громадська думка, впливати на яку існує можливість завдяки ЗМІ та сучасним інформаційним технологіям. Варто зауважити, що у країнах з розвиненою демократією не лише можливе застосування ІТ для формування громадської думки, а й саме суспільство отримує можливість висловлювати своє ставлення до процесів, що відбуваються, явищ, фактів, проблем, надавати їм оцінку, а також впливати на прийняття управлінських рішень, виступаючи при цьому як активний учасник державного управління.

В останнє десятиліття можна спостерігати популяризацію політичної тематики не лише в інформаційному просторі, а й у всьому суспільному житті українського народу. Наразі громадяни все більше беруть участь у політичних та економічних процесах країни. Їх турбують питання політики, ситуація на міжнародній арені, діяльність органів державної влади, а також майбутнє держави загалом. При цьому ЗМІ можна вважати традиційними джерелами впливу, у той час як більшість учасників політичного процесу в Україні починає надавати перевагу новим інформаційним технологіям.

На сучасному етапі міжнародне співтовариство все більше уваги приділяє розвитку демократії та громадянського суспільства. У більшості випадках інтереси різних політичних сил в Україні не збігаються, і тоді для досягнення своїх цілей вони прагнуть залучити на свій бік громадську думку, застосовуючи для реалізації своїх задумів інформаційні технології. Це зумовлює підвищення

значимості громадської думки у політичній сфері та її впливу на політичні процеси і водночас актуальності дослідження існуючих в Україні каналів і механізмів впливу громадської думки на органи державної влади та її формування у взаємодії з останніми.

Мета наукового дослідження. Метою дослідження є розкриття специфіки використання інформаційних технологій у формуванні громадської думки в сучасній Україні. Дослідження феномену інформаційних технологій з наявними у їхньому арсеналі здатностями і можливостями закладає перспективи, зокрема, у подальшому вивченні їхнього стану в політичному житті України та інших країн у світовому вимірі, що сприятиме розвитку ІТ та досягненню більш високого рівня у конкурентному середовищі з використанням їхнього потенціалу.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Політичне життя країни, а також сфери, що тісно з ним контактують, наприклад, державне управління, ЗМІ, активно запроваджує ІТ на всіх рівнях. Питання застосування Інтернету у цих галузях досліджуються закордонними дослідниками Абрамсоном А., Артертоном Ф., Орреном К., українськими вченими Кашавцевою С., Королько В. Вплив інформаційних технологій на політичні процеси аналізували Коррадо Е., Рейнгольд Х., Фаерстон Ч., Вайнштейн Г., Чугунов А. досліджували мережу Інтернету її вплив на процеси трансформації в сучасному суспільстві.

Політична комунікація з розвитком ІТ зазнала значних перетворень. Ці питання висвітлювались у роботах українського вченого Костенка Н., а також зарубіжних дослідників Бірельсона Б., Батлера Д., Етціоні А., Гроссмана Л., Годе Х., Дойча К, Липпмана У., Негропonte Н., Пая Л. Методологічні засади функціонування інформаційних технологій в суспільстві освітлювались Бжезинським З., Беллом Д., Дракером П., Луманом Н., Маклюеном М., Кастельсом М., Хаяші Ю., Тоффлером Е., Турен А. Вчені Катц Р., Масуда Й., Порат М., Стоуньєр Т. здійснювали аналіз теоретичних аспектів розвитку інформаційних технологій.

Інформаційна політика держави також відіграє в українському суспільстві важливу роль, адже вона є модулятором взаємовідносин влади та соціуму. Питання, що стосуються цієї проблематики, розглядали у своїх роботах такі українські та зарубіжні дослідники, як Арістова І., Бондар Ю., Дубас О., Мосенко Ю., Мураховський А., Несвіт Г., Мак-Квейл Д. та інші.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі міжнародне співтовариство все більше уваги приділяє розвитку демократії та громадянського суспільства. Це зумовлює підвищення значимості громадської думки у політичній сфері та її впливу на політичні процеси. В Україні існують канали та механізми впливу громадської думки на органи державної влади. Це інститути прямої демократії: вибори на різних рівнях та референдуми, інститути громадянського суспільства: політичні партії, рухи, організації, об'єднання тощо, засоби масової інформації, Інтернет, інститути опитувань громадської думки.

У більшості випадках інтереси різних політичних сил в Україні не збігаються, і тоді для досягнення своїх цілей вони прагнуть залучити на свій бік громадську думку, застосовуючи для реалізації своїх задумів інформаційні технології [5]. Формування громадської думки є сукупністю послідовних прийомів, способів і методів, спрямованих на вироблення у певної групи людей або суспільстві в цілому необхідних суб'єктам впливу поглядів, переконань і ставлення до тих чи інших фактів, подій, явищ, процесів дійсності. До основних суб'єктів формування громадської думки належать органи державної влади, органи місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства – політичні партії, рухи, організації, об'єднання, різні лобістські асоціації тощо. Кожен із цих суб'єктів використовує власні сили та засоби для впливу на громадську думку. Але алгоритми технологій формування громадської думки універсальні та підходять для використання будь-яким суб'єктом у різних ситуаціях.

Особливу роль у процесі формування громадської думки відіграє Інтернет, який у даний час є не тільки каналом вираження суспільної думки, а й основним інструментом її формування [9]. Його суттєва роль в інформаційному просторі обумовлюється широким охопленням аудиторії, швидкістю передачі інформації, інтерактивністю процесу передачі, а головним чинником є доступність. Розвиток засобів інформаційних технологій у сучасному світі досяг такого рівня, який дозволяє управляти поведінкою та діями великої кількості людей, формувати їхні думки про світ та конкретні факти, події, явища, процеси соціальної дійсності.

Суспільство України інформується про політичні події, що відбуваються, але таке інформування не завжди здійснюється належним чином. Через мережу Інтернет населення отримує інформацію, яку подекуди неможливо перевірити [1]. Тим самим перед членами суспільства постає вибір: вірити чи ні таким повідомленням. Інформація, що розповсюджується може бути правдивою, а може формувати

хибне уявлення про діяльність певних політичних структур у країні. Іншим аспектом є інспірування громадської думки, тобто надання впливу на аудиторію з певних питань, захист населення від «непотрібної» інформації або навпаки привернення уваги до проблеми.

Більшість політологів вважає, що формування громадської думки за допомогою різних інструментів, таких як інформаційні технології, також є одним із видів маніпулювання, адже в цьому випадку громадська думка підлягає впливу сторонніх сил з метою досягнення результатів, необхідних таким силам. Тобто у будь-якій формі вплив, спроби змінити настрої та думки суспільства, є способами маніпулювання громадською думкою та свідомістю. Маніпуляція суспільною свідомістю у політичних цілях сьогодні є визнаним інструментом політики та конкурентної боротьби, незважаючи на сумнівний моральний зміст цього явища. Сучасні маніпулятивні технології настільки досконалі, що практично неможливо відділити справжні факти від тієї інформації, яка, за потреби, транслюється членам суспільства [6, с. 235].

Політичні репортажі часто закликають не інформувати громадян про політичну ситуацію в країні, а мистецьки маніпулювати їхніми почуттями та намірами. У той час, коли, наприклад, можна спостерігати спад економіки в країні, погіршення соціальної та демографічної ситуації, панування криміналітету в різних ланках бізнесу, збільшення прірви між багатими та бідними, гнів, так зацікавлені інформаційні ресурси маніпулюють свідомістю людей, майже рекламуючи певних політиків. Такі маніпуляції можуть формувати у громадян ілюзію стабільності, добробуту та фінансової безпеки при діючій владі, або, навпаки, її зміни на нові політичні сили.

В українському медійному просторі політичні журналісти сьогодні з багатьох причин втрачають авторитет у значній частини населення. І це зовсім не випадково, адже своєю «наполегливою» працею протягом десятиліть вони самі знижують власну репутацію. У боротьбі за рейтинги, тиражі, підвищення власних статків такі журналісти часто вдаються до різноманітних маніпуляцій, спотворюють істину, втрачаючи довіру своєї аудиторії.

Спектр інформаційних ресурсів, за допомогою яких здійснюється вплив на громадянську думку, доволі різноманітний, тому їх важко систематизувати. Але можна виділити найпопулярніші способи маніпулювання, які застосовуються політичною журналістикою та реалізуються через інформаційні ресурси [4].

До таких способів маніпулювання належить взаємодія з особистостями, що можуть стати або вже є лідерами суспільної думки. До таких постатей можна віднести відомих журналістів, письменників, політиків, громадських діячів, представників шоу-бізнесу, тобто всіх тих, чиї імена відомі більшості населенню країни. До них також належать особи не відомі, але ті, що є лідерами у своїх галузях та можуть виступати у ролі експертів з певної тематики. Розглянута такими лідерами громадської думки проблема може швидко розповсюджуватись у просторі соціальних комунікацій, формуючи ланцюгову реакцію.

Також маніпулювання може відбуватися шляхом розробки образів вигаданих персонажів та занурення їх у медійний простір. Такі маніпулятори можуть висловлювати хибні думки, розповсюджувати фейкові новини, брати участь у телевізійних програмах, бути активними учасниками Інтернет-дискурсів тощо.

Маніпулювання також може відбуватися в Інтернет-просторі завдяки заголовкам статей, назвам інформаційних повідомлень, оскільки саме назва є вирішальним фактором при ухваленні рішення про те, чи варто знайомитись із запропонованим матеріалом. Заголовок несе в собі основне смислове навантаження, до того ж він є сильно обмеженим за обсягом. Тому саме до назв та заголовків при маніпулятивних діях включаються думки, вигідні будь-яким особам, що контролюють діяльність інформаційних ресурсів, які вдаються до маніпулювання.

Використання оціночних висловлювань у мові також є одним із способів мовного впливу на аудиторію. Цей спосіб передбачає оперування ментальними уявленнями членів суспільства про добро і зло, хороше і погане, а також конструювання певних ідеологічних моделей у свідомості того, на кого спрямовані маніпулятивні дії.

Більшість громадян країни визнає величезний вплив, який надають соціальні мережі на багато сфер суспільного життя: на тематику повсякденних розмов, на оцінку політиків, на голосування за ту чи іншу партію, на рішення про підтримку певних політичних сил тощо. Значна частка політичних статей та репортажів підлягає критиці з боку населення за їхню недостатню об'єктивність.

Порушення етичних та журналістських норм представниками медіапростору створюють у країні таку ситуацію, коли громадянам для того, щоб сформувати у власній свідомості об'єктивне бачення

політичної ситуації, треба отримувати інформацію з кількох різних медіа [8]. Це відбувається саме тому, що більшість ЗМІ та Інтернет-ресурсів слідує певним політичним лініям та залишаються під суттєвим впливом своїх власників. В Україні деякі медіа знаходяться під впливом певних політичних настроїв, тому кожен з них може здійснювати маніпулятивні дії, направлені на членів суспільства.

Стрімкий розвиток інформаційних технологій, їх здатність до об'єднання однодумців, виробництва та розповсюдження різного, зокрема мультимедійного, контенту відкрили абсолютно нові способи формування громадської думки та призвели до появи раніше невідомих форм її демонстрації через ті самі технології. До способів впливу на громадську думку за допомогою ІТ можна віднести:

- висловлювання громадської думки через оціночні судження, наприклад, під час інтернет-опитувань;
- висловлювання громадської думки через соціальну поведінку у просторі Інтернету;
- висловлювання громадської думки через оціночні судження у просторі Інтернету;
- вираз громадської думки через різні користувальницькі активності.

В сучасній Україні використання ІТ для формування громадської думки є реальністю. Такими методами користуються політичні діячі різних рівнів, у тому числі і найвищого – кандидати на президентський пост держави. Діючий Президент України Володимир Зеленський був медійною особою і до прийняття ним рішення балотуватися на вищу посаду в країні, а також активно залучав у своїй виборчій компанії інформаційні технології, ЗМІ тощо як засоби впливу на електоральне поле. Виборча кампанія Володимира Зеленського у 2019 році відрізнялась небувалою активністю політичної боротьби в інтернет-просторі, але фактор цифрових ресурсів не можна вважати єдино вирішальним. Зростання популярності соціальних мереж в Україні відкрило нові можливості не лише для користувачів та блогерів, а й для політиків. Хоча учасники президентської та парламентської виборчої кампанії 2019 року в Україні і зробили ставку на телебачення та традиційну політичну рекламу, соцмережі все ж таки відіграли в них важливу роль на думку експертів. Наприклад, у президентській кампанії Володимира Зеленського соціальні мережі були ключовим каналом комунікації, а також одним із засобів, що сприяли формуванню громадської думки українців. Завдяки цьому українські та закордонні дослідники вважають кампанію Зеленського абсолютно безпрецедентною не тільки на пострадянському просторі, але й у всьому світі – такою, що увійде до підручників з мистецтва виборчих технологій, адже вона унікальна у багатьох відношеннях.

Команда Володимира Зеленського використовувала нетрадиційні ходи у передвиборчій кампанії, а також зробила ставку на використання соцмереж. Перед цим було ретельно вивчено середовище користувачів і проаналізовані їх потреби та симпатії. Соціальні мережі виділяють та озвучують проблеми, які є в суспільстві, що складає в їх аудиторії враження про існування конкретних людей, що сприятимуть вирішенню таких проблем та надаватимуть відповіді на запитання [10]. Це один з ефектів соціальних мереж, що може стати важелем у будь-якій виборчій кампанії.

Передвиборча кампанія Зеленського скористалася тим, що він сам на той час був активним користувачем соцмереж, та мав змогу швидко розповсюдити конкретну інформацію, підтвердити її або навпаки на власних аккаунтах. Майбутній президент продемонстрував, що веде такий самий спосіб життя, як більшість українців його віку. Наприклад, у соціальній мережі Instagram з'явилось відео про користування басейном, що супроводжувалось таким текстом: «Час бруду, напруження, депресії у людей. Басейн все знімає. Всім раджу» [2]. За одну добу відео набрало 987 тис. переглядів, а відеоматеріал, присвячений тренуванню Зеленського на турніку, отримав близько 2 млн. переглядів за півтори доби. Протягом свого правління Зеленський неодноразово використовував ІТ для популяризації здорового способу життя.

Застосування соціальних мереж у якості одного з інструментів формування громадської думки виявилось тактично вивіреним ходом: у 2019 році в Instagram у Зеленського вже була вражаюча аудиторія кількістю 3,5 млн. Серед тих українців, що віддали у першому турі виборів 5,7 млн. голосів, були його численні передплатники. Як показали соціологічні дослідження, електоральна база Зеленського значним чином складалася із людей віком до 35 років – найактивнішої категорії користувачів соціальних мереж. Політтехнологи вважають, що саме ігноруванням норм поведінки, прийнятих у політиці, відмовою від краваток на користь футболки Зеленський привернув до себе увагу пересічних громадян.

Після першого туру президентських виборів Петро Порошенко – діючий на той час президент та головний опонент Зеленського, який зібрав у першому турі 3 млн. голосів виборців, був змушений більше звертатися до соцмереж, щоб посилити вплив на електоральне поле. Хоча Порошенко

не нехтував ІТ технологіями і раніше, створивши в мережі цілі команди, основним завданням яких було викладати пости певної риторики у соціальні мережі, або надавати коментарі до вже існуючих дописів, щоб схилити на свій бік якомога більше виборців. Найчастіше команда Порошенка у передвиборчій період вдавалася до розповсюдження різноманітних дописів, які у той чи інший спосіб висвітлювали кандидатуру Зеленського у негативному світлі.

Застосувавши інформаційні технології, Зеленський змінив правила гри, спілкуючись з аудиторією, яка традиційно не ходила на вибори, та побудував кампанію на одержанні миттєвої реакції від соцмереж. Окрім того, що він викликав Порошенка відкрито на дебати з використанням традиційних ЗМІ або безпосередніх зустрічей кандидатів, Володимир Зеленський зміг нав'язати Порошкові гонку на незвичному для останнього полі цифрових комунікацій. Цей спосіб виявився дешевше, оперативніше, але не менш дієвіше, ніж традиційні ЗМІ, у контексті впливу на громадську думку та методами підвищення популярності, ніж телевізор. Незважаючи на наявність потужного медійного ресурсу у вигляді ефірів телеканалу 1+1, майбутній президент України під час передвиборчої кампанії здійснював активне спілкування з виборцями з використанням соціальних мереж Instagram, Facebook та Telegram [7]. Це створювало у соціумі почуття двостороннього зв'язку, адже Зеленський вже багато років був активним користувачем соціальних мереж, де його профілі були реальними, а не фейковими.

Порошенко також почав працювати із соціальними мережами під час президентських виборів, особливо з користувачами Facebook. Колишній український президент створив справжню армію «фейсбучних порохоботів», як стверджує Михайло Федоров – діджитал-стратег виборчої кампанії Зеленського. Також є думка, що не всі лідери пропорошенківських думок у Facebook добре себе показали. Вони могли бути набагато успішнішими, якби мали намір розповісти про помилки Порошенка та їх виправлення. Такий прийом, як посилення акценту на сильних сторонах президента Порошенка суттєво не позначився на формуванні громадської думки [3].

Варто зауважити, що вибір соцмереж для формування громадської думки також має значення, адже кожна з них використовується переважно представниками однієї вікової групи. Специфіка Facebook полягає в тому, що тут зосереджена досить старша аудиторія – люди віком понад 35 років, яких більше, ніж в інших мережах. Facebook охоплює більше користувачів із західних областей країни, на сході та півдні їх значно менше. Таку картину можна співставити із результатами президентських виборів, коли за кандидатуру Порошенка віддала голоси старша вікова аудиторія, і він став лідером у Львівській та Тернопільській областях. В інших регіонах України більшість підтримала Зеленського, саме тут знаходиться більша кількість користувачів Instagram.

Обидва кандидати також активно використовували Telegram – месенджер, який дозволяє адресно обмінюватися текстовими повідомленнями та різними файлами. Порошенко створив власний Telegram-у березні 2019 року, а команда Зеленського створила аналогічний ресурс у січні 2019, набравши до березня 130 тис. передплатників. Telegram виявився влучним інструментом просування контенту, який недооцінювали багато українських політиків. Аудиторією Telegram є молодь та люди середнього віку, що мають інтелектуальні професії, є соціально активними. У день першого туру президентських виборів охоплення Telegram-каналу команди Зеленського склало 1 млн. осіб. Використання цього інструменту допомогло йому стати лідером за кількістю позитивних згадок у соцмережах, що сприяло не лише успіху серед виборців, а й економії коштів.

Не можна не згадати і такий інструмент впливу на громадську думку, як серіал «Слуга народу», яким і досі захоплюються політтехнологи як в Україні, так і за її межами. Серіал не лише створив сценарій бажаного майбутнього, а й зіграв його – з усіма його підводними каменями та пастками, помилками та знахідками майбутнього президента та його соціальної бази. Це було свого роду представлення кандидата населенню, навіть якщо Зеленський і не збирався висувати свою кандидатуру на президентський пост на момент зйомок. Серіал демонструвався по телебаченню, а також його можна було знайти на значній кількості онлайн-майданчиків для перегляду відео та фільмів, у тому числі і на YouTube.

У подальшому Володимир Зеленський активно використовував інформаційні технології у своїй політичній діяльності. Початок повномасштабної війни в Україні довів актуальність цифровізації українського суспільства при отриманні оперативної інформації, що є особливо важливим для країни, яка багато років живе у стані війни, що в минулому році перейшла в нову жорстоку фазу. Менш ніж за три години від початку повномасштабного вторгнення президент України звернувся до нації, записавши відео на телефон та виклавши його у соціальні мережі. З того часу Зеленський зробив

більше 600 звернень, виступаючи перед громадянами України та іноземною аудиторією. Тобто в середньому президент звертається із зверненнями до аудиторії без застосування традиційних медіа, а використовуючи саме ІТ, більше одного разу на добу.

Зеленський звертається до українців у випадках екстрених подій, до представників світової спільноти, беручи участь у різних міжнародних заходах в режимі онлайн, не залишаючи країну особисто. Традиційним стало вечірнє звернення Зеленського до народу України, яке він здебільшого знімає на мобільні гаджети та відразу викладає у соціальні мережі. У перші дні повномасштабного вторгнення Володимир Зеленський записував відео звернення з відомих локацій столиці, підтримуючи своїх співгромадян у думці, що він залишається на місці, не виїхав за межі країни. Саме активне застосування ІТ дало змогу робити якісні матеріали та швидко їх оприлюднювати.

Українське суспільство і світова спільнота спостерігають війну в Україні в режимі онлайн. Сьогодні поруч йде інформаційна та онлайн-війна – перша війна, яка відображається досконало, документується на різних онлайн-платформах в Інтернеті, яку показують та описують у соцмережах не лише представники української влади, а й тисячі користувачів. Володимир Зеленський переміг на президентських виборах не в останню чергу через те, що обіцяв українцям мир. З початком повномасштабного російського вторгнення у лютому 2022-го український лідер перетворився на президента країни, що «воює». Зеленський за значного сприяння доступних можливостей інформаційних технологій генерує образ ефективного головнокомандувача за дванадцять місяців активних бойових дій.

Президент активно використовує ІТ в робочих поїздках по гарячих точках держави, оперативно інформуючи громадян про події, що відбуваються. Таким чином він повідомляв суспільство про відвідування Херсону, Слов'янська, Ізюму. Повідомлення про візити України політичними лідерами інших держав здійснюються не лише за допомогою традиційних ЗМІ, а й стрімко розповсюджуються в соціальних мережах, на офіційних або неофіційних месенджерах.

Володимир Зеленський під час свого президенства вніс у цифровий простір України надзвичайно велику кількість інновацій, в тому числі здійснюючи вплив на формування громадської думки шляхом застосування ІТ, що не було реалізовано жодним з його попередників настільки масштабно та результативно.

Висновки. Отже, в Україні в останні десятиліття розвивалося використання інформаційних технологій у процесі формування громадської думки. Справжній стрибок використання інформаційних технологій можна спостерігати з приходом до влади Володимира Зеленського. Вперше в історії медійного простору відмічається не лише формування громадської думки з боку влади, але й відчуття зворотного зв'язку від українського соціуму.

Вже в період президентської кампанії Володимир Зеленський та його команда внесли елементи новизни та ефективності у передвиборчі процеси завдяки активному використанню інформаційних технологій. Активне залучення соцмереж допомогло нинішньому українському президенту нейтралізувати контрпропаганду суперників та критику політичних спостерігачів, забезпечивши переконливу перемогу з рекордно мінімальними витратами. Президентські вибори в Україні у 2019 році внесли в українську політику багато інновацій, у тому числі і можливість активного залучення інформаційних технологій до виборчих перегонів. У чомусь перейнявши іноземні традиції, головними трендами передвиборчої кампанії стали зростання ролі Інтернет-ресурсів і нестандартних підходів до організації виборчої кампанії. Прихід Зеленського та його команди до влади кардинально змінив механізми політичної комунікації. Президент України Зеленський робить зроби рішучі кроки на шляху діджиталізації українського суспільства.

Використання ІТ припускає вихід України на один шабель із розвиненими західними партнерами. Тенденція відкритості та прозористі, звісно, залишається необхідною та основоположною в інформаційно-комунікативному просторі між владою та громадянським сектором, особливо в період повномасштабного російського вторгнення. У цей час важливим є не просто формування, а й структуризація громадської думки. Опинившись раптово в скрутних обставинах, українці з перших годин війни отримували інформаційні повідомлення з Інтернету та соціальних мереж, що сьогодні є не лише політичним інструментом, а й однією з мір безпеки всіх мешканців нашої держави.

Бібліографічний список:

1. Довгань О. Система інформаційної безпеки України: онтологічні виміри / О.Д. Довгань, Т.Ю. Ткачук // Інформація і право – № 1 (24). – 2018. – с. 89-103.
2. Крутіший, ніж Трамп? Як Зеленський переконував виборців у соцмережах. <https://www.radiosvoboda.org>.

3. Май М. Медіа-політика в інформаційному суспільстві / Манфред Май; [пер. з нім. В. Климченко та В. Олійник]; за ред. В. Іванова. – К.: Академія Української Преси, Центр Вільної Преси, 2017. – 286 с.
4. Онлайн курс «Новинна грамотність». – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://video.detector.media>.
5. Панченко О. А. Засоби масової комунікації як платформа державної інформаційної політики. Державне управління: удосконалення та розвиток: електронне фахове видання. 2020. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua>.
6. Політологія: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. – 540 с.
7. Стефанчук У. Інформаційні технології та їхній вплив на формування громадської думки в Україні. <http://dspace.nbuv.gov.ua>.
8. Томпсон М. Редакційні цінності та стандарти BBC. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://www.bbc.co.uk/editorialguidelines>.
9. Чабаненко М. Інтернет-ЗМІ як складова частина системи засобів масової інформації України : монографія. Запоріжжя : ЗНУ, – 2017. – 183 с.
10. Information Technology for the 21st Century. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://www.researchgate.net>.

References:

1. Chabanenko M. Internet ZMI yak skladova chastyna systemy zasobiv masovoi informatsii Ukrainy : monohrafiia. Zaporizhzhia : ZNU, – 2017. – 183 s.
2. Dovhan O. Systema informatsiinoi bezpeky Ukrainy: ontolohichni vymiry / O.D. Dovhan, T.Yu. Tkachuk // Informatsiia i pravo –No1 (24). – 2018 . – s. 89-103.
3. Information Technology for the 21st Century. Retrieved from: <https://www.researchgate.net>.
4. Krutishyi, nizh Tramp? Yak Zelenskyi perekonuvav vybortsiv u sotsmerezkhakh. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org>.
5. Mai M. Media-polityka v informatsiinomu suspilstvi / Manfred Mai; [per. z nim. V. Klymchenko ta V. Oliinyk]; za red. V. Ivanova. – K.: Akademiia Ukrainskoi Presy, Tsentr Vilnoi Presy, 2017. – 286 s.
6. Onlain kurs «Novynna hramotnist». Retrieved from: <https://video.detector.media>.
7. Panchenko O.A. Zasoby masovoi komunikatsii yak platforma derzhavnoi informatsiinoi polityky. Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok: elektronne fakhove vydannia. 2020. Retrieved from: <http://www.dy.nayka.com.ua>.
8. Politolohiia: navchalno-metodychnyi posibnyk (u skhemakh i tablytsiakh) / za nauk. red. prof. V. S. Blikhara. Lviv: PP «Aral», 2018. – 540 s.
9. Stefanchuk U. Informatsiini tekhnolohii ta yikhni vplyv na formuvannia hromadskoi dumky v Ukraini. Retrieved from: <http://dspace.nbuv.gov.ua>.
10. Tompson M. Redaktsiini tsinnosti ta standarty BBC. Retrieved from: <https://www.bbc.co.uk/editorialguidelines>.

Matsiopa K. M. Specifics of the use of information technologies in the formation of public opinion in modern Ukraine

In the article, the author made an attempt to reveal the specifics of the use of information technologies by modern Ukrainian politicians in the processes of shaping public opinion. It is determined that the rapid development of information technology has opened up completely new ways of forming public opinion and led to the emergence of previously unknown forms of its demonstration through the same technologies. The main ways of influencing public opinion with the help of IT include: expressing public opinion through value judgments, for example, in online surveys; expressing public opinion through social behavior on the Internet; expressing public opinion through value judgments on the Internet; expressing public opinion through various user activities. At the same time, it is emphasized that the use of the spectrum of information technologies to influence public opinion is accompanied by various manipulation techniques used by political journalism and implemented through information resources.

It has been established that in Ukraine, the use of information technology in the process of forming public opinion has been developing in recent decades. A real leap in the use of information technology can be observed with the coming to power of Volodymyr Zelenskyy. Volodymyr Zelenskyy's team used unconventional methods in the election campaign, and also relied on the use of social media. The 2019 presidential election in Ukraine brought many innovations to Ukrainian politics, including the possibility of actively involving information technology in the election race. It is noted that for the first time in the history of the media space, there is not only the formation of public opinion by the authorities, but also a sense of feedback from Ukrainian society. The author notes that 2022 was a year of real consolidation due to the creation of a wide network of new information resources based on modern IT.

In the first months of the war, social media, in particular, acted as a united front not only to inform but also to unite the Ukrainian nation.

Keywords: *information technologies, public opinion, manipulation, President of Ukraine, Russian-Ukrainian war, social networks, digital resources, Internet.*

DOI 10.31558/2519-2949.2023.3.11

УДК 32:316.3(477)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3281-6138>*Шайгородський Ю. Ж., Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*

СУСПІЛЬНА МОБІЛІЗАЦІЯ ЯК ЗМІНА ЦІННІСНИХ ПРІОРИТЕТІВ

Статтю присвячено аналізу сучасних, спричинених повномасштабним російським воєнним вторгненням в Україну, суспільно-політичних змін. Наголошується на аксіологічному характері цих змін. Показано, що злочинне, нічим не спровоковане російське воєнне вторгнення в Україну у 2022 році не лише кардинально змінило життя людей, але й позначилося на структурі ціннісних орієнтацій українських громадян. Реальна загроза державі, її суверенітету та територіальній цілісності – згуртувала й мобілізувала українське суспільство, а зміни ціннісних пріоритетів населення України стали основою його ціннісно-орієнтаційної єдності.

Аргументовано, що ціннісно-орієнтаційна єдність є ключовою характеристикою системи соціальних зв'язків, ґрунтується на близькості оцінок, установок, консенсусності цінностей, позицій стосовно найбільш суспільно значущих подій, мотивує поведінку і впливає на вибір поведінкових моделей громадян. Обґрунтовано тезу про те, що здатність українських громадян до суспільної мобілізації та єднання у відсічі російській агресії є результатом становлення та розвитку в Україні громадянського суспільства, його розбудови на основі самоорганізації та взаємодопомоги.

Проаналізовано окремі показники емоційного стану українських громадян. Акцентовано, що превалювання негативних емоцій має об'єктивний характер, а зміна домінантних почувань є певною психологічною реакцією на відсутність очікуваних швидких і безумовно позитивних результатів. Показано, що попри високий рівень психологічної напруги, суспільство залишається консолідованим, а національна єдність зостається основою протистояння російській агресії та однією з умов перемоги у цій війні. Запропоновано окремі напрями посилення суспільної єдності та взаємодопомоги, формування громадської думки та підвищення рівня довіри до органів влади.

Ключові слова: суспільна консолідація, національна єдність, цінності, державотворення, ціннісно-орієнтаційна єдність, політична поведінка.

Постановка проблеми. Попри смерті й руйнування, попри вимушене переселення мільйонів українських громадян, попри постійні повітряні обстріли, російське воєнне вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року консолідувало українське суспільство. Ця консолідація стала можливою завдяки усвідомленню громадянами України цінності держави, її суверенітету і територіальної цілісності, укоріненню у свідомості загальнолюдських, демократичних цінностей і готовності їх захищати зі зброєю в руках. Історія суспільного розвитку свідчить, що рівень національної єдності зростає коли виникають реальні загрози ціннісним основам суспільства, у часи екзистенційних викликів. Такими були й загальнонаціональний референдум 1 грудня 1991 року, коли громадяни України висловились на підтримку її незалежності, й боротьба за право демократичного вибору під час Помаранчевої революції, й відстоювання цивілізаційного шляху розвитку під час Революції гідності та протистояння російській агресії.

Метою та завданнями статті є визначення основних чинників суспільної консолідації громадян України в умовах протистояння російській воєнній агресії, обґрунтування аксіологічного характеру цього соціально-психологічного явища та виокремлення основних його складових.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабне воєнне вторгнення Російської Федерації в Україну у 2022 році кардинально змінило життя людей, позначилося на світосприйнятті та на картині світу, на структурі ціннісних орієнтацій українських громадян. Водночас російська воєнна агресія проти України вплинула й на рівень згуртованості українського суспільства, його ціннісно-орієнтаційної єдності. Ця єдність постає ключовою характеристикою системи соціальних зв'язків, ґрунтується на ступені збігу оцінок, установок і позицій стосовно найбільш суспільно значущих

подій, ідей та нагальних завдань, а як система загально визначених, консенсусних базових цінностей – виконує регулятивну функцію соціуму. І якщо сукупність цінностей окремої людини утворює її особистісну ціннісну систему, то сукупність цінностей населення країни – формує ціннісну систему суспільства. Безумовно, вона не є однорідною, але домінуючі цінності визначають загальний зміст і спрямованість розвитку цієї системи, зрештою – суспільні пріоритети. Тож ця ціннісно-орієнтаційна домінуюча, з одного боку – опосередковується суспільно-політичними змінами, з другого – опосередковує їх, адже ціннісні пріоритети громадян змінюються під впливом зовнішніх чинників – подій, явищ, обставин.

Важливою характеристикою ціннісних орієнтацій, як складної інтегративної мотиваційно-смыслові структури особистості, як сукупності установок, мотивів, інтеріоризації моральних норм є їх здатність, через визначення ціннісних пріоритетів, – регулювати поведінку. Коли мовиться про ціннісні пріоритети, йдеться про перевагу одних цінностей над іншими. Ціннісні пріоритети – соціально зумовлені, мають характер потреб і спираються на оцінку процесів і явищ, на досвід та на уявлення про належне. Ця сукупність оцінок та уявлень і є підставою для виокремлення пріоритетних цінностей. І якщо змістовно ціннісні орієнтації дорослої людини здебільшого є стабільними упродовж всього життя, то ціннісні пріоритети – змінними.

Принагідно зауважимо, що поняття «переоцінки цінностей», яке нині часто використовується, зокрема науковцями, в оцінці сучасних ціннісних змін, на нашу думку, є не зовсім виправданим. Очевидно, що процес «переоцінки цінностей» (ревалоризації), за часів новітньої української історії, більшою мірою був притаманний періоду Перебудови в СРСР та періоду становлення незалежної України, коли цінності «свобода», «права людини», «громадянство», «справедливість», «відповідальність», «толерантність» тощо наповнювалися новим змістом і набували нових оцінних ознак. Протягом останніх десятиліть українські громадяни «вивільнилися» від «радянських» трактувань цих та інших цінностей, й загалом – від ідентифікації себе з колишнім Союзом. Якщо, за результатами соціологічних моніторингових досліджень, у 1992 році громадянами СРСР уважали себе 12,7%, а передусім – громадянами України – 45,6%, то у 2023 році ці показники змінилися: передусім громадянином України назвали себе 79,5%, а колишнього Радянського Союзу – 1,1% (при статистичній похибці вибірки 2.2%) [1].

Соціологічні опитування 2022 року, після повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації в Україну, засвідчили стрімке зростання показників підтримки української незалежності. На запитання «Як би Ви проголосували, якби сьогодні стояв вибір підтримати проголошення Незалежності України» абсолютна більшість – 97% (86% однозначно й 11% скоріше) зробили б це. Навіть порівняно з попереднім, 2021 роком цей показник зріс з 80 до 97%, а порівняно з 2012 роком – з 62 до 97% [2]. Водночас майже 89% респондентів, опитаних соціологами у 2023 році заявили про те, що вони пишаються своїм українським громадянством [3]. Тож нині, на наше переконання, йдеться не скільки про «переоцінку цінностей», скільки – про «переоцінку значущості цінностей», або ж – про визначеність їх пріоритетності в структурі ціннісних орієнтацій, адже, зрештою, як наголошував Г. Рікерт, «цінності не є дійсністю ні фізичною, ні психічною. Сутність їх полягає в значущості, а не в фактичності» [4].

Очевидними пріоритетними цінностями, які зумовили єдність українців у відсічі російській агресії, постали цінності безпеки, свободи, територіальної цілісності та суверенітету держави, її незалежності та самостійності, її майбутнього, власного майбутнього, майбутнього рідних та близьких. Воєнна загроза не лише вплинула на ціннісні пріоритети населення України, але й зумовила зміну поведінкових моделей та їх морально-етичних основ.

Звернімося до результатів соціологічних досліджень, які здійснювалися вітчизняними науковцями перед початком російської воєнної агресії та протягом восьми років до початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну. Ці дослідження були спрямовані на визначення чинників тривог та страхів населення. Їх узагальнені результати наведено в табл. 1.

Наведені дані свідчать, що напередодні подій 2014 року серед пріоритетних були здебільшого цінності соціально-економічного характеру: безпека «зростання цін», рівня «безробіття», «невиплат заробітної плати, пенсій» тощо. Серед безпекових – найсуттєвішим було побоювання «зростання рівня злочинності». Ледь кожного десятого інтерв'юера турбував потенційний «напад зовнішнього ворога на Україну» (див. табл. 1, 2013 рік). Суттєво – шестеро – цей показник зріс у 2014 році – після тимчасової окупації Російською Федерацією АР Крим та міста Севастополя і початку воєнної агресії РФ на Сході України. В цей час втричі, на думку респондентів, зросла безпека розпаду України як держави (див. табл. 1, 2014 рік). Загалом, під впливом подій 2014 року

Таблиця 1

**Чинники тривоги та страхів населення України.
Динаміка змін 2013–2021 рр. ***

*(Результати відповідей на запитання
«Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?», %)*

<i>Варіанти відповідей**</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>	<i>2016</i>	<i>2017</i>	<i>2018</i>	<i>2019</i>	<i>2020</i>	<i>2021</i>	<i>Серед. показн. (2013–2021), %</i>
Зростання цін	79,6	63,0	75,4	81,0	77,1	74,3	69,3	64,9	70,4	72,8
Безробіття	78,1	60,2	70,3	72,6	60,6	57,8	52,6	70,7	61,5	64,9
Невиплати зарплат, пенсій тощо	75,4	60,8	68,5	61,0	62,7	57,0	53,2	57,8	53,3	61,1
Війни на Сході України	-	-	-	-	-	-	-	-	46,8	46,8
Зростання злочинності	49,3	42,5	41,3	51,3	42,8	43,4	41,4	41,0	32,6	42,8
Нападу зовнішнього ворога на Україну	9,5	59,6	51,8	42,7	38,3	36,9	41,1	42,6	34,3	39,6
Зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	36,6	17,4	19,6	23,7	23,2	23,2	23,1	27,9	19,2	33,3
Пандемії коронавірусу (COVID-19)	-	-	-	-	-	-	-	43,8	41,8	
Зупинки підприємств	36,4	36,0	38,7	37,8	33,5	27,4	26,0	37,7	24,8	33,1
Голоду	29,8	33,4	39,0	38,8	32,6	27,3	23,6	34,6	33,1	32,5
Розпаду України як держави	14,4	45,9	29,3	32,5	27,9	25,6	28,8	28,2	20,9	28,2
Холоду в квартирі	18,4	23,7	25,6	29,4	25,0	31,3	24,0	22,5	27,0	25,2
Масових вуличних безпорядків	18,6	32,8	26,2	28,1	21,8	21,4	26,0	20,9	12,8	22,6
Міжнародних конфліктів	14,3	35,0	20,1	24,9	17,4	20,1	20,3	22,9	11,6	20,7
Встановлення диктатури в країні	18,3	16,8	17,4	20,3	17,7	19,1	12,5	12,7	13,4	16,5
Забрудненого довкілля	-	-	-	-	-	-	-	-	16,3	16,3
Напливу біженців і переселенців	7,4	13,9	15,1	20,4	13,2	12,3	10,9	11,8	13,9	13,2
Повернення до старих порядків часів застою	8,0	12,0	13,1	10,9	11,1	11,3	16,1	12,9	-	11,9
Міжрелігійних конфліктів	8,6	12,3	7,8	11,2	8,2	14,7	13,7	13,8	7,9	10,9
Наслідків катастрофи на ЧАЕС	18,6	9,2	12,2	11,9	10,6	12,2	9,0	9,2	4,7	10,8
По-справжньому нічого не бояться	4,8	1,8	0,9	1,3	3,2	3,4	3,7	3,2	2,7	2,8
Інше	1,7	5,1	3,7	3,6	1,9	0,5	1,0	0,7	0,9	2,1

* Складено за: [5–8].

** Здійснено ранжування за середнім значенням показника фактора (2013–2021 рр.).

суттєво зросли показники, пов'язані зі сферою громадської безпеки – побоювання масових вуличних заворушень (з 18,6% у 2013 році до 32,8% у 2014-му), міжнаціональних конфліктів – з 14,3% до 35% відповідно. На цьому тлі, навіть страхи, пов'язані з особистою безпекою, зменшилися вдвічі (страх «зараження загрозливими для життя інфекціями», небезпека «наслідків катастрофи на ЧАЕС»).

Протягом восьми років, що передували повномасштабному російському воєнному вторгненню, поступово, в оцінках громадян, зростали показники ціннісних пріоритетів соціального та економічного характеру. Серед чинників тривоги «небезпека нападу зовнішнього ворога на Україну», починаючи з 2014 року, поступово зменшувалася і в 2021-му була співмірною з побоюваннями «зростання злочинності в країні» (відповідно – 34,3% та 32,6%), а «розпаду України як держави», напередодні великої війни, побоювався лише кожний п'ятий респондент (20,9%). Очевидно, суттєвим чинником впливу на настрої населення та сприйняття суспільно-політичних процесів напередодні повномасштабного воєнного вторгнення була заспокійлива риторика керівництва держави [9].

Попри все, 24 лютого 2022 року, на тлі ракетних обстрілів міст та сіл України, початку стихійної евакуації мешканців міст і сіл, десятки тисяч українських громадян прийшли до територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, до центрів комплектування батальйонів територіальної оборони, щоб зі зброєю в руках стати на захист своєї Батьківщини [10; 11]. Вже протягом перших днів великої війни стрімко зросла довіра громадян до державних інститутів. За тиждень, після початку повномасштабного воєнного вторгнення в Україну, 1 березня 2022 року, соціологічною групою «Рейтинг» було оприлюднено результати першого, в умовах війни, соціологічного опитування українських громадян (28.02.2022–01.03.2022) [12]. 98% респондентів заявили про підтримку Збройних Сил України, 93% – про підтримку діяльності Президента України. (Зазначимо, що протягом тижня після початку великої війни рейтинг Президента України зріс більше ніж удвічі – з 41% (порівняно з довоєнним опитуванням 11–18 лютого 2022 року). 84% респондентів заявили про підтримку дій місцевих голів. Оцінюючи ситуацію в країні, наприкінці лютого 2022 року, 90% опитаних заявили про відчуття надії й лише 5% – розчарування. Порівняно з довоєнними часами кількість тих, хто відчуває надію зросла утричі, а максимальний рівень цього показника соціологи зафіксували у всіх регіонах країни.

Більшість респондентів-мешканців усіх регіонів країни заявили також про беззастережну віру в перемогу України – 88% опитаних висловили впевненість у тому, що Україна зможе відбити напад Росії. Лише 10% опитаних не мали такої впевненості. Прикметно, що відповідаючи на це запитання за місяць до повномасштабного вторгнення, впевненість у змозі ефективного протистояння можливій російській агресії висловлювали 56% опитаних, а сумнів щодо цього – 38% респондентів. Водночас 80% опитаних соціологами респондентів (90% чоловіків та 70% жінок) заявили про свою готовність зі зброєю в руках відстоювати територіальну цілісність України [12].

Найвищими, за всю історію соціологічних опитувань, виявилися і показники підтримки вступу України до Європейського Союзу та НАТО – 86% заявили про підтримку приєднання до ЄС, 76% – за вступ в НАТО (проти, відповідно, 65% та 60%, порівняно з результатами опитування за місяць до великої війни – у січні 2022 року). В березні 2022 року за приєднання до ЄС та за вступ в НАТО висловилися більшість респондентів усіх регіонів України та усіх вікових груп. Понад те, більшість опитаних (61%) висловили впевненість у приєднанні України до Європейського Союзу протягом найближчих двох років. За результатами опитування КМІС, оприлюдненого [13] в червні 2023 року вже 89% респондентів заявили про своє бажання бачити Україну в складі НАТО. Суспільство – консолідувалося з питання вступу України до НАТО та демонструє єдиність – у всіх регіонах абсолютна більшість підтримують такий крок: від 79% на Сході до 93% на Заході країни.

Попри щоденні бомбардування українських міст та посилення економічних проблем, понад 70% (немислимий для довоєнної України показник) вважали, що події в країні розвиваються у правильному напрямку. (Водночас зазначимо, що за результатами опитування [1], у 2022 та 2023 рр. економічну ситуацію в країні респонденти оцінили відповідно в 4,6 та в 4,4 бала за 10-бальною шкалою, що є найвищими показниками за весь час (починаючи з 1994 р.) соціологічного моніторингу цього показника).

Повномасштабне воєнне вторгнення Російської Федерації в Україну суттєво змінило ціннісні пріоритети українських громадян. Демократія, соборність держави та її територіальна цілісність під час великої війни не лише стали пріоритетними, але й набули конкретних форм. Прагнення матеріального добробуту поступилися прагненням збереження демократичного шляху розвитку України та її державної незалежності (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка змін ціннісних домінант населення України, %

Оцінка ступеня важливості	Сума відповідей «дуже важливо» та «скоріше важливо»					
	2012	2014	2016	2018	2020	вересень 2022
Матеріальний добробут	94,5	92,3	92,4	95,4	91,0	73,3
Міцна сім'я	95,2	94,5	96,8	94,3	92,9	94,1
Державна незалежність України	70,0	80,4	82,3	81,3	80,6	97,1
Демократичний розвиток країни	67,8	74,4	75,3	79,1	70,4	94,0

Складено за: [14].

Варто наголосити на тому, що здатність українства до суспільної мобілізації, єднання у відсічі російській агресії є результатом досить тривалого, часто – суперечливого, процесу суспільного розвитку, становлення в Україні громадянського суспільства, усвідомлення його ваги й значущості. Свідченням та переконливим підтвердженням цього є практика останніх десятиліть [15]. Це й самоорганізовані громадські рухи (з регіональним представництвом) під час Помаранчевої революції та Революції гідності, й об'єднання волонтерів для допомоги добровольчим загонам у перші роки воєнного вторгнення Росії в Україну, й благодійна допомога переміщеним з тимчасово окупованих територій Сходу України та АР Крим. В березні 2014 року близько 500 добровольців із самооборони Майдану створили перший Добровольчий батальйон і склали присягу на вірність українському народові. Інтегровані в структури Міністерства оборони України, понад 80 добровольчих батальйонів стали провісниками воєнізованих підрозділів територіальної оборони країни й ухвалення Закону України «Про основи національного спротиву» [16].

З перших днів великої війни громадяни України виявили свою здатність до самоорганізації та суспільної мобілізації через створення волонтерських об'єднань громадян. Волонтерська діяльність в Україні, з одного боку, є підтвердженням класичного визначення соціальної мобілізації Ч. Тіллі – «переходу від стану відносного спокою до стану підвищеної активності, одним із важливих компонентів колективної дії та колективної поведінки в суспільстві» [17], з другого, – спростуванням твердження цього науковця про те, що більшість таких мобілізацій є ініційованими «згори» та спрямованими на підпорядкування населення потребам його верхівки [18]. Адже всенародний рух підтримки Збройних Сил України після початку повномасштабного воєнного вторгнення російських агресорів, допомога людям, які через війну російську воєнну агресію вимушені були покинути свої домівки, не були ініційовані «верхівкою», а стали беззаперечним і водночас – системним, самоорганізованим явищем.

В цьому контексті, варто наголосити на тому, що за умов екзистенційної загрози країні, її незалежності та територіальній цілісності, свободі, демократичному шляху розвитку саме через самоорганізацію та суспільну мобілізацію реалізується громадська активність, єднання громадян для подолання викликів та загроз. Разом з тим, варто визнати й те, що події останнього часу довели неефективність донині наявної системи взаємодії держави з громадськістю та її інститутами. Адже першими до організації волонтерської допомоги ЗСУ долучилися передусім не «легалізовані відповідно до законодавства» інститути громадянського суспільства, а ініціативні, об'єднані конкретною метою громадяни, «неформальні» лідери громадської думки. У критичні для країни часи боротьби з російською воєнною агресією самоорганізовані громадяни через «нелегалізовані» організації добровільно взяли на себе функції «провідників» суспільної консолідації. Досить часто, долаючи бездіяльність чиновників, поза державними програмами налагодилася система збору коштів на потреби української армії, забезпечення харчовими продуктами, ліками, військовим обладнанням і навіть зброєю. Нові рухи, зазвичай, не формалізують свою діяльність (зокрема в частині визначення правил членства, узгодження й реєстрації статуту, програми тощо), але охоплюють широкі сфери комунікації та практичної діяльності.

В Україні триває війна. Ворог безжально й цинічно обстрілює житлові квартали міст та нищить все, до чого може дотягнутися – промислові й сільськогосподарські підприємства, інфраструктурні

об'єкти, навчальні заклади, лікарні, міста й села. Героїзм військовиків та єдність українців у протистоянні ворогу, військова, фінансова та моральна підтримка всього світу наближають перемогу та посилюють впевненість в ній. А перемогою для українців, окрім повного припинення російських атак, буде повернення усіх територій України в міжнародно визнаних кордонах 1991 року. Саме такою є відповідь 83,5% опитаних соціологами влітку 2023 року – через 16 місяців повномасштабної війни (табл. 3).

Таблиця 3

**Результати відповідей на запитання
«Що буде достатньо для перемоги України у війні,
окрім повного припинення атак Росії?», %**

	2023
Утримання усіх зараз контрольованих Україною територій	1,6
Повернення усіх територій, крім Донбасу	1,5
Повернення усіх територій, крім Криму	3,7
Повернення усіх або більшості територій захоплених після 24 лютого 2022 року	4,1
Повернення усіх територій в кордонах 1991 року	83,5
Важко відповісти / Немає відповіді	5,5

* Наведено за: [1].

Понад те, – порівняно з довоєнним 2021 роком, вп'ятеро (навіть під час повномасштабної війни) зріс своєрідний показник оптимізму українських громадян – переконаність в кращому майбутньому своєї країни (табл. 4).

Таблиця 4

**Результати відповідей на запитання
«Що Ви думаєте про майбутнє України?», %**

	2021	2022	2023
Скоріш за все ситуація буде погіршуватись	35,0	7,7	10,8
Ситуація не буде погіршуватись, але навряд чи і покращиться	37,9	13,1	19,3
Скоріш за все ситуація буде покращуватися	13,2	76,2	66,1
Важко відповісти / Не відповіли	13,9	3,0	3,8

* Наведено за: [1].

Водночас більшість українських громадян розуміють, що ворог має потужну армію й що війна може бути досить тривалою (табл. 5). У певній частини населення поступово з'являються відчуття, що війна проти російського агресора може затягнутися навіть на невизначений час і потребуватиме ще більше жертв. Ці побоювання посилюються через прояви корупції, особливо в оборонній сфері, приклади неефективного використання бюджетних коштів та ухвалення невважених і навіть шкідливих, на думку громадян, управлінських рішень, зокрема й щодо співпраці з міжнародними партнерами. Різке обурення викликає й неадекватний нинішній ситуації й демонстративно-зневажливий спосіб життя окремих можновладців. І якщо феномен «втоми від війни» наших партнерів по антипутінській коаліції справедливо вважають російським нарративом [19], а боротьбу з ним – реальною й доцільною [20], то для частини українських громадян тривала війна, потік негативної інформації, тривога за рідних і невизначеність стають підставою об'єктивації та породжують певну психологічну реакцію, яка набуває негативних ознак.

На цьому тлі, в українському інформаційному просторі шириться думка, що громадяни «втомилися від війни» та стали менше допомагати ЗСУ. Окремі дослідники стосовно оцінки сучасного стану українського суспільства вживають поняття «синдрому втоми від війни», пов'язуючи його з оцінкою емоційного стану громадян, задоволеністю їх фінансового забезпечення, планами на зміну місця проживання тощо. В окремих випадках соціологи навіть вимушені роз'яснювати журналістам хибність висновків стосовно цих емоційних станів [21].

Таблиця 5

**Відповідь на запитання:
«Як Ви вважаєте, скільки пройде часу поки закінчиться війна?», %**

	<i>грудень 2022</i>	<i>червень 2023</i>
Близько тижня	0,4	0,8
Кілька тижнів	1,4	0,7
Кілька місяців	13,6	9,4
Півроку-рік	49,6	34,3
Більше року	26,0	42,0
Важко відповісти	9,0	12,8

Складено за: [1].

Дійсно, результати соціологічної оцінки емоційного стану українських громадян засвідчує високий рівень стресу (про такі суб'єктивні відчуття заявляють 88% опитаних) [22]. Серед інших розповсюджених станів – напруга (42%), роздратування (31%), обережність (28%) та гнів (27%). Очевидно, що такі психологічні стани є природними після 15 місяців війни (коли здійснювалося дослідження) і тому маємо наголосити на доцільності їх аналізу як певного соціально-психологічного явища. На його формування впливають не лише зміст новин, інформація про щоденні обстріли української території, руйнування, смерті й жертви серед воїнів ЗСУ та мирних жителів, але й роздратування окремими владними рішеннями, неквапність в їх ухваленні, відсутність, на думку громадян, реальних дій спрямованих проти корупції, розподілу бюджетних коштів, організації роботи територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, військово-лікарських комісій, недбалості чиновників (а часто – свавілля) у розв'язанні проблем українських військових, внутрішньо переміщених осіб, організації безпечного середовища для мешканців (укриття, бомбосховища), організації навчального процесу в середніх загальноосвітніх закладах та закладах вищої освіти тощо. Складовими цього соціально-психологічного стану є й негативні забарвлені емоції, пов'язані з рівнем підтримки українського спротиву нашими міжнародними партнерами – військова допомога часто надходить із запізненням і не в тих обсягах, які необхідні для перемоги над ворогом, виникають ті чи ті проблеми, пов'язані з економічними інтересами, з перебуванням українських біженців від війни в європейських країнах тощо.

Всупереч тому, що згадані та інші негативні емоції мають здебільшого об'єктивні підстави, на нашу думку, не варто визначати цей стан «синдромом втоми від війни», радше – зміною домінуючих емоцій, зумовлених очікуваннями – порівняно швидкими й безумовно позитивними. Українство ж, попри все, залишається консолідованим як ніколи досі, а національна єдність була і залишається основою протистояння російській агресії й наближення перемоги над ворогом, а допомога й підтримка міжнародних партнерів – її запорукою.

До підсумкових результатів дослідження окремих чинників консолідації та суспільної мобілізації українських громадян у протистоянні російській агресії можна віднести такі **висновки**.

Суспільна консолідація у протистоянні російській військовій агресії є процесом і результатом зміни ціннісних пріоритетів. Ці зміни – наслідок усвідомлення громадянами України цінності держави, її суверенітету і територіальної цілісності, ваги загальнолюдських, демократичних цінностей. Під впливом великої війни відбулися суттєві зміни у мотиваційно-смысловій структурі особистості. Вони позначилися на установках, мотивах, змісті моральних норм, виявилися у домінуючих цінностях та виборі поведінкових моделей. Серед основних – захист своєї країни зі зброєю в руках, волонтерська допомога ЗСУ та постраждалим від російської військової агресії, інформаційно-комунікаційна та морально-психологічна підтримка протистояння їй.

Здатність українського суспільства до мобілізації та єднання у відсічі військовій агресії є результатом становлення й розвитку в Україні громадянського суспільства, усвідомлення його ваги у подоланні викликів та загроз.

За нинішніх умов посилюється значущість тих факторів, які впливають на масову свідомість, на формування ціннісно-орієнтаційної єдності. Провідна роль у цьому належить державі й передусім тим державним інститутам, діяльність яких спрямована на реалізацію інформаційної політики, а також – засобам масової інформації та комунікації. В цьому контексті варто переглянути форми та

методи роботи тих державних органів, які покликані впливати на зміст теле- та радіопрограм, політику медійних ресурсів.

Природними й зрозумілими є зміни емоційного стану українських громадян після багатомісячного психологічного напруження. На цей стан впливають щоденні обстріли української території, інформація про руйнування й жертви, а також – хибність, на переконання громадян, окремих владних рішень, відсутність ефективних антикорупційних дій, необґрунтованість бюджетних витрат, недоліки в роботі з надання державних послуг та у розв'язанні соціальних проблем тощо. Саме тому, важливим напрямом посилення суспільної єдності та формування громадської думки є підвищення рівня суспільної довіри до органів влади усіх рівнів. Відкритий діалог з суспільством, своєчасне й адекватне суспільним запитам та вимогам закону реагування на прояви недоброчесності державних службовців, непрофесіоналізму, корупції.

Згуртування суспільства і рівень його ціннісно-орієнтаційної єдності визначається не лише масштабністю цілей, але й узгодженням шляхів їх досягнення. У цьому сенсі вкрай важливим є відкрите обговорення наявних проблем, залучення громадян до процесу ухвалення та реалізації рішень, демонстрація єдності політичних еліт. Реалізація цього завдання можлива шляхом моніторингу суспільної думки, визначення її домінантних тенденцій та запобігання негативним проявам.

Бібліографічний список:

1. Соціологічний моніторинг «Українське суспільство» після 16 місяців війни. *Інститут соціології НАН України*. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20230829_d/%D0%A1%D0%9C%D0%A3%D0%A1%20-%20%D0%A2%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%96%202023.pdf
2. Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17–18 серпня 2022). *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_independence_082022_xvii_press.pdf
3. До 40% зросла кількість українців, які вважають, що за незалежності було більше хорошого, ніж поганого – соопитування. *Інтерфакс*. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/930381.html>
4. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. Москва : Республика, 1998. 416 с.
5. Українці все менше бояться безробіття. *Зеркало недели*. URL: http://zn.ua/UKRAINE/ukraincy-vse-menshe-boyatsya-bezroboticy-i-bezdenezhya-i-vse-bolshe-raspada-strany-155595_.html
6. До 26-ї річниці Незалежності України: тенденції змін громадської думки. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. URL: <http://dif.org.ua/article/do-26-richnitsi-nezalezhnosti-ukraini-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki>
7. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 6 (20). Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. С. 483.
8. Соболева Н. Чинники тривоги та страхів населення. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ*. Вип. 8 (22). С. 376–391.
9. Зеленський попросив українців не панікувати: Не бігти по гречку й сірники. *Українська правда*. 19 січня 2022 року. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/01/19/7321021/>
10. Черги біля військкоматів: скільки охочих стати до зброї для оборони країни. *ТСН*. 24.02.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=DkNCN2Uuz_E
11. Черги у військкомати в містах України. *The Village*. 24.02.2022. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/city/city-news/323053-cherghi-u-viyskomati-v-mistah-ukrayini>
12. Загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни (1 березня 2022). *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschenacionalnyy_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_1_marta_2022.html
13. Ставлення до вступу України до НАТО та безпекові гарантії. *КМІС*. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1258&page=1>
14. Українське суспільство в умовах війни. 2022 : колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. С. Головахи, д. соц. н. С. Макеева. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. С. 326–329.
15. Шайгородський Ю. Політична участь як чинник формування громадської думки та поведінкових моделей громадян. *Політична система України: конституційна модель та політичні практики* : монографія / кол. авт.: Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 400–445.
16. Про основи національного спротиву : Закон України від 16 липня 2021 р. № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>
17. Tilly Charles. From Mobilization to Revolution. New York : Random House, 1977. P. 9–10.
18. Tilly Charles. Coercion, Capital, and European States, AD 990–1990: studies in Social Discontinuity. Cambridge (Mass.) : Basil Blackwell, 1990. 269 p. Maps.

19. У Зеленського розповіли, чи бачать втому світу від війни в Україні. *УНІАН*. 04.08.2023.
URL: <https://www.unian.ua/war/u-zelenskogo-rozpovili-chi-bachat-vtomu-svitu-vid-viyni-v-ukrajini-12350451.html>
20. Квашевський розповів, як варто протидіяти втомі від війни. *Укрінформ*. 04.07.2023. URL:
<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3731252-kvasnevskij-rozpoviv-ak-var-to-protidiati-vtomi-vid-vijni.html>
21. Втома від війни: чи готові українці до тривалого опору російському агресору? *ГІТ*. URL:
<https://uagit.tv/2023/8/30/37384-vtoma-vid-viyny-chy-hotovi-ukrayintsi-do-tryvaloho-oporu-rosiyskomu-ahresoru-video>
22. 88% українців відчувають високий рівень стресу через війну – дослідження. *Lb.ua*. URL:
https://lb.ua/society/2023/05/05/554120_88_ukrayintsi_vidchuvayut_visokiy.html

References:

1. Sotsiologichniy monitorynh «Ukrainske suspilstvo» pislia 16 misiatsiv viiny. *Instytut sotsiologii NAN Ukrainy*. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20230829_d/%D0%A1%D0%9C%D0%A3%D0%A1%20-%D0%A2%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%96%202023.pdf
2. Simnadtsiate zahalnonatsionalne opytuvannia: Identychnist. Patriotyzm. Tsinnosti (17–18 serpnia 2022). *Sotsiologichna hrupa «Reitynh»*. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_independence_082022_xvii_press.pdf
3. Do 40% zroslo kil'kist' ukraintsi, yaki vvazhaiut, shcho za nezalezhnosti bulo bil'she khorosho, nizh pohano – sotsopytuvannia. *Interfaks*. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/930381.html>
4. Rykkert H. Nauky o pryrode y nauky o kulture. Moskva : Respublyka, 1998. 416 s.
5. Ukraincy vse menshe boyatsya bezroboticy. *Zerkalo nedely*. URL: http://zn.ua/UKRAINE/ukraincy-vse-menshe-boyatsya-bezroboticy-i-bezdenezhya-i-vse-bolshe-raspada-strany-155595_.html
6. Do 26-yi richnytsi Nezalezhnosti Ukrainy: tendentsii zmin hromadskoi dumky. *Fond «Demokratychni initsiatyvy» imeni Ilka Kucheriva*. URL: <http://dif.org.ua/article/do-26-richnytsi-nezalezhnosti-ukraini-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki>
7. Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin. Vyp. 6 (20). Kyiv : Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2019. 483 s.
8. Sobolieva N. Chynnyky tryvoh ta strakhiv naselennia. *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin. 30 ROKIV NEZALEZHNOSTI*. Vyp. 8 (22). S. 376–391.
9. Zelenskyi poprosyv ukraintsi ne panikuvat: Ne bihty po hrechku y sirnyky. *Ukrainska pravda*. 19 sichnia 2022 roku. URL: <https://www.prawda.com.ua/news/2022/01/19/7321021/>
10. Cherhy bilia viiskkomativ: skilky okhochykh staty do zbroi dlia oborony krainy. *TSN*. 24.02.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=DkNCN2Uuz_E
11. Cherhy u viiskkomaty v mistakh Ukrainy. *The Village*. 24.02.2022. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/city/city-news/323053-cherhi-u-viyskomati-v-mistah-ukrayini>
12. Zahalnonatsionalne opytuvannia: Ukraina v umovakh viiny (1 bereznia 2022). *Sotsiologichna hrupa «Reitynh»*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschenacionalnyy_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_1_marta_2022.html
13. Stavlennia do vstupu Ukrainy do NATO ta bezpekovi harantii. KMIS. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1258&page=1>
14. Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. 2022 : kolektyvna monohrafiia / S. Dembitskyi, O. Zlobina, N. Kostenko ta in.; za red. chlen.-kor. NAN Ukrainy, d. filos. n. Ye. Holovakhy, d. sots. n. S. Makeieva. Kyiv : Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2022. S. 326–329.
15. Shaihorodskyi Yu. Politychna uchast yak chynnyk formuvannia hromadskoi dumky ta povedinkovykh modelei hromadian. *Politychna systema Ukrainy: konstytutsiina model ta politychni praktyky* : monohrafiia / kol. avt.: Zelenko H. I. (ker., nauk. red.) ta in. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2023. S. 400–445.
16. Pro osnovy natsionalnoho sprotyvu : Zakon Ukrainy vid 16 lypnia 2021 r. № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>
17. Tilly Charles. From Mobilization to Revolution. New York : Random House, 1977. P. 9–10.
18. Tilly Charles. Coercion, Capital, and European States, AD 990–1990: studies in Social Discontinuity. Cambridge (Mass.) : Basil Blackwell, 1990. 269 p. Maps.
19. U Zelenskoho rozpovily, chy bachat vtomu svitu vid viiny v Ukraini. *UNIAN*. 04.08.2023. URL: <https://www.unian.ua/war/u-zelenskoho-rozpovily-chy-bachat-vtomu-svitu-vid-viiny-v-ukrajini-12350451.html>
20. Kvasnievskyi rozpoviv, yak varto protydyiaty vtomu vid viiny. *Ukrinform*. 04.07.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3731252-kvasnevskij-rozpoviv-ak-var-to-protidiati-vtomi-vid-vijni.html>
21. Vtoma vid viiny: chy hotovi ukraintsi do tryvaloho oporu rosiiskomu ahresoru?. *HIT*. URL: <https://uagit.tv/2023/8/30/37384-vtoma-vid-viyny-chy-hotovi-ukrayintsi-do-tryvaloho-oporu-rosiyskomu-ahresoru-video>
22. 88% ukraintsi vidchuvaiut vysokiy riven stresu cherez viinu, – doslidzhennia. *Lb.ua*. URL: https://lb.ua/society/2023/05/05/554120_88_ukraintsi_vidchuvayut_visokiy.html

Shaihorodskyi Yu. J. Social mobilisation as a change in value priorities

The article is devoted to the analysis of current socio-political changes caused by the full-scale Russian military invasion of Ukraine. The author emphasises the axiological nature of these changes. It is shown that the criminal, unprovoked Russian military invasion of Ukraine in 2022 not only dramatically changed people's lives, but also affected the structure of value orientations of Ukrainian citizens. A real threat to the state, its sovereignty and territorial integrity has united and mobilised Ukrainian society, and changes in the value priorities of the Ukrainian population have become the basis of its value and orientation unity.

It is argued that value-oriented unity is a key characteristic of the system of social relations, based on the closeness of assessments, attitudes, consensus of values, positions on the most socially significant events, motivates behaviour and influences the choice of behavioural models of citizens. The author substantiates the thesis that the ability of Ukrainian citizens to mobilise and unite in countering Russian aggression is the result of the formation and development of civil society in Ukraine, its development on the basis of self-organisation and mutual assistance.

Some indicators of the emotional state of Ukrainian citizens are analysed. It is emphasised that the prevalence of negative emotions is objective, and the change in dominant feelings is a certain psychological reaction to the lack of expected quick and unconditional positive results. It is shown that despite the high level of psychological tension, society remains consolidated, and national unity remains the basis for countering Russian aggression and one of the conditions for victory in this war. The author proposes some directions for strengthening social unity and mutual assistance, shaping public opinion and increasing the level of trust in the authorities.

Keywords: *social consolidation, national unity, values, state-building, value-oriented unity, political behaviour.*

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

DOI 10.31558/2519-2949.2023.3.12

УДК 94(73:410):327"1997/2009"

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-1524-9915>

Войтович О. І., Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

АМЕРИКАНО-БРИТАНСЬКІ ВІДНОСИНИ (1997–2009 рр.)

Розглядаються „особливі відносини” між США та Великобританією у період 1997–2009 рр. через їхні двосторонні відносини та спільну діяльність у розв’язанні міжнародних проблем у Європі та у регіоні Перської затоки. Практика свідчить, що відносини довели свою ефективність, а країни стали взаємозалежними. Метою статті є дослідження діяльності англо-американського союзу в сучасних міжнародних відносинах. При цьому автором вирішувались завдання: дати оцінку „особливим відносинам” двох країн крізь призму подолання кризових явищ, покладаючись на аналіз мемуарної літератури як джерела дослідження. Методами дослідження є порівняльно-історичний та системний, які дають можливість об’єктивного висвітлення предмету наукової розробки. Двосторонні відносини у період діяльності другої адміністрації президента Б. Клінтона та прем’єр-міністра Т. Блера були досить результативними. Два лідера продемонстрували повне взаєморозуміння, спільність філософських і політичних поглядів, які вони назвали „третім шляхом”, однаковість підходів щодо подолання внутрішньополітичних, соціально-економічних та зовнішньополітичних проблем. Це був один із сильних тандемів в двосторонніх відносинах за роки після завершення Другої світової війни. Він довів свою ефективність у розв’язанні проблеми Косово, успішно завершив свою місію у Північній Ірландії. Не менш інтенсивними та ефективними були стосунки між президентом Дж.В. Бушем і Т. Блером попри їхні певні розбіжності у політико-філософських поглядах. Трагічні події 11 вересня 2001 р. у США зблизили двох лідерів, які пліч-о-пліч боролись з міжнародним тероризмом в Афганістані. Їхня діяльність проти режиму С. Хусейна, якого звинувачували у виготовленні зброї масового знищення, чи не ключова, але її оцінки суперечливі. Однак неконструктивні підходи іракського лідера щодо розв’язання цього питання, до того ж який тривалий час робив виклик країнам регіону, варті жорсткої критики. Мемуарна література була основним джерелом вивчення „особливих” американо-британських відносин і дала можливість розгледіти певне розмаїття точок зору на питання, що досліджувались.

Ключові слова: англо-американський союз, „особливі відносини”, „розумна стратегія”, розширення НАТО, іракська криза, ольстерське питання, косовська проблема.

Вступ. Американо-британські відносини – важливий фактор підтримки рівноваги сил у Європі, особливо у її центральній частині. Не дивлячись на провідну роль Сполучених Штатів у цьому альянсі, дві країни взаємозалежні. Без Америки Великобританія втратить роль посередника у відносинах з континентальною Європою. Британський прем’єр-міністр Т. Блер писав, щодо місця його країни у світі: „...ми повинні реалізувати свою силу через союзи” і одним із таких був союз з Вашингтоном [1, с. 338]. Він закликав нових лейбористів до підтримання „міцних стосунків із США” [1, с. 356]. Раніше аналогічну думку висловив колишній держсекретар США Г. Кіссінджер. Аналізуючи „особливі відносини” він писав, що, „дружба зі Сполученими Штатами залишалась центральним елементом британської зовнішньої політики з самого завершення Другої світової війни” [8, р. 50]. З іншого боку він підкреслював велике значення Великобританії та Європи для своєї країни і застерігав, що у разі нехтування ними Америка може перетворитись „не тільки психологічно, але й географічно та геополітично у острів біля берегів Євразії” [7, р. 822].

Метою статті є дослідження діяльності англо-американського союзу в сучасних міжнародних відносинах. При цьому автором вирішувались завдання: дати оцінку „особливим відносинам” двох

країн крізь призму подолання кризових явищ у міжнародних відносинах, покладаючись на аналіз мемуарної літератури як джерела дослідження.

Для досягнення поставленої мети та вирішення завдань було застосовано **методи**: порівняльно-історичний та системний, які дають можливість об'єктивного висвітлення предмету наукової розробки.

Результати. У січні 1997 р. Б. Клінтон вдруге склав присягу президента Сполучених Штатів Америки. У порядку денному двосторонніх „особливих відносин” нерозв'язаними залишалися питання: про врегулювання ситуації у Північній Ірландії, ситуація на Балканах і навколо Іраку. Були й нові – розширення НАТО.

За свідомством Г. Кіссінджера, у 1994 році США були проти членства в НАТО східноєвропейських країн – колишніх учасників Організації Варшавського Договору (ОВД) [7, р. 824]. На початку 1990-х років він писав, що програма „Партнерство заради миру” „не проміжна зупинка на шляху до НАТО”, як часто тоді стверджували, „а альтернатива членству у ній, точно так же як Локарнський договір був альтернативою британського союзу з Францією”, якого остання ждала у 1920-ті роки [7, р. 824–825].

Слід зазначити, що у Сполучених Штатах була серйозна опозиція планам розширення НАТО. Серед відомих державних діячів і дипломатів, які виступали проти, були: сенатор Сем Нанн (свого часу він виступав проти „широкого тлумачення” американською стороною (так як воно суперечило духу та змісту документу) Договору по ПРО 1972 р. між США та СРСР; вважав, що радянсько-американський Договір з РСМД 1987 р. – це крок на шляху до підписання Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО)), патріарх американської дипломатії Джордж Кеннан (автор доктрини „стримування комунізму”, який визнав, хоча із застереженням, ідею мирного співіснування і критикував адміністрацію Дж. Буша за те, що вона недостатньо враховувала інтереси безпеки СРСР, коли розв'язувалось німецьке питання) та багато інших. Держсекретар М. Олбрайт потім писала: „Джордж Кеннан, „жива ікона” дипломатії США, засудив розширення НАТО як „саму велику помилку західної дипломатії за весь період після завершення „холодної війни”” [5, р. 319–320].

Чим пояснюється така зміна підходів американського керівництва щодо розширення північноатлантичного альянсу. Можна зробити припущення, що Америка, як єдина наддержава, що залишилась після завершення „холодної війни” не встояла перед спокусою продемонструвати свою могутність колишнім суперникам. Шведський дипломат Г. Лільєгрєн в аналітичній записці до МЗС своєї країни у червні 1997 р. зазначав, що друга адміністрація Клінтона у проведенні зовнішньої політики тепер діятиме більш жорстко і спиратиметься на військову силу. Він писав: „Невизначеність, яка панувала в перші роки і певною мірою відображала притаманну президентові Клінтону схильність до компромісів, тепер поступилася набагато активнішій політиці на чолі з державним секретарем Мадлен Олбрайт, що є її головним ініціатором” [4, с. 276]. У зовнішньополітичному курсі США з 1997 року Лільєгрєн знаходить спільні риси з жорсткими зовнішньополітичними підходами наступного президента Дж.В. Буша [4, с. 277].

В питанні розширення НАТО адміністрацію Б. Клінтона наприкінці травня 1997 р. підтримав уряд Великобританії, керований вже Т. Блером [5, р. 328]. Чергова хвиля розширення альянсу, як відомо, відбулась у березні 1999 р.

На парламентських виборах у травні 1997 року, після 18 років перебування в опозиції, перемогу здобули лейбористи на чолі з Т. Блером. Клінтон вперше зустрівся з ним у листопаді 1995 р. Тоді Блер йому запам'ятався, як „яскравий молодий лідер опозиції”, який „відроджував Лейбористську партію” і погляди якого були схожими на ті підходи, які поділяло керівництво Демократичної партії США [6, р. 686]. За словами Т. Блера, Б. Клінтон вважав його – „прихильника третього шляху” – прогресистом у був дуже радий його перемозі [1, с. 13].

Дж. Мейджор, тепер вже экс-прем'єр-міністр, згадував, що Дж. Буш був дійсно гарним другом: „першим зателефонував мені, коли я став прем'єр-міністром, і першим подзвонив, коли я програв. ...Білл Клінтон також зателефонував, як завжди легко та дружельюбно” [9, р. 728]. Щодо „дружельюбності” слід нагадати певну напругу у стосунках між двома лідерами, коли президент дозволив лідеру „Шин Фейн” Дж. Адамсу в'їхати до США у січні 1994 р. Дехто припускав, що такий крок з боку президента був помстою прем'єр-міністру за підтримку Дж. Буша під час президентської кампанії 1992 року, нібито президент був „сердитий” на прем'єр-міністра. Клінтон відхиляв таке припущення і писав, що „всупереч думки британців, я ніколи не відчував особливого (курсив наш. – О.В.) незадоволення Мейджором” [6, р. 580–581]. Попри все, ці спогади можна розцінювати як свідчення рівня довірливих стосунків між лідерами країн, які впевнені в неодмінному продовженні „особливих відносин” між Америкою та Великобританією.

Наприкінці травня 1997 р. президент США Б. Клінтон відвідав Великобританію, де він зустрівся з прем'єр-міністром Т. Блером. Спогади президента свідчать, що він ставився до нового прем'єр-міністра з великою симпатією. Їх поєднували політичні погляди, молодість. Клінтон писав про Блера: „Я вважав, що у нього були всі задатки для того, щоб стати успішним лідером і Великобританії, і Європи, і з оптимізмом ставився до перспективи нашого майбутнього співробітництва” [6, р. 756]. Самої високої оцінки тандему Клінтон–Блер і особисто президенту дав у спогадах британський прем'єр-міністр. „Як особистості, – писав він, – ми різнилися значно менше, ніж зазвичай вважала публіка, але як політик я покладався на думку майстра. Клінтон був обдарований усебічно. Неперевершений інтелект Білла часто був прихований його манерою поведінки, але він мав неймовірні аналітичні здібності... і постійно шукав нових ідей. Білл був кмітливий” [1, с. 246–247]. Не буде помилковим порівняння цього тандему з іншим впливовим дуєтом: Рейган–Тетчер. Вони були однодумцями у питаннях проведення економічних реформ, соціальної політики і особливо зовнішньої політики [3, с. 97–108].

На початку лютого 1998 р. Т. Блер прибув до Сполучених Штатів з офіційним візитом. (Американський президент був тоді під прицілом ЗМІ через скандал, пов'язаний з його стосунками з М. Левінські.) Клінтон згадував: „Тоні рішуче підтримував мене на публіці, постійно підкреслюючи спільність наших підходів до економічних, соціальних і зовнішньополітичних проблем. ...Тоні заявив у весь голос, що я являюся не тільки його колегою, але й другом” [6, р. 778].

На порядку денному „особливих відносин” тоді були два питання: Ірак і Північна Ірландія. У березні 1998 р. американський президент відвідав цю складну складову частину З'єднаного Королівства, де тривав процес мирного врегулювання. Його інтерес до цього питання був викликаний, по-перше, його походженням. У спогадах Клінтон з гордістю пише про своє ірландське коріння (і практику ділових зустрічей з Дж. Адамсом і Д. Трімблом у День Святого Патрика) [6, р. 648] та про неодноразове перебування у Північній Ірландії (лише у 2000 році він приїздив у лютому та грудні) [6, р. 896, 932]. По-друге, президент вважав, про що свідчить його політична філософія, що ця проблема має бути розв'язана і віддавав належне у її врегулюванні Т. Блеру [6, р. 878]. У травні 1998 р. відбулось голосування на підтримку „Угоди Страсної п'ятниці” і абсолютна більшість населення підтримала її [6, р. 787]. Блер і Клінтон у серпні того ж року відвідали разом Північну Ірландію. [6, р. 807–808]. Британський прем'єр потім писав, що у розв'язанні ольстерської проблеми роль Б. Клінтона була дуже позитивною [1, с. 205].

Чергове напруження у регіоні Перської затоки прийшлося на лютий 1998 р., коли С. Хусейн вислав з країни міжнародних інспекторів, які там перебували з метою виявлення виробництва зброї масового знищення. У відповідь Клінтон і Блер переконували інші країни НАТО підтримати бомбардування Іраку [6, р. 778]. Ситуація знову загострилась у листопаді–грудні 1998 р. Держсекретар США у 1997–2001 рр. М. Олбрайт називала все, що відбувалось навколо Іраку після завершення операції „Бура в пустелі” і до початку операції „Лисиця у пустелі” „міжнародною мильною оперою” [5, р. 364]. Така оцінка пояснювалась поведінкою Хусейна, про що писалось вище, і тим, що він відмовився співпрацювати з міжнародним співтовариством і вивів країну із МАГАТЕ. І, як здається тим, що країни Заходу абсолютизували силовий підхід щодо розв'язання проблеми.

Операція „Лисиця у пустелі” почалась 16 грудня 1998 року. У цій операції брали участь також британці [2, с. 250]. По Іраку було завдано повітряних ударів. За словами Олбрайт, це був „зворотній пункт”, оскільки США перейшли від політики стримування Багдаду за допомогою інспекцій до політики „стримування плюс”. На практиці це означало, що американці, спираючись на союзні військові сили, тепер могли не тільки більш жорстко стримувати Хусейна, а й працювати над ослабленням його влади [5, р. 364–365]. Втім проблема залишилась нерозв'язаною.

Західні державні діячі у поясненні правоти своїх дій упродовж 90-х років щодо колишньої Югославії зазвичай схилилися до демонізації особистості сербського лідера С. Мілошевича. Британський прем'єр-міністр Дж. Мейджор, аналізуючи витоки конфлікту в колишній югославській федерації, писав, що „амбіції Мілошевича щодо Сербії призвели до самоствердження інших республік” [9, р. 532]. У такий спосіб він намагався пояснити, чому Захід на початку 90-х рр. визнав незалежність „квітучої Словенії” та Хорватії, де Мілошевичу протистояв хорватський лідер Ф. Туджман, змушений боротись з розлюченою сербською меншістю в Країні та на сході Славонії [9, р. 532–533].

М. Тетчер пояснювала війни у колишній Югославії бажанням С. Мілошевича створити „Велику Сербію” [10, р. 297]. „Без Мілошевича, – писала вона не без упередження, – війн проти держав,

що входили в Югославію взагалі могло не бути, а якщо б вони й були, то навряд характеризувались такою жорстокістю і тривалістю” [10, р. 298]. На її думку, наприкінці ХХ ст. Сербія перебувала під владою ідеології, яка мала багато спільного з ідеологією Німеччини 1930-х років [10, р. 316]. І взагалі, вважала вона, сербам притаманне лукавство [10, р. 286]. Таке упереджене ставлення до цілого народу не вперше спостерігається у державних діячів Великобританії. Можна згадати ставлення у 1930-ті роки прем'єр-міністра Р. Макдональда до чехословаків, як до „гуземців”, або ж ставлення королеви Вікторії та уряду Б. Дізраелі до сербів, як „розбійників”, під час національно-визвольного повстання у 1876 році, яке було жорстоко придушене османами.

Іншої думки про Мілошевича був колишній міністр закордонних справ Великобританії Д. Оуен. Не ідеалізуючи його, він, весною 1993 р., вважав, що сербський лідер: „...потенційно дуже впливова фігура” і він ніби „той, хто готовий зіграти конструктивну роль. Я думаю, що Мілошевич – сама важлива фігура у всьому регіоні” [11, р. 9]. Можливо на Мілошевича негативно впливала „розумна стратегія” Заходу щодо Балкан, яка на думку М. Тетчер повинна передбачати „дипломатичну жорсткість, переконливу загрозу використання сили, а у разі загострення ситуації, ефективну військову акцію” [10, р. 286]. До речі, тоді ж в інтерв'ю Д. Оуен висловив думку, що для косовських албанців сербського краю Косово потрібно розробити справжню автономію [11, р. 5].

Г. Кіссінджер писав, що у діях колективного Заходу були певні помилки, які не завжди визнавались, наприклад, щодо Боснії. Він вважав, що у боснійському питанні були прорахунки у адміністрації Дж. Буша у 1991 р. і адміністрації Б. Клінтона у 1993 р. [8, р. 267]. А „визнання країнами НАТО незалежної суверенної держави Боснії у 1992 році”, якої на політичній карті ніколи не існувало і яке мало на меті сприяти становленню молодій державі, неодмінно „привело до громадянської війни” [8, р. 268].

На початку 1999 р. загострилась проблема Косово. Т. Блер з самого початку наполягав на силовому варіанті її розв'язання, так як вважав, що дипломатичний шлях не допоможе. Особисті стосунки з Б. Клінтоном („ми були політичними спорідненими душами”, – писав Блер [1, с. 245]) давали йому можливість тиснути на президента з метою спонукати його до активних дій, бо від Сполучених Штатів залежало розв'язання проблеми. „Ми з Біллом, – писав Блер, – погодилися вдатися до воєнних дій через НАТО, здійснивши серію повітряних ударів” [1, с. 250]. М. Олбрайт підкреслює, що „всі члени НАТО підтримали військову операцію проти Белграду у березні 1999 р.” [5, р. 521–522]. „Особливі відносини” мали місце і на рівні міністрів закордонних справ. Держсекретар згадувала практику колекторних нарад з міністрами, у тому числі з британським міністром закордонних справ Р. Куком, як „практичну дипломатію нового типу” [5, р. 524].

Як оцінювали західні лідери режим Мілошевича писалось вище. На боці тих, хто підтримував військову акцію проти Белграду була й М. Тетчер. Вона відзначила Блера; вважала, що війну проти Мілошевича і за Косово потрібно довести до кінця, бо режим сербського лідера „справся на ідеологію геноциду” [10, р. 309–310]. У зв'язку з цим Г. Кіссінджер дійшов висновку, що у випадку з Косово, коли велись бомбардування Югославії, Америка застосувала „нову доктрину втручання з гуманітарною метою” [8, р. 253]. За його словами, заяви на користь доктрини перманентного втручання лунатимуть „особисто гучно після тріумфальної операції НАТО в Косово” [8, р. 253].

З початком нанесення авіаударів американськими і британськими пілотами, Блер висловився за проведення операції сухопутними військами, як тільки ситуація стане „напівсприятливою” [6, р. 851], [5, р. 527–528], [8, р. 258]. Але серед членів НАТО не було єдиної точки зору щодо такого варіанту спільних дій. „В результаті, – писала М. Олбрайт, – нас врятували добрі стосунки між президентом Клінтоном та прем'єр-міністром Блером” [5, р. 529].

Військова операція проти Союзної Республіки Югославії завершилась перемогою Північноатлантичного альянсу, керованого Америкою і в даному випадку Великобританією. У червні 1999 р. край Косово перейшов під управління ООН. Тетчер вважала операцію НАТО в Косово успішною [10, р. 313]. М. Олбрайт писала, що перемога над Мілошевичем була результатом „рішучості президента Клінтона, прем'єр-міністра Блера” генсека НАТО та інших лідерів альянсу [5, р. 544].

„Особливі” американо-британські відносини проявились у однаковості оцінок політичними лідерами дій та поглядів один одного. Тоні Блер назвав дії колективного Заходу, керованого США, у Косово „перемогою „прогресивного” напрямку в області зовнішньої політики, який прийшов на зміну застарілим традиційним уявленням” [8, р. 253].

У грудні 2000 р. Б. Клінтон відвідав Великобританію. В одній із публічних промов він подякував Т. Блеру „за його дружбу”, за „наше партнерство”. Потім він напише: „Я цінював час, який ми провели

разом” [6, р. 934]. У січні 2001 р. Дж.В. Буш склав присягу президента Сполучених Штатів Америки. Г. Лільєгрєн писав, що „перша адміністрація Буша з самого початку засвідчила готовність сприяти американським інтересам набагато агресивніше, ніж адміністрація Клінтона” [4, с. 277].

Вперше новообраний президент зустрівся з прем'єр-міністром Т. Блером вже у наступному місяці. Дж.В. Буш писав про цю зустріч у Кемп-Девіді: „Тоні був першим іноземним лідером, якого ми запросили, – це була дань особливим відносинам між Сполученими Штатами та Великою Британією” [2, с. 253]. Між двома лідерами існували певні розбіжності у політичних поглядах. Блер був „лівоцентристом” і другом Клінтона, Буш – консерватором, який критикував реформи свого попередника, а потім почав їх згортати. Не дивлячись на це, тандем Буш–Блер став одним із дієвих. Дж.В. Буш згадував: „Щобільше часу ми проводили разом, тим більше я поважав Тоні. З роками він став моїм найближчим партнером і найкращим другом на світовій сцені” [2, с. 254]. За словами президента, в роки його перебування у Білому домі прем'єр-міністр відвідав США більше як 30 разів [2, с. 254]. Буш цінував у своєму колезі те, що той „мав стратегічне мислення і міг передбачити, що діється за поворотом” [2, с. 255].

Тісне єднання двох лідерів, двох країн сталось після трагічних подій 11 вересня 2001 р. у США, коли вони розпочали боротьбу з міжнародним тероризмом. Т. Блер писав: „Мішенню була не сама Америка, а всі, хто поділяв американські цінності” [1, с. 367]. Блер максимально активно підтримав (і вбачав в цьому свою головну роль) американського союзника у військовій кампанії в Афганістані, яка почалась 7 жовтня 2001 року і тривала два десятиліття. Ядро коаліційних сил у цій війні проти терористичної організації Аль-Каїда склали англо-американські війська. За словами прем'єр-міністра, Дж.В. Буш „щиро вітав дружбу, яку засвідчили я і Британія. Він не просто цінував її, а знайшов у ній джерело сили” [1, с. 376–377].

Свідченням високого рівня „особливих відносин” між двома країнами можна розглядати виступ Т. Блера перед обома палатами Конгресу США у липні 2003 р., коли вже тривала військова операція проти Іраку. А з приводу президентських виборів 2004 р. прем'єр-міністр, якому була політично ближчою Демократична партія, писав: „Поразка Буша означала поразку Блера” [1, с. 543]. Дж.В. Буш писав, що вони разом поділяли „віру в перетворюючу силу свободи” і цінував таку рису Т. Блера, як хоробрість. Повною мірою вона, за словами президента, „проявилася в Іраку” [2, с. 254–255].

Г. Кіссінджер писав, що після операції „Лисиця у пустелі” позиції США в районі Перської затоки помітно послабшали. Адміністрація Клінтона під кінець свого перебування у Білому домі дозволила припинити практику інспектування Іраку силами ООН, що дозволило С. Хусейну взятись за виробництво зброї масового знищення [8, р. 181].

Війна проти Іраку у 2003 р. – одне з „ключових рішень” тандему Буша–Блера. Аналізуючи причини війни і силового усунення іракського диктатора С. Хусейна, вони дійшли висновки, в чому були переконані що в Іраку розроблялась зброя масового знищення [2, с. 265], [1 с. 404]. Упродовж тривалого часу С. Хусейн робив виклик світу, порушував санкції Ради Безпеки ООН. Але як здається, що розв'язання проблеми у такий спосіб було викликано бажанням виправити помилку, якої Захід припустився раніше. У спогадах Т. Блер писав, що у 1980-х роках країни Заходу озброїли Саддама, щоб перешкодити Ірану у війні 1980–1988 рр. „То був тактичний хід, але стратегічна помилка”, – такий висновок зробив британський прем'єр-міністр [1, с. 412].

Дж.В. Буш засвідчує, що зброї масового знищення в Іраку не знайшли, „ми всі помилися” [2, с. 285–286]. Але він переконаний, що „коли Саддама не стало, світ став безсумнівно безпечнішим” [2, с. 286]. „Я абсолютно переконаний, – пише він, – що усунення Саддама від влади було правильним рішенням” [2, с. 291]. Такої ж думки і Т. Блер. „На основі того, що ми справді знаємо тепер, – зазначає він, – я й досі вважаю: якби ми лишили Саддама при владі, то був би більший ризик для нашої безпеки, ніж повалення його” [1, с. 403]. Дві країни довгі роки працювали в Іраку над подоланням наслідків військової операції та над політичним та соціально-економічним облаштуванням країни після повалення С. Хусейна.

У листопаді 2003 р. президент Буш відвідав Великобританію з державним візитом, що в умовах проведення операції в Іраку свідчило про високий рівень „особливих відносин”, які, до речі, мають багату і у той же час складну історію. Чого лише варті Війна за незалежність 1775–1783 рр. та англо-американська війна 1812 р. У травні 2007 р. в Сполучених Штатах святкувалась 400-річчя заснування Джеймстауна – першого англійського поселення в Північній Америці. На цих урочистостях були присутніми королева Єлизавета II та принц Філіп [2, с. 309].

Весною 2006 р. Дж.В. Буш та Т. Блер разом з союзниками обговорювали різні варіанти санкцій з метою змусити Іран зупинити власну програму ядерних досліджень [2, с. 448]. У 2008 р. американський президент і прем'єр-міністр Г. Браун брали участь у самміті НАТО у Бухаресті, де мали місце дискусії щодо перспектив вступу України та Грузії до альянсу. Два лідера схилились до позитивного рішення питання в майбутньому [2, с. 461–462].

Висновки. Розглянуто роки діяльності президентів Б. Клінтона та Дж. В. Буша і прем'єр-міністрів Дж. Мейджора, Т. Блера та Г. Брауна. Вони свідчать про високий рівень „особливих відносин” США та Великобританії, які стали взаємозалежними. Період був насичений драматичними подіями у Європі і США та поза їх межами. Дві країни зіграли одну з ключових ролей у боротьбі з міжнародним тероризмом та іншими проблемами і довели життєздатність їхнього альянсу, який є важливим фактором у досягненні стабільності та безпеки в міжнародних відносинах.

Бібліографічний список:

1. Блер Т. Шлях / пер. з англ. Петро Тарашук. Київ: Темпора, 2011. 848 с.
2. Буш Дж.В. Ключові рішення / пер. з англ. Н. Гербіш. Київ: Брайт Стар Паблішинг, 2012. 512 с.
3. Войтович О.І. М. Тетчер і Р. Рейган у спогадах сучасників: політичні портрети // Вісник ОНУ. Політичні науки. Одеса, 2016. Том 21. Випуск 4 (27). С. 97–108.
4. Лільєгрєн Г. Від Таллінна до Туреччини. Мемуари шведа і дипломата / пер. з англ. А. Тарашук. Київ: Темпора, 2010. 352 с.
5. Albright M. Madam Secretary. New York: Miramax Books, 2003. xvi, 720 p.
<https://archive.org/details/madamsecretary0000unse> URL: (Дата звернення: 6.08.2023)
6. Clinton B. My Life. New York: Alfred A. Knopf, 2004. 957, xlii p.
[URL: https://archive.org/details/mylifecl00clin](https://archive.org/details/mylifecl00clin) (Дата звернення: 3.08.2023)
7. Kissinger H. Diplomacy. New York: Simon & Schuster, 1994. 912 p.
[URL: https://archive.org/details/diplomacy00kiss/page/n7/mode/2up](https://archive.org/details/diplomacy00kiss/page/n7/mode/2up) (Дата звернення: 6.08.2023)
8. Kissinger H. Does America Need a Foreign Policy? Toward a Diplomacy for the 21st Century. New York: Simon & Schuster, 2001. 318 p. URL: <https://archive.org/details/doesamericaneedf0000kiss/page/n9/mode/2up> (Дата звернення: 6.08.2023)
9. Major J. The Autobiography. New York: HarperCollins Publishers, 1999. xxiii, 774 p.
[URL: https://archive.org/details/johnmajor00john/page/774/mode/2up?view=theater](https://archive.org/details/johnmajor00john/page/774/mode/2up?view=theater)
 (Дата звернення: 3.08.2023)
10. Thatcher M. Statecraft. Strategies for a Changing World. London: HarperCollins Publishers, 2002. xxv, 486 p.
[URL: https://archive.org/details/statecraft00marg](https://archive.org/details/statecraft00marg) (Дата звернення: 3.08.2023)
11. The Future of the Balkans. An Interview with David Owen. The Editors // Foreign Affairs. Spring, 1993. Vol. 72. № 2. P. 1–9.

References:

1. Bler, T. (2011). Shljakh / per. z anghl. Petro Tarashhuk. [A Journey]. Kyjiv: Tempora, 848 s.
2. Bush, Dzh.V. (2012). Kljuchovi rishennja / per. z anghl. N. Gherbish. [Decision Points]. Kyjiv: Brajt Star Pablshyngh, 512 s.
3. Vojtovych, O.I. (2016). M. Tetcher i R. Rejghan u spoghadakh suchasnykiv: politychni portrety [M. Thatcher and R. Reagan in their Contemporaries' Memoires: Political Portraits] // Visnyk ONU. Politychni nauky. Odesa. Tom 21. Vypusk 4 (27). S. 97–108.
4. Liljjeghren, Gh. (2010). Vid Tallinna do Turechchynu. Memuary shveda i dypломата / per. z anghl. A. Tarashhuk. [From Tallinn to Turkey – as a Swede and Diplomat] Kyjiv: Tempora, 352 s.
5. Albright, M. (2003). Madam Secretary. New York: Miramax Books, xvi, 720 p.
<https://archive.org/details/madamsecretary0000unse> URL: (Дата звернення: 6.08.2023)
6. Clinton, B. (1994). My Life. New York: Alfred A. Knopf, 2004. 957, xlii p.
[URL: https://archive.org/details/mylifecl00clin](https://archive.org/details/mylifecl00clin) (Дата звернення: 3.08.2023)
7. Kissinger, H. (1994). Diplomacy. New York: Simon & Schuster, 912 p.
[URL: https://archive.org/details/diplomacy00kiss/page/n7/mode/2up](https://archive.org/details/diplomacy00kiss/page/n7/mode/2up) (Дата звернення: 6.08.2023)
8. Kissinger, H. (2001). Does America Need a Foreign Policy? Toward a Diplomacy for the 21st Century. New York: Simon & Schuster, 318 p. URL: <https://archive.org/details/doesamericaneedf0000kiss/page/n9/mode/2up> (Дата звернення: 6.08.2023)
9. Major, J. (1999). The Autobiography. New York: HarperCollins Publishers, xxiii, 774 p.
[URL: https://archive.org/details/johnmajor00john/page/774/mode/2up?view=theater](https://archive.org/details/johnmajor00john/page/774/mode/2up?view=theater)
 (Дата звернення: 3.08.2023).
10. Thatcher, M. (2002). Statecraft. Strategies for a Changing World. London: HarperCollins Publishers, XXV, 486 p.
[URL: https://archive.org/details/statecraft00marg](https://archive.org/details/statecraft00marg) (Дата звернення: 3.08.2023)
11. The Future of the Balkans. An Interview with David Owen. The Editors // Foreign Affairs. Spring, 1993. Vol. 72. № 2. P. 1–9.

Voytovych O. I. The USA-British relations (1997–2009)

Review of the «special relationship» between the United States and Great Britain in the period 1997–2009 through higher bilateral relations and joint activities in solving international problems in Europe and the Persian Gulf region. As result relations have proven their effectiveness, and countries became interdependent. The purpose of article is to research the activities of the Anglo-American Union in modern international forms. At the same time, the author solved the following tasks: to give an assessment of the «special relations» of the two countries through the prism of overcoming crisis phenomena, relying on the analysis of memoir literature as a source of research. The methods of research are comparative-historical and systematic, which provide an opportunity to objectively cover the subject of scientific research. Bilateral opinions during the second administration of President B. Clinton and Prime Minister T. Blair were quite productive. The two leaders demonstrated complete mutual understanding, a commonality of philosophical and political views, which they called the «third way», but differences in overcoming internal political, socio-economic and foreign political problems. It was one of the strongest tandems in bilateral relations in the years after the end of the Second World War. It proved its effectiveness in resolving the Kosovo problem, successfully completing its mission in Northern Ireland. No less intense and effective were the exchanges between President J.V. Bush and T. Blair despite their certain differences in political and philosophical views. Tragic Horseshoes On September 11, 2001, two leaders who fought international terrorism in Afghanistan met with the United States. Their activity against the regime of S. Hussein, who was called in the production of weapons of mass destruction, is not key, but its evaluations are contradictory. However, the Iraqi leader's non-constructive approach to solving this issue, which has long challenged the countries of the region, is worthy of harsh criticism. Memoir literature was the main source of the study of the «special» American-British relations and gave an opportunity to consider a certain variety of points of view on question that was investigated.

Keywords: *England-American alliance, «special relations», «reasonable strategy», NATO expansion, Iraqi crisis, Ulster problem, Kosovo problem.*

DOI 10.31558/2519-2949.2023.3.13

УДК 327.3

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0921-6142>*Голянич Б. В., Воєнна академія імені Євгенія Березняка*ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-4402-3236>*Вакуленко В. Р., Науково-дослідний інститут воєнної розвідки*

ШАНХАЙСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ СПІВРОБІТНИЦТВА: ІСТОРІЯ, СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті розглянуто історію розвитку та передумови створення Шанхайської організації співробітництва. Встановлено, що передумовою створення зазначеної організації стало просування зовнішньої політики Китаю, підтримання дипломатичних відносин з сусідніми країнами, вирішення територіальних суперечок, що залишилися з радянських часів, розвиток взаємної довіри військових на кордоні та енергетична безпека Китаю.

На сьогодні до складу Шанхайської організації співробітництва входять дев'ять держав-членів: Індія, Казахстан, Китай, Киргизстан, Пакистан, Російська Федерація, Таджикистан, Узбекистан, Іран; три держави-спостерігачі; чотирнадцять партнерів по діалогу.

Визначено мету організації, а саме: зміцнення взаємної довіри і добросусідської дружби між державами-членами, заохочення ефективної співпраці між державами-членами в політичній, економічній і торговельній, науковій і технологічній сферах, культурі, освіті, енергетиці, транспорті, туризмі та інших сферах, підтримання та гарантування регіонального миру, безпеки та стабільності, сприяння встановленню демократичного, справедливого та розумного нового міжнародного політичного та економічного порядку.

В рамках Шанхайської організації співробітництва проводяться на регулярній основі ряд зустрічей: зустрічі глав держав, глав урядів та міністрів закордонних справ, зустрічі лідерів парламентів, секретарів з національної безпеки та інших міністрів урядів, а також відбуваються конференції міністрів урядів, керівників правоохоронних органів, суддів та генеральних прокурорів тощо.

Шанхайська організація співробітництва активно нарощує зовнішні зв'язки та встановлює офіційні зв'язки з міжнародними та регіональними організаціями, такими як: ООН, АСЕАН, СНД, ЄврАзЕС, ЄАЕС.

Досліджено основні перспективні напрями діяльності та розвитку Шанхайської організації співробітництва.

***Ключові слова:** Китай, США, НАТО, ЄС, Шанхайська організація співробітництва, Шанхайська п'ятірка, саміт, співробітництво.*

Постановка проблеми в загальному вигляді. Китай відіграв провідну роль у створенні, розвитку та інституціалізації Шанхайської організації співробітництва. Прагнення Китаю зберегти регіональний спокій у внутрішньому розвитку своєї країни в умовах зміни поглядів головних країн на світ сформувало політику Китаю стосовно Шанхайської організації співробітництва. Поштовхом у прискоренні регіонального співробітництва з країнами Центральної Азії, а також проявлення ініціативності у багатосторонній дипломатичній діяльності Китаю стало саме створення зазначеної організації.

Політика Китаю щодо організації є важливим компонентом китайської стратегії формування дружнього, мирного, процвітаючого регіону. Основні фактори, які спонукають Китай просувати регіональну політику за допомогою організації, – це територіальні конфлікти та занепокоєння про дефіцит енергії. Стратегічне значення для підтримки національної безпеки Китаю та досягнення сталого розвитку має довгострокова добросусідська дружба та взаємовигідне співробітництво між Китаєм і державами-членами Шанхайської організації співробітництва.

Дослідження питання щодо Шанхайської організації співробітництва знаходиться на пасивній стадії. Із збільшення свого впливу Шанхайська організація співробітництва викликає все більший

науковий інтерес з боку закордонних та українських науковців. Китайські вчені зазвичай зосереджуються на мікрорівневому аналізі історії, розвитку та досягнень китайської політики щодо Шанхайської організації співробітництва.

Актуальність теми обумовлена необхідністю дослідження стану та перспектив розвитку співробітництва в рамках Шанхайської організації співробітництва і його значення для розвитку держав-членів, оскільки на сьогоднішній день не вирішеним залишається питання подальшого розвитку Шанхайської організації співробітництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливу групу джерел складають роботи фахівців з питань діяльності Шанхайської організації співробітництва, з-поміж яких варто виділити таких науковців, як: Скрипник О. М., Сябро А. В., Мірошніченко Т. М., Журба І. Є. та інші. Наявні наукові роботи з дослідження розглядають Шанхайську організацію співробітництва через призму політичних та історичних детермінант розвитку організації. Зокрема, Скрипник О. М. розглядав історію виникнення та сучасний стан Шанхайської організації співробітництва. Водночас особливої уваги слід надати працям Мірошніченка Т. М., Журби І. Є. Сябра А. В., які в своїх працях, опираючись на статистичні дані досліджували імперативи сучасного розвитку співробітництва в рамках Шанхайської організації співробітництва. Також при дослідженні питання щодо Шанхайської організації співробітництва використані політологічні дослідження, такі документи як: Хартія організації, Декларація про створення організації та документи проведення зустрічей, самітів, нарад, конференцій членами-державами організації.

Метою статті є дослідження історії формування і розвитку Шанхайської організації співробітництва, її сучасного стану, перспектив розвитку, а також аналіз існуючих проблем у контексті зміни Китаєм погляду на міжнародний порядок і регіональну політику.

Виклад основного матеріалу. На початку 1990-х років прикордонні конфлікти стали серйозною перешкодою для розвитку добросусідських відносин Китаю з Росією і країнами Центральної Азії. Просування зовнішньої політики Китаю, підтримання дипломатичних відносин з сусідніми країнами, вирішення територіальних суперечок, що залишилися з радянських часів, розвиток взаємної довіри військових на кордоні і стали передумовою для створення міждержавних міжнародних організацій за участю Китаю.

Першою міждержавною міжнародною організацією, заснованою в Китаї, є Міжнародна організація з бамбука і ротанга (INBAR) зі штаб-квартирою в Ванцзіні, Пекін та єдиною міжнародною організацією в світі, яка займається сталим розвитком бамбука і ротанга.

Не менш важливою та впливовою у забезпеченні регіональної та глобальної безпеки, стабільності та сприяттє сталому розвитку є друга міждержавна міжнародна організація, створена в Китаї 15 червня 2001 року та названа на честь китайського міста Шанхай – Шанхайська організація співробітництва. Фундаментом для створення Шанхайської організації співробітництва стала так звана Шанхайська п'ятірка сформована у квітні 1996 року у складі Китаю, Росії, Киргизстану, Казахстану та Таджикистану. Це був передусім механізм багатостороннього співробітництва країн-учасниць для вирішення територіальних суперечок на пострадянському просторі.

Країни Центральної Азії після розпаду СРСР проголосили свою незалежність і прагнули позбутися впливу і контролю з боку Росії. В цьому питанні їм активно допомагали США і НАТО. Вони надавали військову підтримку цим державам та намагалися поширити на них демократичну систему управління. Результатом їхнього співробітництва стало підписання низки угод, програм та проведення спільних навчань, а саме: у травні й липні 1996 року Казахстан, Туркменістан, Киргизстан та Узбекистан приєдналися до програми НАТО «Партнерство заради миру», у 1995 і 1996 роках військовослужбовці США і Казахстану, Узбекистану, Туркменістану провели спільні військові навчання в Казахстані й Узбекистані, у 1996 році США підписали низку угод з Казахстаном, Киргизстаном і Узбекистаном про військове співробітництво, спеціальну військову підготовку, військову модернізацію, військову допомогу тощо [1].

Незадоволення Китаю і Росії почало зростати внаслідок стрімкого військового співробітництва між США і країнами Центральної Азії. Також не слід забувати і залежність Китаю від експорту енергоносіїв. Єдиним шляхом для транспортування Китаєм нафти з Близького Сходу була Малаккська протока, що з'єднує Індійський і Тихий океани. З початку 1990-х років США встановили контроль над перевезеннями Малаккською протокою, що могло призвести до блокування протоки Малакка, тим самим перешкоджати китайським танкерам транспортування через неї нафти до Китаю. Це спричинило б загрозу енергетичній безпеці Китаю.

Для забезпечення власної енергетичної безпеки Китай був зацікавлений у співробітництві з Казахстаном і Росією. Власне питання енергетичної безпеки Китаю і було вирішене через Шанхайську організацію співробітництва. Також на зближення Китаю, Росії, Киргизстану, Казахстану та Таджикистану вплинула загроза безпеки їхнім прикордонним територіям, громадянська війна між військами Північної коаліції і руху Талібан в Афганістані.

Поява терміну «Шанхайська п'ятірка» пов'язана з підписанням двох угод: «Угоди про зміцнення довіри у військовій області в районі кордону» (1996) й «Угоди про взаємне скорочення збройних сил у районі кордону» (1997). Спільна робота цих країн на самітах в Алмати (1998), Бішкеку (1999), Душанбе (2000) дозволили створити атмосферу того, що стало іменуватися «шанхайським духом» – вироблення атмосфери взаємної довіри для досягнення консенсусу і добровільної згоди виконувати положення досягнутих домовленостей [2]. У зв'язку з розширенням розгляду кола питань цими країнами, виникла необхідність у оформленні і проведенні самітів та консультацій.

Так, вже 15 червня 2001 року в Шанхаї відбулася шоста зустріч «Шанхайської п'ятірки» на якій до організації як повноцінний, рівноправний член приєднався Узбекистан. Лідери уже шести країн підписали «Декларацію про заснування Шанхайської організації співробітництва» в політичній, торгово-економічній, науково-технічній, культурній, освітній, енергетичній, транспортній, екологічній й інших областях та «Шанхайську конвенцію про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом». Зазначена конвенція закріплювала на міжнародному рівні визначення сепаратизму й екстремізму як насильницьких, переслідуваних у карному порядку діянь [3, 4]. Китай на той час тривожився з приводу сепаратистських виступів уйгурів, що населяють захід Китаю поблизу кордонів із Середньою Азією.

Майже через рік, в Санкт-Петербурзі відбувся другий саміт держав-учасниць Шанхайської організації співробітництва, на якому було підписано Хартію Шанхайської організації співробітництва. Даний документ офіційно затверджено відповідно до міжнародного права, в якому визначені цілі та принципи, структура та форми роботи, напрямки співробітництва, яких досі і дотримується організація. 29 травня 2003 року у Москві на третьому саміті було підписано Декларацію глав держав-учасниць Шанхайської організації співробітництва та призначено Першого генерального секретаря організації посла КНР в Росії Чжана Дегуана.

Вперше Шанхайська організація співробітництва з 6 по 12 серпня 2003 року провела багатонаціональні спільні антитерористичні військові навчання в Казахстані та Китаї під кодовою назвою «Джойнт-2003» з метою посилення співпраці у боротьбі з тероризмом, сепаратизмом і регіональним екстремізмом.

На червневому саміті Шанхайської організації співробітництва 2004 року, що проходив в столиці Узбекистану Ташкенті, відбувся виступ голови КНР Ху Цзиньтао з промовою на тему «Зміцнення прагматичного співробітництва та прагнення до мирного розвитку» та підписання країнами «Ташкентської декларації глав держав Шанхайського співробітництва». Цього ж дня було офіційно відкрито «Регіональне антитерористичне агентство Шанхайської організації співробітництва», яке базується в Ташкенті. Також на цьому саміті Монголія була прийнята в якості спостерігача.

4 липня 2005 року на саміті в Астані, столиці Казахстану, глави держав шести країн підписали Декларацію глав держав-членів Шанхайської організації співробітництва та закликали США встановити крайній термін для виведення військових баз у Центральній Азії. Спостерігачами були допущені Іран, Пакистан та Індія. На червневому засіданні 2006 року у місті Шанхай Рада держав-членів Шанхайської організації співробітництва обговорила питання зміцнення сучасної інформаційної безпеки та посилення зусиль країн щодо забезпечення інформаційної безпеки шляхом співпраці.

З метою підтримання безпеки та стабільності в рамках Шанхайської організації співробітництва 16 серпня 2007 року у столиці Киргизстану Бішкеку глави держав організації підписали «Довгострокове добросусідство держав-членів Шанхайської організації співробітництва». Іншими словами, це договір про дружбу та співпрацю, який ґрунтується на «мирному співіснуванні та дружбі від покоління до покоління між сторонами».

Перша зустріч глав МЗС організації відбулася 15 травня 2009 року в Москві. На зустрічі міністри закордонних справ домовилися запропонувати главам держав, які візьмуть участь у Єкатеринбурзькому саміті наступного місяця, надати Білорусі та Шрі-Ланці статус партнерів по діалогу в Шанхайській організації співпраці, оскільки зараз багато країн прагнуть співпрацювати з Шанхайською організацією співпраці. Саме учасниками цієї зустрічі розроблено статус партнера по діалогу.

Вдосконалення правової бази діяльності Шанхайської організації співробітництва відбулось на 14-му засіданні Ради глав держав-членів організації 12 вересня 2014 року. Було видано «Прес-комюніке засідання Ради глав держав-членів Шанхайської організації співробітництва» та схвалення змін до «Порядку надання статусу члена Шанхайської організації співробітництва» та «Модельного меморандуму про зобов'язання держав-претендентів щодо вступу до Шанхайської організації співробітництва».

У зв'язку з посилення протиріч між Росією та країнами Заходу, а також зростанням глобальних амбіцій Китаю, провідні країни-члени Шанхайської організації співробітництва ставали все більш зацікавленими у включенні Індії та Пакистану до складу членів цієї організації. І тільки 8-9 червня 2017 року на засіданні Ради глав держав Шанхайської організації співробітництва в Астані було прийнято історичне рішення про надання статусу держав-членів Республіці Індія та Ісламській Республіці Пакистан. Процедура ухвалення зайняла два роки. Крім того, за підсумками засідання учасники саміту підписали конвенцію Шанхайської організації співробітництва з протидії екстремізму і Астанинську декларацію [5].

Іран також почав процес приєднання до Шанхайської організації співробітництва, підписавши 15 вересня 2022 року «Меморандум про зобов'язання приєднатися до Шанхайської організації співробітництва». І 4 липня 2023 року Іран офіційно вступив до Шанхайської організації співробітництва. На саміті, який відбувся в режимі онлайн, крім прийняття Ірану до організації, Білорусією підписано Меморандум про зобов'язання щодо членства в організації. Також лідери країн організації під час саміту обговорили ключові питання, включаючи регіональну безпеку, економічні зв'язки, налагодження тісніших зв'язків та посилення співпраці в межах організації, з метою розширення своєї сили та протистояння західному впливу в регіоні [6].

Отже, на сьогоднішній день до складу Шанхайської організації співробітництва входять: дев'ять держав-членів: Республіка Індія, Республіка Казахстан, Китайська Народна Республіка, Киргизька Республіка, Ісламська Республіка Пакистан, Російська Федерація, Республіка Таджикистан, Республіка Узбекистан, Ісламська Республіка Іран; три держави-спостерігачі: Ісламська Республіка Афганістан, Республіка Білорусь і Монголія; чотирнадцять партнерів по діалогу: Азербайджанська Республіка, Республіка Вірменія, Королівство Камбоджа, Королівство Бахрейн, Федеративна Демократична Республіка Непал, Турецька Республіка, Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка, Арабська Республіка Єгипет, Держава Катар, Королівство Саудівська Аравія, Держава Кувейт, Мальдівська Республіка, Республіка Союзу М'янма та Об'єднані Арабські Емірати.

Шанхайська організація співробітництва ставить перед собою мету, а саме: зміцнення взаємної довіри і добросусідської дружби між державами-членами, заохочення ефективної співпраці між державами-членами в політичній, економічній і торговельній, науковій і технологічній сферах, культурі, освіті, енергетиці, транспорті, туризмі, охороні навколишнього середовища та інших сферах, підтримання та гарантування регіонального миру, безпеки та стабільності, сприяння встановленню демократичного, справедливого та розумного нового міжнародного політичного та економічного порядку.

Для виконання зазначених цілей і завдань в рамках Шанхайської організації співробітництва проводяться на регулярній основі ряд зустрічей: зустрічі глав держав, глав урядів та міністрів закордонних справ.

Вищим органом організації є Рада глав держав. Рада глав держав-членів збирається раз на рік та визначає пріоритетні напрями діяльності організації, її внутрішню структуру та діяльність, принципи взаємного співробітництва з іншими державами та міжнародними організаціями, а також одночасно вивчає найбільш актуальні міжнародні питання. Головуючим на зустрічі глав держав є глава держави, який приймає чергове засідання. Рада глав урядів збирається один раз на рік та приймає організаційний бюджет, вивчає та вирішує основні питання співпраці в окремих сферах розвитку в рамках організації, особливо в економічній сфері. Головуючим на засіданні є глава уряду країни-організатора чергової зустрічі. Місце проведення чергового засідання заздалегідь узгоджується главами урядів держав-членів.

На зустрічі міністрів закордонних справ обговорюється організація поточних заходів, підготовка до зустрічей глав держав і консультацій з міжнародних питань в рамках організації. Зустріч міністрів закордонних справ традиційно проводиться за місяць до кожної зустрічі глав держав. Для скликання позачергової зустрічі міністрів закордонних справ мають бути зроблені пропозиції від принаймні двох держав-членів та погоджені міністрами закордонних справ усіх інших держав-членів. Місця проведення

чергових та позачергових засідань визначаються за взаємною згодою. Головуючим на зустрічі міністрів закордонних справ є міністр закордонних справ країни, яка приймає чергову зустріч глав держав.

Крім проведення зустрічей глав держав, глав урядів, та міністрів закордонних справ організації можуть проводитися зустрічі лідерів парламентів, секретарів з національної безпеки та інших міністрів урядів, а також можуть відбуватись конференції міністрів урядів, керівників правоохоронних органів, суддів та генеральних прокурорів тощо.

Координаційним механізмом у рамках Шанхайської організації співробітництва є Рада національних координаторів держав-членів організації. Також на постійній основі в організації функціонують два органи, а саме: Секретаріат організації у Пекіні та Виконавчий комітет Регіонального антитерористичного агентства організації у Ташкенті. Генеральний секретар організації і виконавчий директор регіонального антитерористичного агентства призначаються Радою глав держав терміном на три роки.

Шанхайська організація співробітництва активно нарощує зовнішні зв'язки та встановлює офіційні зв'язки з міжнародними та регіональними організаціями, такими як: ООН, АСЕАН, СНД, Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС), Євразійський економічний союз (ЄАЕС). З 2005 року організація є спостерігачем у Генеральній Асамблеї ООН. У квітні 2010 року ООН і Секретаріат ШОС підписали спільну заяву про співпрацю. Крім постійної співпраці з Управлінням ООН з наркотиків і злочинності (UNODC), Економічною і соціальною комісією ООН для Азії та Тихого океану (ESCAP) і Контртерористичним управлінням ООН, Секретаріат організації встановив партнерські відносини з такими організаціями як: Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Всесвітня туристична організація (UNWTO) та Міжнародна організація з міграції (МОМ). Співробітництво між організацією та Міністерством з питань політики та миротворчості та Регіональним центром превентивної дипломатії ООН у Центральній Азії (CADCA) зосереджено на розвитку безпеки в регіоні та ключових питаннях, пов'язаних із протидією тероризму та запобіганням насильницькому екстремізму.

Хоча Шанхайська організація співробітництва продовжує розширюватися, організація все ще стикається з ризиком конфлікту інтересів і розбіжностями в позиціях між державами-членами.

Проведений 4 липня 2023 року саміт у Індії засвідчує, що не всі держави-члени організації підтримують ініціативи Шанхайської організації співробітництва. Важливий документ – Стратегія економічного розвитку Шанхайської організації співробітництва до 2030 року так і не була схвалена. За даними Wige, відмовилася підписувати документ саме Індія. Причиною такого рішення називають несприйняття формулювань, які повторюють офіційну політичну позицію Китаю, а саме текст документа містив занадто багато посилань на китайські дипломатичні крилаті фрази та політичні доктрини лідера Китаю Сі Цзіньпіна [7].

Індія, яка в 2023 році головує і в G20 і в Шанхайській організації співробітництва, не бажає ускладнювати взаємостосунки з США та ЄС під час розгортання китайсько-американського конфлікту та виступає проти ініціативи Китаю «Один пояс, один шлях», оскільки проєкт її інфраструктури включає частини підконтрольного Пакистану Кашміру, який Нью-Делі вважає частиною своєї сепаратистської території. Індія та Пакистан вже давно сваряться через Кашмір – спірний гімалайський регіон, розділений між двома країнами, але обидві претендують на повний суверенітет. Тим часом Нью-Делі та Пекін розмістили тисячі військових уздовж спірного кордону в східному регіоні Ладакх, а головна територіальна проблема китайсько-індійських відносин не вирішується роками.

Також Президент Казахстану Касим-Жомарт Токаєв на саміті визнав, що під егідою організації за більш як 20 років не вдалося реалізувати жодного великого економічного проєкту та запропонував створити Партнерську мережу великих стратегічних портів та логістичних центрів та Раду постійних представників у межах Шанхайської організації співробітництва, наділивши їх необхідними повноваженнями повноцінно представляти інтереси держав [8].

Крім того, саміт організації відбувся на тлі війни, що триває в Україні, в якій Москва стає все більш залежною від Китаю в дипломатичному плані. Хоча Нью-Делі утримується від критики вторгнення Росії, відносини Москви з Китаєм можуть спровокувати Індію в довгостроковій перспективі та ускладнити її відносини з Росією. В свою чергу, Росія, перебуваючи під санкціями Заходу та в ізоляції після військового нападу на Україну, вважає такі країни, як Китай, Індія та Іран, ключовими партнерами у відповіді на геополітичний тиск Заходу.

Не дивлячись на розбіжності між членами організації, на саміті в Індії схвалено більше десятка документів, серед них і Нью-Делійська декларація, згідно якої члени організації підтверджують свою

прихильність до формування більш представницького, справедливого, демократичного та багатопольярного світового порядку, заснованого на загально визнаних принципах міжнародного права, мультилатералізму, рівної, спільної, неподільної, комплексної, кооперативної та сталої безпеки, культурного та цивілізаційного різноманіття, взаємовигідної та рівноправної співпраці при центральній координаційній ролі ООН [9].

Враховуючи виступи глав держав організації та прийняті ними останні документи щодо функціонування організації, можна визначити основні її перспективні напрями діяльності та розвитку:

- поглиблення і розширення співпраці щодо забезпечення миру та процвітання, сприяння сталому економічному та соціальному розвитку в регіоні організації, формування простору добросусідства та взаємної довіри;
- проведення політики, яка виключає блокові, ідеологічні та конфронтаційні підходи до вирішення проблем міжнародного та регіонального розвитку;
- ефективне використання наявної інфраструктури в галузі транспорту і комунікацій, вдосконалення транзитного потенціалу держав-членів, розвиток енергетичних систем;
- розширення частки розрахунків у національній валюті між державами-членами, створення банку розвитку в організації, підтримання економічної глобалізації;
- забезпечення всім країнам організації рівні права в управлінні Інтернетом та мережевий суверенітет;
- запобігання розміщенню озброєнь у космічному просторі;
- врегулювання афганського питання, яке є одним з найважливіших факторів підтримки та посилення безпеки та стабільності на просторі організації;
- проведення спільних операцій для жорсткого придушення сил «Східного Туркестану», контрабанди наркотиків, транснаціональних організацій і кіберзлочинності;
- зміцнення співпраці в галузі торгівлі, зв'язку та технологій;
- співробітництво у боротьбі з транскордонним тероризмом, екстремізмом і сепаратизмом;
- ухвалення Концепції посилення потенціалу організації з урахуванням казахстанських пропозицій, спрямованих на вдосконалення та адаптацію організації до сучасних реалій, реагування на нові виклики та загрози.

Керуючись статутом і договорами, Шанхайська організація співробітництва вступила на успішний шлях до створення регіональної організації нового типу. У майбутньому Шанхайську організацію співробітництва чекає усвідомлення свого історичного становища, зміцнення солідарності і співпраці, реагування на ризики та виклики, реформування і вдосконалення глобального управління, і, насамперед, необхідність відповідати вимогам та очікуванням всіх членів організації.

Висновок. На сьогоднішній день, Шанхайська організація співробітництва, як нова прогресивна сила, офіційно вийшла на міжнародну арену. Не дивлячись на проведення членами організації спільних військових навчань, організація не позиціонує себе як військовий блок. З моменту свого створення в 2001 році організація зосереджується головним чином на питаннях регіональної безпеки, боротьбі з регіональним тероризмом, етнічним сепаратизмом і релігійним екстремізмом, розвитком економічного співробітництва, енергетичного партнерства, наукової та культурної взаємодії.

Внутрішньо Шанхайська організація співробітництва дотримується «шанхайського духу», взаємної довіри та вигоди, рівності, відкритості, консультацій, поваги до різноманітних цивілізацій і прагнення до спільного розвитку, принципів неприєднання, ненацілювання на інші країни та регіони.

Держави-члени Шанхайської організації співробітництва займають загальну площу, що становить близько 62% площі Євразії, з населенням близько половини земної кулі. Але навіть з такою площею та населенням організацію не можна порівняти ні з НАТО, ні з ЄС. Великих успіхів у співробітництві у сфері безпеки та економічного розвитку організація не має, оскільки між країнами-членами відбуваються суперечності (між Індією та Китаєм чи Індією та Пакистаном).

Бібліографічний список:

1. Су Сяююй. Розвиток і перспективи військової стратегії США в Центральній Азії. Пекін, 2016. С.79-81. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=5K58DwAAQBAJ&pg=PT96&lpg=PT9q> (дата звернення 10.06.2023).
2. Шанхайська організація співробітництва. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення 14.06.2023).

3. 六国元首在上海签署打击“三股势力”公约 URL: <https://www.chinanews.com.cn/2001-06-15/26/98322.html> (дата звернення 15.07.2023).
4. 江泽民在上海合作组织成立大会上的讲话(全文). 中国新闻网. URL: <https://web.archive.org/web/20210907195841/https://www.chinanews.com/2001-06-15/26/98403.html> (дата звернення 15.07.2023).
5. Індія і Пакистан стали повноправними членами ШОС. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1669858-indiya-i-pakistan-stali-povnopravnimi-chlenami-shos> (дата звернення 22.07.2023).
6. ШОС намагається розширити сферу впливу за рахунок приєднання Ірану – reuters. URL: <https://zn.ua/ukr/politics/shos-namahajetsja-rozshiriti-sferu-vplivu-za-rakhunok-prijednannja-iranu-reuters.html> (дата звернення 15.07.2023).
7. У ШОС назриває розкол: Індія відмовилася прийняти стратегію Шанхайської організації на 2030 рік. URL: <https://informatoer.ua/uk/u-shos-nazrivaye-rozkol-indiya-vidmovilasya-priynyati-strategiyu-shanhayskoji-organizaciji-na-2030-rik> (дата звернення 17.07.2023).
8. Президент Казахстану запропонував створити мережу великих стратегічних портів та логістичних центрів у межах ШОС. URL: <https://www.apk-inform.com/uk/news/1534963> (дата звернення 22.07.2023).
9. На 23-му засіданні Ради глав держав-членів ШОС оприлюднено Нью-Делійську декларацію. URL: <https://ukrainian.cri.cn/2023/07/05/ARTIYXDDIOhR8nm3qGyMvHU1230705.shtml> (дата звернення 30.07.2023).

References:

1. Su Xiaoiui. Rozvytok i perspektyvy viiskovoi stratehii SShA v Tsentralnii Azii. Pekin, 2016. S.79-81. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=5K58DwAAQBAJ&pg=PT96&lpg=PT9q> (дата звернення 10.06.2023).
2. Shankhaiska orhanizatsiia spivrobitnytstva. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення 14.06.2023).
3. 六国元首在上海签署打击“三股势力”公约 URL: <https://www.chinanews.com.cn/2001-06-15/26/98322.html> (дата звернення 15.07.2023).
4. 江泽民在上海合作组织成立大会上的讲话(全文). 中国新闻网. URL: <https://web.archive.org/web/20210907195841/https://www.chinanews.com/2001-06-15/26/98403.html> (дата звернення 15.07.2023).
5. Indiiia i Pakystan staly povnopravnymy chlenamy ShOS. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1669858-indiya-i-pakistan-stali-povnopravnimi-chlenami-shos> (дата звернення 22.07.2023).
6. ShOS namahaietsia rozshyryty sferu vplyvu za rakhunok pryednannia Iranu – reuters. URL: <https://zn.ua/ukr/politics/shos-namahajetsja-rozshiriti-sferu-vplivu-za-rakhunok-prijednannja-iranu-reuters.html> (дата звернення 15.07.2023).
7. U ShOS nazrivaie rozkol: Indiiia vidmovylasia pryiniaty stratehiuu Shankhaiskoii orhanizatsii na 2030 rik. URL: <https://informatoer.ua/uk/u-shos-nazrivaye-rozkol-indiya-vidmovilasya-priynyati-strategiyu-shanhayskoji-organizaciji-na-2030-rik> (дата звернення 17.07.2023).
8. Prezydent Kazakhstanu zaproponuvav stvoryty merezhu velykykh stratehichnykh portiv ta lohistrychnykh tsentriv u mezhakh ShOS. URL: <https://www.apk-inform.com/uk/news/1534963> (дата звернення 22.07.2023).
9. Na 23-mu zasidanni Rady hlav derzhav-chleniv ShOS opryliudneno Niu-Deliisku deklaratsiiu. URL: <https://ukrainian.cri.cn/2023/07/05/ARTIYXDDIOhR8nm3qGyMvHU1230705.shtml> (дата звернення 30.07.2023).

Holianych B. V., Vakulenko V. R. Shanghai Cooperation Organization: history, status and prospects

The article examines the history of development and the prerequisites for the creation of the Shanghai Cooperation Organization. It was established that the prerequisite for the creation of the mentioned organization was the promotion of China's foreign policy, the maintenance of diplomatic relations with neighboring countries, the resolution of territorial disputes left over from Soviet times, the development of mutual trust of the military on the border, and China's energy security.

To date, the Shanghai Cooperation Organization includes nine member states: India, Kazakhstan, China, Kyrgyzstan, Pakistan, the Russian Federation, Tajikistan, Uzbekistan, Iran; three observer states; fourteen dialogue partners.

The purpose of the organization is defined, namely: strengthening mutual trust and good-neighborly friendship between member states, encouraging effective cooperation between member states in the political, economic and trade, scientific and technological spheres, culture, education, energy, transport, tourism and other spheres, maintaining and guaranteeing regional peace, security and stability, promoting the establishment of a democratic, fair and reasonable new international political and economic order.

Within the framework of the Shanghai Cooperation Organization, a number of meetings are held on a regular basis: meetings of heads of state, heads of government and foreign ministers, meetings of leaders

of parliaments, national security secretaries and other government ministers, as well as conferences of government ministers, heads of law enforcement agencies, judges and generals prosecutors, etc.

The Shanghai Cooperation Organization is actively expanding external relations and establishing official relations with international and regional organizations, such as the UN, ASEAN, CIS, EurAsEC, EAEU.

The main prospective areas of activity and development of the Shanghai Cooperation Organization have been studied.

Keywords: *China, USA, NATO, EU, Shanghai Cooperation Organization, Shanghai Five, summit, cooperation.*

ВПЛИВ ДЕМОКРАТИЧНОГО РЕЖИМУ НА ХАРАКТЕР МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН

У статті розглянуто вплив політичних режимів, зокрема демократичного, на міждержавні взаємовідносини. Визначені фактори, що значною мірою обумовили появу теорії «демократичного миру» у 90-і роки ХХ ст. Серед цих факторів називається глобалізація та зростання кількості демократичних країн в світі.

Визначаються особливості демократичних країн, які пояснюють їх миролюбиву зовнішню політику, намагання уникати військового вирішення суперечностей з іншими країнами та надання переваги дипломатичним шляхам розв'язання проблем. Звертається увага на те, що мирні стосунки зберігаються перш за все в діаді ліберально-демократичних країн.

Розглядаються основні положення теорії демократичного миру та її критика. Критики вказують на складність передбачення поведінки демократичних країн та ймовірніший характер демократичного миру в умовах невизначеності, нелінійного розвитку, загроз, ризиків.

Звертається увага на те, що демократичні країни теж воюють. Вибір війни, як способу розв'язання спірних питань з іншими країнами, залежить як від особливостей демократичного режиму, його консолідації, ресурсів, так і від характеру наявних загроз та можливих способів захисту від них. У статті розглядається політична мотивація дій влади та вказується на те, що вона може бути притаманною країнам як з авторитарним, так і з демократичним режимом.

У статті розглянуті зміни в світовій безпековій системі. Відмічається, що кількість демократичних країн в світі нині скорочується, а натомість зростає кількість автократій.

Прогнозується входження світу в період біфуркації. Відмічається, що міжнародна та регіональні системи безпеки виявилися неспроможними запобігти виникненню нових війн, що можуть перерости в світову війну, а тому потребують змін, реформування.

Ключові слова: демократичний мир, війна, політичний режим, демократія, авторитаризм, хвилі демократії, міждержавні відносини.

Постановка проблеми. Міждержавні відносини мають різний характер. Це союзницькі, або ж конфліктні відносини; напружені чи відносини мирного співіснування, а можуть бути й ворожими, які приводять до війни. Дослідники війни визначають її причини: відмінності в культурі, релігії існуючих цивілізацій, нерівномірний технічний, економічний розвиток країн світу; скорочення природних ресурсів та зростання розриву між бідними та багатими країнами. Дехто вважав, що причина війни криється в людській природі, а хтось називає війну продуктом держави. Вивчаються вченими й можливості побороти таке зло, як війна. Деякі сучасні вчені, як колись І.Кант, вважають, що перехід від епохи війни до епохи «вічного миру» обумовлений об'єктивними причинами – це зростання взаємозалежності країн світу в умовах глобалізації та процеси демократизації. У країнах з різними політичними режимами існують відмінності в прийнятті рішень в тому числі й рішення про початок війни. Вчених цікавить те, держави з яким режимом (демократичним чи автократичним) є більш миролюбивими.

Мета: дослідити особливості впливу політичного режиму на міждержавні відносини.

Виклад основного матеріалу. У епоху глобалізації, яка характеризується зростанням взаємозалежності країн у всіх сферах життя, міждержавні війни мали б стати анахронізмом. Збільшення кількості демократичних країн теж розглядається як чинник, що сприяє мирному співіснуванню держав світу. Здавалося, що збуваються передбачення І. Канта. Філософ вважав, що громадяни республіки не погодяться почати міждержавну війну, бо це б означало звалити на себе всі її нещастя. Про це він писав в кінці ХVIII ст. в роботі «До вічного миру».

Зібрані численні емпіричні дані, які свідчили про те, що ліберально-демократичні країни не тільки не воюють одна з одною, але частіше за все відмовляються від воєнного вирішення суперечностей також і з недемократичними країнами за умови, що існує можливість вибору. На думку С. Мітчелл, у світовій системі, в якій переважають країни з демократичним режимом, змінюється поведінка й авторитарних країн. Вони стають набагато більш схильними мирно врегулювати територіальні претензії. Дослідниця посилалася на емпіричний аналіз спроб мирного врегулювання територіальних претензій на американському континенті, який підтверджував цю гіпотезу [1].

Ці спостереження та висновки вчених породили сподівання на те, що світ, в якому буде поступово з кожною хвилиною демократії зростати кількість демократичних країн, стане більш передбачуваним та мирним. То чи дійсно існує взаємозв'язок між типом режиму і миром та війною?

У 1990-х роках з'явилося багато робіт, в яких мир пов'язувався з демократичним режимом. У науковий обіг ввійшло поняття «демократичний мир». Хоча з моменту появи перших робіт, присвячених дослідженню цієї проблеми, пройшло багато часу, але інтерес до неї зберігається понині.

Посприяли цьому ті зміни, що відбувалися в світосистемі, і які зробили проблеми війни і миру знову надзвичайно актуальними. Це закінчення холодної війни, розпад Радянського Союзу та припинення існування біполярної світосистеми, збільшення кількості країн, в яких почалася демократизація, глобалізація тощо.

У 1992 році була опублікована книга Ф.Фукуями «Кінець історії та остання людина», в якій автор передбачав закінчення періоду глобальних революцій, ідеологічного протистояння та війн внаслідок поширення в світі ліберальної демократії західного зразка. Книга викликала великий резонанс і стала однією з найбільш обговорюваних серед вчених-політологів. Хоч прогноз Ф. Фукуями і не збувся, але його та інших вчених пошуки відповіді на питання про наслідки змін світосистеми, посприяла появі нових напрямків дослідження. Одним з цих напрямків дослідження було і дослідження «демократичного миру».

Що ж розуміють під «демократичним миром»? Це той мир, який встановлюється між демократичними країнами. Оскільки в демократичних країнах від народу залежить доля влади, то вона не буде готовою на дії, які приведуть до втрати її легітимності. Людські жертви під час війни, падіння економіки, зростання податків, скорочення робочих місць тощо не можуть не позначитися негативно на довірі до влади. Згідно структурній концепції демократичного миру обрані посадовці та особи, які приймають рішення, є підзвітними електорату. Саме це роблять війну в основному непривабливим варіантом дій як для уряду, так і для держави.

Б.М. Рассет вказує на те, що мудрий демократичний лідер передбачить, як будуть реагувати виборці на «війну за вибором», а не опір явному нападу. У тривалій або програшній війні значна частина електорату заплатить серйозну ціну грошима і кров'ю. Якщо це станеться, то демократичний лідер і партія можуть розраховувати на те, що їх усунуть з посади [2]. Такого важеля стримування дій влади не існує в авторитарних країнах. Вибори, якщо і проводяться, то лише формально. Реальної опозиції в таких країнах не існує.

На думку Б. М. Расетт, повномасштабна війна між парами (діадами) усталених демократій є явищем або надзвичайно рідкісним або ж повністю відсутнім [2, с.12]. Дослідження показують, що чим демократичнішими є будь-які дві держави, тим рідше і менш серйозними будуть будь-які мілітаризовані суперечки між ними. Вони варіюються за ступенем гостроти від суто дипломатичних погроз до невеликого насильства і їх набагато менше, ніж між недемократичними діадами [2, с.14].

З появою теорії демократичного миру з'явилася і її критика. Критики теорії демократичного миру вказують на те, що: різні вчені визнають демократію по-різному, а це створює труднощі у визначенні кола тих країн, які між собою не воюють; методи дослідження демократичного миру недосконалі, а результати, що отримані за допомогою цих методів, викликають сумніви; причини, які вважаються основними причинами існування миру між ліберально-демократичними країнами Заходу, не є такими. Критичний аналіз теорії демократичного миру представлений в таких роботах зарубіжних вчених, як Д. Е. Спіро «Нікчемність ліберального миру» [3]; Х. Хегре «Межі ліберального миру» [4]; С. Розато «Помилка логіки демократичної теорії миру» [5], А. Дефо «Статистична критика демократичного миру» [6] тощо.

Дехто з вчених вказує на те, що мир/війна залежать не від характеру політичного режиму, а від наявних загроз та можливих способів захисту від них. Випадковість, складні взаємодії

між державами та нелінійність розвитку розглядаються як чинники, що обумовлюють ймовірніший характер демократичного миру [7].

Не варто ідеалізувати політиків та політику демократичних країн. Варто зважати на те, що у країнах з будь-яким режимом політично мотивованою може бути як політика війни, так і політика миру. Політичну мотивацію дій влада, як правило, приховує. Для досягнення бажаного політичного результату в країнах з різними режимами часом використовуються універсальні технології, наприклад, технологію відволікання уваги від внутрішніх проблем, шляхом знаходження зовнішнього ворога. Іноді влада навіть готова розпочати «маленьку» війну, розраховуючи на її короткотривалість та успішність.

Наявність чи відсутність необхідних ресурсів для відстоювання своїх інтересів теж впливають на вибір політики держави. Ті, країни, у яких є шанси виграти війну з іншими, мають мати для цього ресурси (і не тільки матеріальні). Одним з ресурсів є консолідованість режиму. Якщо він не консолідований, то міждержавна війна може привести до конфліктів всередині держави, що послабить країну та зробить перемогу у війні недосяжною метою. Поняття «консолідований» демократичний та «консолідований» авторитарний режим використовуються тоді, коли хочуть підкреслити, що він упродовж тривалого часу здатний зберігати стабільність всередині країни завдяки суспільній згоді щодо цінностей, норм, правил. Х.Лінц та А.Степан в книзі «Проблеми демократичного переходу і консолідації: Південна Європа, Південна Америка і посткомуністична Європа» (1996) детально описали особливості консолідованої демократії: по-перше, ніякі значущі національні, соціальні, економічні, політичні або інституціональні актори не направляють свої ресурси на те, щоб досягти власних цілей, вдаючись до насильства або до зовнішнього вторгнення; по-друге, демократичний режим є консолідованим ціннісно, коли переважна частина громадськості дотримується думки, що демократичні процедури й інститути є найкращим способом управління колективним життям; по-третє, демократичний режим консолідований конституційно тоді, коли й урядові, і неурядові сили на всій території країни підкоряються законам, процедурам та інститутам, привчаються до вирішення конфліктів в цих рамках [8, с. 41].

Перехід країни до демократії не означає, що цей процес обов'язково завершиться консолідацією та режим набуде ознак ліберально демократичного режиму. А тому важко скласти уявлення про можливі «зони миру» у світі, оскільки тільки країни з ліберальною, консолідованою демократією здатні зберігати мирні стосунки між собою. Потрібно враховувати те, що нині існує багато різних видів демократичного режиму. Часто вчені використовують прикметники для уточнення особливостей режимів в тих чи інших країнах («дефектна демократія», «електоральна демократія», «неповна демократія» «напівдемократія» «незріла демократія» тощо). Це дозволяє підкреслити особливість такого типу режиму, те, що відрізняє його від інших. І саме ці особливості можуть пояснювати конфліктність чи миролюбивість країни з таким режимом. Нині існує консенсус щодо основних ознак демократичного режиму та певна передбачуваність їх поведінки. Але країни з подібними ознаками політичного режиму можуть бути: великими, середніми та малими; сильними та слабкими; можуть перебувати у ворожому оточенні, або ж мати миролюбивих сусідів; бути в стані кризи чи стабільності розвитку; в процесі зміни влади тощо. Внутрішні процеси, що відбуваються в сучасних демократичних країнах, зумовлюють і особливості зовнішньої політики.

Демократичні країни часом не гірше за авторитарні можуть підготувати суспільство до війни – короткої та переможної. Хоча за умов демократичного режиму це зробити складно через існування опозиції, розподілу влад, свободи слова, незалежних ЗМІ. І все ж поширення інформації, що викликає занепокоєння та породжує страх, позбавляють людину здатності раціонально, критично мислити, породжує панічні настрої в суспільстві.

Отже, демократичні країни теж воюють, можливо, вони не воюють з собі подібними, тобто з такими ж демократичними країнами, що мають схожу систему цінностей. Війни з недемократичними демократичні країни ведуть не тільки заради збереження своїх територій, зон впливу, місця в міжнародній системі, але і заради захисту своїх цінностей, того світу, який вибудовувався не одне століття і є звичним, комфортним, зрозумілим, світом в якому захищені права і свободи громадян. Авторитарні країни теж боронять свої цінності та уклад життя, який склався за певний період часу та теж може сприйматися як правильний, кращий.

Нині заслуговують на увагу зміни, що відбуваються в світі. Інституції, які займаються вимірами демократії, фіксують зменшення кількості демократичних країн. Вчені попереджають, що хвиля авторитаризації може привести до нових війн, як міждержавних, так і громадянських. Так у 2021 році відбулося безпрецедентне зростання кількості державних переворотів за останні два десятиліття.

Ці перевороти сприяли збільшенню числа закритих автократій. Автономія таких інституцій, як органи управління виборами зараз піддаються нападам і підриваються в багатьох країнах, де встановлюється автократизм [9, с.7].

Науковці, що зафіксували «відступ» демократії, прийшли до наступних висновків: у 2022 р., глобальний рівень демократії повернувся до 1986 року; рівень демократії, яким користується пересічний житель планети громадян теж знизився до цього рівня; найбільш драматичний спад спостерігається в Азійсько-тихоокеанському регіоні, який повернувся до рівнів, востаннє зареєстрованих у 1978 році; а Східна Європа і Центральна Азія, Латинська Америка і Карибський басейн повернулися до тих рівнів, які востаннє фіксувалися по закінченню холодної війни [10, с.6].

С. Хантінгтон демократію називав не тільки засобом проти тиранії, що дає людям шанс вирішувати й інші соціальні проблеми, але він також вважав, що поширення демократії у світі знижує ймовірність війн. Відповідно, поширення автократії веде до зростання ймовірності війни.

Висновок. Нині існує тенденція скорочення кількості демократичних країн та зростання кількості авторитарних країн. Цей «відступ» демократії створив умови для початку нових війн. Повномасштабна війна Росії проти України розпочалася під час «хвилі авторитаризму». Демократичний світ допомагає Україні, оскільки усвідомлює небезпеку «наступу авторитаризму», руйнування міжнародної системи безпеки, права, правил ведення війни. Сьогодні світ входить в період біфуркації. Існуючі міжнародна та регіональні системи безпеки виявилися неспроможними запобігти та зупинити сповзання світу в період смуту, тому потребують змін, реформування. При створенні нових систем безпеки мають бути враховані ті зміни, що відбулися в світі після закінчення Другої світової війни та Холодної війни.

Бібліографічний список / References:

1. Mitchell S. M. A Kantian system? Democracy and third-party conflict resolution. *American Journal of Political Science*. 2002. 46(4): 749–759.
2. Russett B. M. Democracy, War and Expansion through Historical Lenses. *European Journal of International Relations*. 2009. Vol. 15(1): 21–22. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1354066108100051> (дата звернення: 16.06.2023).
3. Spiro D. E. The Insignificance of the Liberal Peace. *International Security*. 1994. Vol. 19, No. 2 pp. 50–86.
4. Hegre H. The Limits of the Liberal Peace URL: https://harvardhegre.files.wordpress.com/2013/09/hegre_drph_dissertation.pdf (дата звернення: 29.06.2023).
5. Rosato S. The Flawed Logic of Democratic Peace Theory. *American Political Science Association*. 2003. 97(4):585–602. URL: https://www.researchgate.net/publication/228380708_The_Flawed_Logic_of_Democratic_Peace_Theory (дата звернення: 25.06.2023).
6. Dafoe A. Statistical Critiques of the Democratic Peace: Caveat Emptor. *American Journal of Political Science*. 2011. vol. 55, no. 2. pp. 247–262. URL: <https://www.jstor.org/stable/23025049> (дата звернення: 05.07.2023).
7. Monica L., Russett B. A Neural Network Analysis of Militarized Disputes, 1885–1992: Temporal Stability and Causal Complexity', in Paul Diehl (ed.), *The Scourge of War: New Extensions on an Old Problem*. 2004. pp. 28–60.
8. Linz J. J., Stepan A. *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996. 479 p.
9. Democracy report. Autocratization Changing Nature? URL: https://v-dem.net/media/publications/dr_2022.pdf (дата звернення: 28.07.2023).
10. Democracy report. Defiance in the Face of Autocratization. URL: https://www.v-dem.net/documents/30/V-dem_democracyreport_2023_highres.pdf (дата звернення: 30.07.2023).

Kindratets O. M. The influence of the democratic regime on the character of interstate relations

The article examines the influence of political regimes, in particular democratic ones, on interstate relations. Determined factors that largely caused the emergence of the theory of "democratic world" in the 90s of the XX century. Among these factors is globalization and the growth of the number of democratic countries in the world.

Features of democratic countries that explain their peaceful foreign policy, attempts to avoid military resolution of conflicts with other countries and preference for diplomatic ways of solving problems are defined. Attention is drawn to the fact that peaceful relations are preserved, first of all, in the dyad of liberal-democratic countries.

The main provisions of the theory of the democratic world and its critics are considered. Critics point to the complexity of predicting the behavior of democratic countries and the probabilistic nature of the democratic world in conditions of uncertainty, non-linear development, threats, and risks.

Democratic countries can also be at war. The choice of war as a way to resolve disputed issues with other countries depends both on the features of the democratic regime, its consolidation, resources, and on the nature of existing threats and possible ways of protecting against them. The article examines the political motivation of the government's actions and points out that it can be inherent in countries with both authoritarian and democratic regimes.

Changes in the world security system are considered in the article. It is noted that the number of democratic countries in the world is now decreasing, while the number of autocracies is increasing.

The world is predicted to enter the period of bifurcation. It is noted that the international and regional security systems were unable to prevent the emergence of new wars, which may turn into a world war, and therefore require changes and reforms.

Keywords: *democratic peace, war, political regime, democracy, authoritarianism, waves of democracy, interstate relations.*

DOI 10.31558/2519-2949.2023.3.15

УДК 303.01:327.001.73

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2951-6425>

Наталіна Н. О., Донецький національний університет імені Василя Стуса

АСИНХРОННІСТЬ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ЯК ГЛОБАЛЬНИЙ ТРЕНД ФОРМУВАННЯ НОВОГО СВІТОПОРЯДКУ

У статті розглядається демократизація як глобальний тренд процесу формування нового світопорядку. Світовий порядок тлумачиться автором як узагальнена назва сукупності процесів, явищ, тенденцій розвитку та політичних практик, що визначають системні глобальні зрушення (їх послідовність, зміст, характер, суб'єктність, перспективи). Трансформація світопорядку представляє собою складну та багаторівневу мозаїку асинхронних змін як на різних рівнях (локальні території, держави, регіони, світ), так і в різних сферах, як-от глобальні технологічні зрушення, економічні фактори, екологічні виклики чи соціокультурні трансформації. Рішення чи дії окремих акторів можуть тимчасово впливати на динаміку змін, затримуючи або навпаки пришвидшуючи їх в окремих сферах або на окремих рівнях. Однак, такі суб'єктні впливи не здатні повністю змінити безсуб'єктні тренди, що визначають загальну динаміку і напрямок трансформації.

Спираючись на методи прикладного політичного та кореляційного аналізу, автор доводить, що для демократизації як тренду світопорядку характерна власна динаміка та ритм, що призводить до асинхронності політичних трансформацій. Така асинхронність, серед іншого, проявляється через нерівномірність розповсюдження демократичних інститутів і практик на рівні окремих регіонів і держав, співіснування монархічних і республіканських форм державного правління, а також запозичення авторитарними режимами окремих демократичних інституцій і практик. Ця асинхронність та розмаїття політичних систем світу зумовлюють потребу в адаптації та перетворенні демократичних інститутів під впливом інших елементів світопорядку, таких як економічний каркас світу, розвиток інформаційно-комунікаційних систем і міграційні потоки. Зростання поляризації, антагонізму, кризи політичного представництва та акцій прямої дії за глобальну справедливість спонукають до пошуку нових моделей публічної політики та вироблення консенсусу. Автор доходить висновку, що за наявності сил стратифікації (як-от, суб'єктні авторитарні відкати), демократизація залишається домінуючим безсуб'єктивним трендом світопорядку.

Ключові слова: світопорядок, асинхронність (нелінійність) світопорядку, безсуб'єктність трендів, суб'єкти світових політичних процесів, демократизація

Постановка проблеми

Третя хвиля демократизації, як вважається, розпочалася у 1970-х рр. із падінням авторитарних режимів у Греції та Іспанії, за якими прослідували демократичні транзити в інших частинах світу. Після розпаду Радянського Союзу в 1991 р. кількість демократичних режимів у світі (принаймні за формою) перевищила автократії, дозволивши прихильникам ліберальної ідеології проголосити «кінець історії». Цей тріумф виявився дещо передчасним. З 2010-х спостерігається чергова хвиля авторитарного відкату. Зростає кількість не тільки авторитарних, а й гібридних режимів та різних видів демократій «із прикметниками». Так, за даними індексу демократії EUI (2023) [6], в 2022 р. лише 45,3% світового населення проживали у державах, які є повноцінними (full) або «недосконалими» (flawed) демократіями (24 та 48 держав відповідно). Держави із авторитарним типом режиму (59) включають більше третини світового населення (36,9%). Режим ще 36 держав був визначений як гібридний (17,9% населення).

Світова пандемія Covid-19 поглибила сумніви, чи сучасні інститути представницької демократії можуть розрізняти сформульовані інтереси громадськості та нести відповідальність [7]. Повномасштабне вторгнення росії в Україну у лютому 2022 р. оцінюється як «великий історичний поворотний момент» до нового мультипорядкового світу, де ліберальна демократія продовжуватиме існувати, але вже без претензій на універсальність [9]. Крім того, посилення економічної та військової

сили Китаю, загострення конфліктів в Африці та триваючий світовий економічний спад (global downturn) посилили скептичні голоси у дебатах щодо того, чи буде у новому світопорядку, місце демократичним інститутам і практикам. Пошук відповідей на ці питання вимагає, в першу чергу, концептуалізації поняття «новий світопорядок» та більш ґрунтовного дослідження демократизації як його глобального тренду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження демократизації охоплюють низку ключових аспектів, як-от транзитні процеси, інституційна консолідація, роль громадянського суспільства та інші. Серед найбільш відомих дослідників у цій галузі можна виділити С.Гантінгтона, Г.Лінца та А.Степана, Р.Даля, Л.Даймонда та ін. Дослідження світового порядку сконцентровані на перспективах ліберального світопорядку, глобалізації та демократії. Тематиці приділяли увагу представники різних наукових шкіл, зокрема Г.Кіссінджер, Дж.Айкенберрі, Дж.Міршаймер, Р.Хаас, Ам.Ачарья, Дж.Най, Д.Хелд, Ф.Фукуяма, І.Уоллестайн та ін. В Україні наукові підходи до формування світопорядку переважно в межах теорії міжнародних відносин розглядали В.Книш, Е.Молчанова та К.Ковтанюк, О.Коппель та З.Кісільова, Е.Кучменко, А.Міщенко, О.Дашевська, О.Зубов, М.Фесенко, М.Ялі, С.Саранов та ін.

Варто відзначити, що кількість наукових і публіцистичних праць щодо нового світопорядку зростає у геометричній прогресії в останні роки, як і кількість так методологічних та ідеологічних трактувань цього концепту. Категорія «новий світовий порядок» (new world order), як правило, вживається в дискусіях про майбутній світоустрій в політичному та медіа-дискурсі. Наприклад, пошук у Google за запитом «rutin want to break world order» видає 420 тис. результатів (станом на серпень 2023 р.), включаючи посилання на статті від провідних аналітичних центрів, коментарі політичних аналітиків, відеоблоги оглядачів та інше. Проте, визначення світового порядку виключно в термінах міжнародних систем чи суб'єктних зусиль окремих політичних лідерів значно обмежує аналітичний потенціал цього терміну. Перш за все, поза увагою залишаються безсуб'єктні тренди розвитку світу та неполітичні явища, які разом з тим стали «новим політичним» – міграція, екологія, технологічний розвиток, тощо.

Мета статті – визначити особливості сучасного етапу демократизації як глобального безсуб'єктного тренду формування нового світопорядку. Для досягнення цієї мети автором було досліджено закономірності демократизації політичних режимів сучасності та асинхронності демократичних трансформацій. У статті використані методи прикладного політичного та кореляційного аналізу, а також «метод-збірка» (method assemblage) як супровід і безперервне доформування дискурсивних практик в загальному «потоці» соціально-гуманітарного дослідження [16]. Цей метод передбачає зіткнення з множинною реальністю і дозволяє розпізнавати подібності між випадками, незважаючи на те, що вони ніколи не бувають тотожними.

Виклад основного матеріалу.

Світовий порядок визначається як узагальнена назва сукупності процесів, явищ, тенденцій розвитку та політичних практик, що визначають системні глобальні зрушення. Він втілюється через систему взаємовідносин діючих акторів сучасності та об'єктивних процесів, що можуть проходити безсуб'єктно. Оскільки світопорядок є *динамічною системою*, він має здатність до саморозвитку та проходить у своєму становленні фази хаосу (нерівноваги) і порядку (рівноваги). Відповідно до синергетичної парадигми (Г. Хакен, І.Пригожин), кожна динамічна система час від часу потрапляє в пастку біфуркаційних станів, тобто знаходиться у стані постійної критичності, далекої від стану рівноваги, та має можливість обрати свою подальшу траєкторію розвитку, усвідомлюючи, як мінімум, два ймовірних сценарії. Цей стан активізує зовнішні та внутрішні атрактори – події, процеси, явища що здатні змінити стан системи, телеологічним чином (звичайні/традиційні атрактори) або несвідомо (дивні атрактори). Такими глобальними дивними атракторами світопорядку, наприклад, стали, наприклад, пандемія Covid-19 та повномасштабне вторгнення росії в Україну у лютому 2022 р. Прикладом типових атракторів можуть бути вибори в республіках світу. Однак, жорстка детермінованість послідовності фаз порядку і хаосу у соціальних системах не доведена. Після стадії порядку не обов'язково настає фаза хаосу. Зміни, що приводять систему до нового порядку (стану), можуть бути також і плавними та поступовими, тобто відбуватися еволюційно.

Під категорією «новий світопорядок» автор розуміє умовну назву перехідної моделі світу, що формується як результат проміжних результатів модернізації світопорядку у вигляді: *системи світової політики*, що відповідає за глобальний розподіл влади; *домінуючої форми організації влади*, що декларує глобальний дискурс на захист демократичних цінностей; *моделі економічного каркасу світу*, що визначає правила гри та структуру взаємовідносин між ключовими акторами та обумовлює

міграційні процеси сучасності; *домінуючі моральні та етичні цінності парадигми розвитку*, що визначають ставлення людини до іншої людини, до природи, до світу.

Для світопорядку як системи характерна *асинхронність розвитку* (трансформації) його окремих елементів (сфер), що мають свою власну динаміку та ритм розвитку. Така асинхронність, наприклад, описана у дилемі 3-х часів Р.Дарендорфа [4]. Відповідно до неї, значні політичні зміни можуть відбутися відносно швидко (6 місяців), і той час як зміни в економічній політиці займають більше часу до 6 років. Зміни в суспільних поглядах, нормах і цінностях можуть тривати поколіннями – 60 років і більше. Це найбільш глибоко вкорінені аспекти суспільства, і тому їх найважче змінити. Асинхронність світопорядку посилюється через *циклічну природу* розвитку його окремих сфер, що мають різну тривалість проходження через свої життєві цикли. Наприклад, життєвий цикл історичних імперій тривав приблизно 250 років [5], тоді як періодичні цикли підйомів і спадів світової економіки, відомі як К-цикли М. Кондратьєва, мають тривалість 45-60 років.

Таким чином, трансформація світопорядку представляє собою складну та багаторівневу мозаїку асинхронних змін як на різних рівнях (локальні території, держави, регіони, світ), так і в різних сферах, як-от глобальні технологічні зрушення, економічні фактори, екологічні виклики чи соціокультурні трансформації. Рішення чи дії окремих акторів можуть тимчасово впливати на динаміку змін, затримуючи або навпаки пришвидшуючи їх в окремих сферах або на окремих рівнях. Однак, такі суб'єктивні впливи не здатні повністю змінити безсуб'єктивні тренди, що визначають загальну динаміку і напрямок трансформації (як-от, суб'єктивні авторитарні відкочування в окремих державах на тлі безсуб'єктивного світового тренду демократизації).

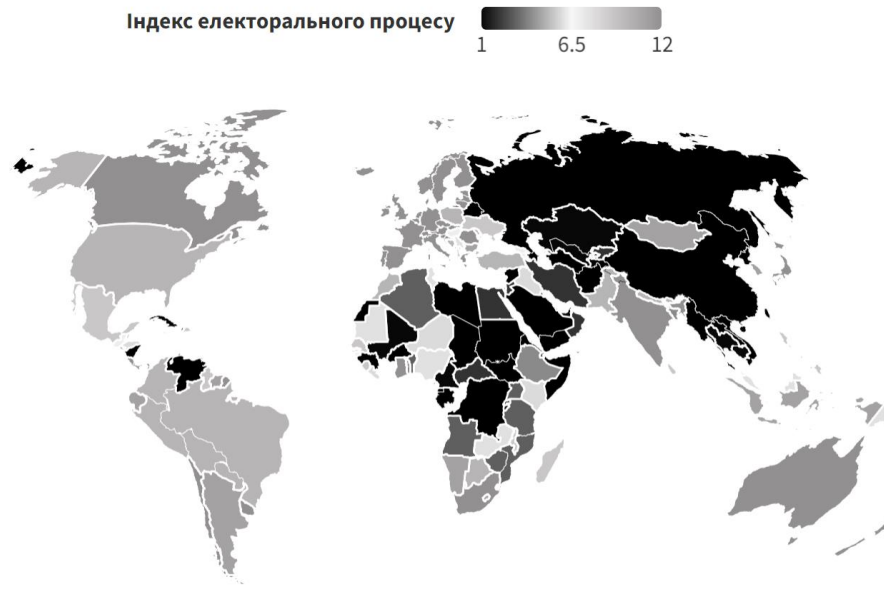
Асинхронна динаміка трендів світового порядку означає, що можливості їх прогнозування, централізованого управління та контролю обмежені. В пріоритеті моделі аналізу *мегатрендів* як стійких, довгострокових і охоплюючих весь світ тенденцій розвитку [18]. Завдяки ним, уряди, бізнес і громадськість мають можливість готуватися до змін і приймати стратегічні рішення, щоб ефективно впоратися з викликами та використати можливості, що надає світовий розвиток.

Одним таких мегатрендів є демократизація, як процес поширення політичної демократії в суспільстві, що передбачає утворення інституцій для забезпечення участі громадян у прийнятті рішень та розповсюдження демократичних цінностей і практик серед населення [14, с.25]. Попри неоднократні суб'єктивні авторитарні відкати (rollbacks) в окремих державах чи цілих регіонах, демократизація залишається висхідним трендом світопорядку протягом останніх 200 років. Це означає, що на поточний момент на глобальному рівні домінують визнані більшістю акторів світопорядку дискурси і практики представницької демократії, поваги до прав людини, рівності усіх громадян перед законом і захисту меншин; активної співпраці між державами на принципах міжнародного права і угод; сприяння відкритим ринкам, забезпечення соціальної справедливості, боротьби з корупцією і нерівності. Навіть коли окремі держави чи інші актори кидають виклик цим принципам, демократія залишається телеологічним (традиційним) атрактором світопорядку.

Для демократизації як тренду світопорядку характерна власна динаміка та ритм, що призводить до асинхронності політичних трансформацій у сучасному світопорядку. Вона, серед іншого, проявляється у такому:

1) *Асинхронність демократизації на рівні окремих регіонів і держав*. Розповсюдження демократичних режимів у світі не є однорідним. Станом на 2022 р., за рівнем індексу демократії EUI [6] (в якому враховані такі чинники як конкурентність виборів, громадянські права і свободи, політична участь та ін.) традиційно домінують такі регіони як Північна Америка (8,37) та Західна Європа (8,36). З іншого боку цього спектру – Близький Схід та Північна Африка (3,34) та Субсахарська Африка (4,14). Східна Європа (5,39), Латинська Америка (5,79) та Азія і Австралазія (5,46) мають іншу динаміку демократизації як на рівні регіонів, так і окремих держав. Така асинхронність зумовлена як суб'єктивними діями та інтенціями лідерів цих держав, так і низкою історичних, культурних, економічних та інших факторів. Наприклад, персоналістські авторитарні режими Венесуели та Куби виокремлюються на тлі інших режимів в Латинській Америці, що поступово еволюціонують від авторитаризму до «недосконалої» демократії. Індії та Малайзії із їх пост-колоніальним спадком у вигляді окремих елементів британської політичної культури, вдається зберігати демократію в охопленій авторитарними тенденціями Азії.

Індекс електорального процесу (electoral process score) з щорічного дослідження Freedom of the World [13] станом на 2023 р., демонструє асинхронність тренду демократизації на мапі світу (*Мал. 1*).

Мал. 1. Мапа світопорядку за індексом електорального процесу

Джерело: Складено автором на основі даних Freedom in the World, де 1 – невірні вибори або їх відсутність, 12 – вільні конкурентні вибори [12]

У країнах, що розпочали демократичний транзит у 1990-х (Балкани, Центрально-Східна Європа та Центральна Азія), аналітики констатують «антидемократичний поворот» протягом останніх декількох років [11]. Так, середній бал демократизації для 29 транзитних держав з переліку Nations in Transit (Freedom House) знизився з 3,85 до 3,42 (на -11,8%) за період 2005-2022 рр. Одним з факторів (чи не найвагомим) такої де-демократизації в регіоні став політичний, економічний та комунікаційний вплив росії, керівництво якої прагне до реставрації імперських амбіцій та перетворення на більш потужного центру прийняття рішень у межах світопорядку. В цьому контексті національний супротив українців повномасштабному вторгненню російського агресора є не просто регіональним конфліктом, а глобальною боротьбою за збереження демократичного світоустрою.

2) *Асинхронність форм державного правління*: попри домінування республіканської форми правління, період монархій у світі не завершився. Сучасна юридична наука визначає, що у світі існує більше 40 монархій (за деякими джерелами – 45), включаючи 16 держав Британської співдружності, де головою держави формально досі залишається британський монарх (в т.ч. Канада, Австралія, Нова Зеландія та ін.). Монархії в Європі і деяких інших частинах світу еволюціонували в церемоніальні за своєю суттю та є культурними додатками до демократичних інституцій. Проте вимагати такого ж від сучасних абсолютних монархій Перської затоки неможливо. Передбаченому конституціями цих держав процесу демократизації форм правління перешкоджає слабкість громадянського суспільства, відсутність демократичних традицій, піднесення ісламу та його розпад на численні течії, загроза радикалізму, специфічна відмінність політичних структур, традиціоналізм, авторитаризм управління, консультативно-дорадчий характер урядів і «парламентів» тощо [22]. Разом з тим, арабські монархії теж еволюціонують під впливом глобальних факторів. Відповідно до дослідження Fletcher School at Tufts University (2020) [8], ОАЕ та Катар віднесені до провідних (stand out) цифрових економік, поряд з державами «старої» демократії, як-от Німеччина чи США, та державами, що успішно здійснили демократичний транзит протягом останніх десятиріч (Південна Корея, Малайзія, Ізраїль, Чехія, Литва, Естонія). Потрапити в цей перелік монархічні режими змогли, оскільки успішно перейняли окремі елементи демократичних суспільств – ефективність урядування, якість регуляції, верховенство права та контроль за корупцією. Сучасний економічний каркас світу, що трансформується в бік цифрової економіки, вимагає від політичних режимів прозорості та зрозумілості правил гри для залучення інвесторів та людського капіталу. Ці процеси не супроводжуються і не вимагають демократизації політичних інститутів як необхідної передумови.

3) *Запозичення авторитарними режимами демократичних інституцій.* Жоден з численних персоналістських, теократичних чи військових режимів протягом останніх 50 років не декларував навіть де-юре свого прагнення до авторитаризма. Попри очевидні автократичні (а іноді і тоталітарні) практики, демократія залишається традиційним атрактором для сучасного світопорядку. Відкидаючи принципи ліберальної демократії, сучасні автократи змушені інкорпорувати принаймні її окремі інститути та практики, щоб залишатися частиною глобального порядку, заснований на правилах (rule-based order) [9]. Обізнані з медійними технологіями «спін-диктатори» в останні десятиліття переробляють авторитарне правління під реалію глобальних зв'язків світу [13]. Задля внутрішньої легітимізації або міжнародного співробітництва вони змушені зберігати чи впроваджувати принаймні окремі елементи політичної демократії, такі як вибори, окремі політичні та громадянські права та свободи, або ж декларативне верховенство права чи заявлену боротьбу з корупцією для створення враження легітимності та прийняття міжнародної співпраці. Так, в режимах «змагального авторитаризму» [15], як правило, відтворюється весь інституційний ландшафт представницьких демократій. Разом з тим, вибори в таких режимах є об'єктом численних та систематичних маніпуляцій з боку держави (несправедливе виборче законодавство, відмова у реєстрації небезпечних для режиму конкурентів, обмеження доступу до ЗМІ, підтасовування результатів голосування тощо), тому вони не можуть класифікуватися як демократичні.

На тлі асинхронності тренду демократизації, самі **демократичні інститути поступово трансформуються** під впливом інших елементів світопорядку, як-от економічний каркас світу, розвиток інформаційно-комунікаційних систем, міграційні потоки, тощо. Така трансформація, зокрема, спостерігається у наступному:

- *Децентралізація контролю за символічними полями та продукуванням політичних дискурсів.* Медіатизація політики у 1980-90-х рр., із розвитком можливостей телебачення, перенесла центри продукування символічної політики до великих медіа-корпорацій, вивівши на світову авансцену таких акторів як Руперт Мердок чи Сільвіо Берлусконі. Із розвитком цифрових інформаційно-комунікаційних технологій символічна влада децентралізується і переходить до багатовимірних та аморфних мереж, які впливають на дії держав та світової спільноти [12, с. 48]. Уряди зі свого боку роблять кроки, щоб контролювати великі технологічні корпорації та власних громадян. В деяких випадках, навіть демократичні режими наближаються до цифрової диктатури. Очевидно, новий світопорядок визначатиметься посиленням конкуренції за контроль над виробленням політичних дискурсів через нові комунікаційні технології, як між окремими державами, так і між державою, великим технологічним бізнесом та громадянським суспільством.

- *Пошук нових моделей публічної політики і вироблення консенсусу на тлі зростання поляризації та антагонізму.* Емпіричні дані свідчать про зростаючу і стійку політичну поляризацію як в межах окремих держав і регіонів, так і світопорядку в цілому [3]. Відповідно до концепції агоністичної демократії (Ш.Муфф [17]), консенсус у суспільстві можливий лише коли сторони конфлікту вважають себе належними до єдиного символічного простору, всередині якого й точиться конфлікт. Антагонізм, що зростає в межах сучасних суспільств, робить пошук консенсусу і узгодження інтересів все менш можливим. Перед демократичними режимами постає виклик, яким чином узгоджувати полярні ціннісні конфлікти в середині своїх суспільств, що все частіше проявляються у формі громадянського протистояння та насильства у найбільш зрілих демократичних режимах (як-от під час виборів 2021 р. у США). Зростаюча складність процесу вироблення політики та неспроможність знайти рішення деяких з найбільш нагальних політичних проблем спонукають політиків і громадянське суспільство замислитися над тим, як мають прийматися колективні державні рішення [20].

- *Криза політичного представництва і потреба у нових конвенційних форматах політичної участі.* Вибори, як найпоширеніший механізм політичної участі, все частіше сприймаються як несправедливі, а їх можливості як інструменту контролю обмежені. Поступово втрачають свою роль рушійних сил артикуляції політичних інтересів і політичні партії, членство у яких «знаходиться у третьому десятиріччі повільного та неухильного спаду» [21]. Згідно із даними The Center for Strategic and International Studies, частота масштабних антиурядових протестів у період з 2009 по 2019 рік у світовому масштабі збільшилася в середньому на 11,5%, а у Європі – на 12,2% [2]. М.Беррада та його колеги [1] виявили, щоприблизно 54% усіх протестів у період з 2006 по 2020 рік були пов'язані з неспроможністю політичних систем та браком політичного представництва, що відчувається та артикулюється навіть представниками середнього класу. Майже 80% усіх протестів

вимагали від урядів взяти на себе відповідальність за економічну, соціальну та екологічну політику, щоб вона приносила користь усім, а не тільки обраним (сприйняття «уряди служать небагатьом»). Онлайн-мережі стають новим політичним інститутом участі, формують нову політичну культуру, що в результаті відображається на характері функціонування політичних інститутів.

• *Сучасний етап Industry 4.0 призводить до поступової еволюції політичних інститутів.* Нові технології електронного урядування значно розширюють свій функціонал та видозмінюють принципи функціонування політичного поля. З одного боку, держава як інститут має можливість більш ефективно надавати адміністративні послуги і сервіси, еволюціонуючи від функцій «нічного сторожа» до приватного «консьєрж-сервісу». Так, запущений у 2020 р. український сервіс «Дія», або «держава у смартфоні», надає можливість громадянам не тільки отримувати держані послуги онлайн, але й впроваджує пропонує елементи прямої демократії через опитування громадської думки, заміщуючи собою (поки що не в юридичному плані) інститут референдуму і, в перспективі, – виборів. З іншого боку, змінюються способи комунікації та взаємодії політичних лідерів з громадянами, призводячи до більшої прозорості та водночас хаотичності політичного процесу. Передвиборча кампанія Б.Обами у США у 2008 р. продемонструвала усім політикам світу переваги використання соціальних мереж та прямої комунікації для залучення голосів виборців, а кампанія Д.Трампа 2016 р. популяризувала використання політиками технологій big data. Наступним кроком може стати використання технологій штучного інтелекту (ШІ) та віртуальних метавесвітів у політичному процесі. Президент Франції Е.Макрон у своїй передвиборчій кампанії 2022 р. вже створив власний віртуальний світ у Minecraft. ШІ може допомогти політичним кампаніям аналізувати дані та прогнозувати поведінку виборців, але разом з тим зробити політичні процеси більш технократичними, а громадськість – відчуженою від політичного процесу.

• *Трансформація розуміння громадянських і політичних свобод та «культурна контратака».* Політичні свободи та права меншин, такі як права жінок та LGBTQ+ спільнот, інклюзивність та мультикультуралізм, виходять на перший план у глобальному дискурсі, створюючи «нову нормальність». Однак, певна частина населення, особливо ті, хто прихильний до традиційних цінностей і авторитарного популізму, відчувають загрозу з боку нових моральних і етичних систем, що домінують у глобальному дискурсі. П.Норріс та Р.Інглхарт [19] досліджують явище «культурної контратаки» як реакцію на такі зміни у суспільстві. Особливо видимою формою такої відповіді є пропаганда «традиційних» цінностей, що використовуються авторитарними правителями (як-от, в росії на тлі повномасштабного вторгнення в Україну) для формування нової дихотомії «ми-вони», зміцнення та легітимації своєї влади. Такі стратифікаційні сили, протистояння між новими моральними системами та пропагандою традиціоналізму, спричиняють політичну напругу та конфлікти не тільки на рівні окремих суспільств, а й світопорядку в цілому.

Висновки

Процес формування нового світопорядку характеризується асинхронним трендом демократизації, що проявляється через нерівномірність розповсюдження демократичних інститутів і практик на рівні окремих регіонів і держав, співіснування монархічних і республіканських форм державного правління, а також запозичення авторитарними режимами окремих демократичних інституцій і практик. Ця асинхронність та розмаїття політичних систем світу зумовлюють потребу в адаптації та перетворенні демократичних інститутів під впливом інших елементів світопорядку, таких як економічний каркас світу, розвиток інформаційно-комунікаційних систем і міграційні потоки. За наявності сил стратифікації (авторитарні відкати), демократизація залишається домінуючим безсуб'єктивним трендом світопорядку. Самі демократичні інститути трансформуються під впливом інших складників світопорядку і стають предметом конкуренції за контроль над політичними дискурсами. Зростання поляризації, антагонізму, кризи політичного представництва та акцій прямої дії за глобальну справедливість спонукають до пошуку нових моделей публічної політики та вироблення консенсусу.

Бібліографічний список / References:

1. Berrada M. et al. World Protests: A Study of Key Protest Issues in the 21st Century. Cham: Palgrave Macmillan, 2022.
2. Brannen S., Haig C. S., Schmidt K. The Age of Mass Protests: Understanding an Escalating Global Trend. URL: <https://www.csis.org/analysis/age-mass-protests-understanding-escalating-global-trend> (дата звернення: 16.08.2023).
3. Carothers T., O'Donohue A. How to Understand the Global Spread of Political Polarization. URL: <https://carnegieendowment.org/2019/10/01/how-to-understand-global-spread-of-political-polarization-pub-79893> (дата звернення: 16.08.2023).

4. Dahrendorf R. Reflections on the Revolution in Europe: In a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw. New York: Random House, 1990..
5. Dalio R. Principles for Dealing with the Changing World Order: Why Nations Succeed and Fail. Avid Reader Press / Simon & Schuster, 2021.
6. Economist Intelligence Unit. Democracy Index 2022: Frontline democracy and the battle for Ukraine. URL: <https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/DI-final-version-report.pdf> (дата звернення: 16.08.2023).
7. Farrell H., Han H. Public Governance and Global Politics after COVID-19. In: Gavin F. J., Brands H. (Eds.), COVID-19 and World Order: The Future of Conflict, Competition, and Cooperation. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2020. С. 238–258.
8. Fletcher School at Tufts University. Digital in the time of COVID. URL: <https://sites.tufts.edu/digitalplanet/files/2021/03/digital-intelligence-index.pdf> (дата звернення: 16.08.2023).
9. Flockhart T., Korosteleva A. War in Ukraine: Putin and the multi-order world, *Contemporary Security Policy*, 2022, 43:3, 466-481, DOI: 10.1080/13523260.2022.2091591
10. Freedom House. Freedom in the World 2023: Marking 50 Years in the Struggle for Democracy [Report]. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2023/marking-50-years> (дата звернення: 16.08.2023).
11. Freedom House. Nations in Transit 2023: War Deepens a Regional Divide. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2023-05/NIT_2023_Digital.pdf (дата звернення: 16.08.2023).
12. Global Trends 2030: Alternative Worlds. The National Intelligence Council, Great Britain. 2012. URL: https://www.dni.gov/files/documents/GlobalTrends_2030.pdf (дата звернення: 16.08.2023).
13. Guriev S., Treisman D. Spin Dictators: The Changing Face of Tyranny in the 21st Century. Princeton: Princeton University Press, 2022. 324 с.
14. Huntington S. P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. University of Oklahoma Press, 1991. 412 с.
15. Levitsky S., Way L. A. Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 540 с.
16. Low J. After Method Mess in social science research. L-N.Y.: Routledge, 2004. 210 с.
17. Mouffe C. The Democratic Paradox. Verso, 2000. 240 с.
18. Naisbitt J. Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives. New York, Warner Books, 1982. 304 с.
19. Norris P., Inglehart R. Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. 554 с.
20. OECD. Innovative Citizen Participation and New Democratic Institutions: Catching the deliberative wave [Report]. URL: <https://www.oecd.org/gov/open-government/innovative-citizen-participation-new-democratic-institutions-catching-the-deliberative-wave-highlights.pdf> (дата звернення: 16.08.2023).
21. Scarrow S. E. The Changing Nature of Political Party Membership. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. 2017. DOI: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.226>.
22. Zinchenko, O. V. Peculiarities of Arab monarchies forms of government (comparative analysis). *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2018, 25(1), 50–64.

Natalina N. O. The asynchrony of democratisation as a global trend in the new world order formation

The article explores democratisation as a global trend in forming a new world order. The author defines this term as a generalised name for a range of processes, phenomena, developmental trends, and political practices that determine systemic global shifts, encompassing their sequence, content, nature, subjectivity, and future prospects. The evolution of the world order comprises a multifaceted and multi-layered patchwork of asynchronous shifts across various levels (local territories, states, regions, globally) and in diverse domains, including global technological advances, economic elements, environmental concerns, and socio-cultural transitions. While the decisions or actions of distinct actors might momentarily influence the pace of these changes – either slowing or hastening them in specific sectors or levels – such subject-driven impacts can't entirely alter the subjectless trends that guide the general momentum and orientation of transformation.

Using methods from applied political and correlation analysis, the author posits that democratisation, as a characteristic of the world order, has its inherent dynamics and tempo, leading to the asynchrony of political shifts in the contemporary world order. This asynchrony is manifested, among other things, in the uneven dissemination of democratic institutions and practices at the levels of specific regions and states, the coexistence of monarchical and republican governance structures, and the adoption of select democratic institutions and practices by autocratic governments. The asynchronicity and diversity of political systems worldwide require adopting and transforming democratic institutions. These changes are influenced by various elements of the world order, including the global economic framework, the evolution of information and communication systems, and migration patterns. The rising polarisation, antagonism,

crisis in political representation, and direct actions for global justice spur the search for innovative public policy models and consensus-building strategies. The author concludes that despite stratifying forces, such as subject-driven authoritarian rollbacks, democratisation persists as the predominant subjectless trend in the world order.

Keywords: *world order, asynchrony (nonlinearity) of the world order, subjectlessness of trends, subjects of world political processes, democratisation*

DOI 10.31558/2519-2949.2023.3.16

УДК 327:341(1-04)-022.322(091)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0759-7351>

Озадовський І. Б., Національний університет «Києво-Могилянська академія»

УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЙ В ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ СВІТОПОРЯДКУ

Прикордоння, як простори, де перетинаються дві або більше сфери гегемонії, що прагнуть контролю ресурсів та поширення зони використання свого впливу, формуються в різноманітних хронологічно-просторових контекстах з різноманітними початковими умовами, при цьому ключову роль відіграють історичні чинники. Це призводить до того, що пограниччя не є однорідними за природою, сутністю, формами взаємодії з політичними суб'єктами.

Процес формування прикордонних територій нелінійний: особливості цього процесу залежать від просторових і часових чинників. Кордони в одному регіоні в різні епохи мають різні функції та зміст. Відповідно, кордони та пограниччя в сучасних Африці, Азії та Європі також суттєво відрізняються.

До створення національних держав ключову роль у формуванні прикордонних територій відігравали географічні фактори, які значною мірою визначили стартові умови для цих регіонів: ресурсний потенціал, доступ до міграційних потоків, природні передумови для захисту від зовнішньої агресії, до певної міри – специфіку політичних інститутів.

В епоху модерну євразійські пограниччя, які не змогли набути повноцінної державності, стали буферними зонами імперій і об'єктами експансії. У той же час, імперії, в межах яких опинялися ці території, намагалися шляхом насильства закріпити на них свою владу. Обмежені можливості для експансії на європейському континенті стимулювали до «експорту» насильства в інші частини світу, де кордони та прикордоння формувалися не з огляду на місцеву специфіку, а внаслідок рішень, які ухвалювалися в центрах імперій.

Світові війни у ХХ ст., які значною мірою спалахнули через спроби переділити прикордонні території, як в Європі, так і на периферії імперій, стали кульмінацією спроб встановлення влади над певними регіонами силовим шляхом. Підсумки Другої світової війни намагалися закріпити шляхом впровадження непорушності кордонів, як одного з базових принципів міжнародних відносин. Проте на практиці цей принцип працював лише в Європі та Північній Америці, в той час, як світові гегемони продовжували «експортувати» насильство в інші регіони, використовуючи їх, як поле бою.

До того ж для нових і слабких суверенітетів «жорсткі кордони» виявилися фактором, який не сприяв побудові державних інститутів. Під впливом негативних чинників прикордоння цих країн перетворюються на конфліктні простори, де постійно зростає рівень насильства. В окремих випадках ці конфлікти вже дестабілізують держави в цілому.

У той же час під тиском глобалізаційних процесів кордони по всьому світу втрачають своє значення та розмиваються. Посилюється транскордонне співробітництво, вільний рух капіталів, політична влада поступово «мігрує» від держави до наднаціональних і субнаціональних акторів.

За таких умов прикордоння можуть претендувати на власну суб'єктність в процесі розвитку нового світопорядку. У залежності від історії формування та сучасного стану прикордонні території можуть трансформуватися у зони міждержавних конфліктів, створюючи загрози для міжнародної безпеки, або у простори міжкультурного діалогу, сприяючи стабілізації світової політичної системи.

Ключові слова: сучасні світові політичні процеси, кордон, прикордоння, фронтір, прикордонні території, насильство як політичний інструмент і практика соціального контролю.

За умов трансформації сучасного світопорядку в частині його суб'єктів і трендів розвитку, нових форм впливу набувають прикордонні території, що здатні виступати зонами міждержавних конфліктів, створюючи загрози для міжнародної безпеки, та/або просторами міжкультурного діалогу, сприяючи стабілізації світової політичної системи.

Мета статті – представити авторські міркування щодо загальних тенденцій формування та перспектив розвитку прикордонних територій, які є сьогодні складовими держав і здатні виступати як просторами конфліктів, так і осередками міжкультурного діалогу.

Для досягнення мети дослідження було виконано ряд завдань:

- виявити тенденції формування прикордонних територій в світі;
- встановити закономірності, що обумовлюють процес набуття прикордонними територіями суб'єктності;
- перевірити правильність припущення щодо впливу різних типів прикордонних територій на процес формування світового порядку.

Виклад основного матеріалу. Прикордонні території формуються в різноманітних історичних умовах, а отже не є однорідними за своєю природою, сутністю, самоідентифікацією та прагненнями.

Ступінь вивченості заявленої проблеми доводить її міждисциплінарність. Корисними для розв'язання поставлених завдань стали наукові доробки політичних географів та геополітичні дослідження (І.Валлерстайн, С.Роккан, О.Фісун), культурологічні дискусії щодо потрактувань категорії «пограниччя» (О.Кривицька, В.Кравченко, М.Михальченко, О.Шевчук), історичні та соціологічні розвідки щодо порубіжної ідентичності (Я.Верменич, Дмитрук В., Жуленова О., Р.Коллінз, Т.Зарицький), дослідження з історії формування кордонів (М.Бод, В.Ван Шендель).

В Європі доби Середньовіччя до формування національних держав поняття кордонів було розмитим – території за межами окремих міст і володінь де-факто ніким не контролювалися та не розділялися чіткою межею. Отже і пограниччя в сучасному розумінні не існували. Проте саме в цей період створюються передумови для формування прикордонних просторів, що існують і сьогодні. З'являються масштабні торгові шляхи з центрами (містами-перехрестями), утворюються держави, які скоріш походили на тимчасові політичні утворення, та виокремлюються титульні етноси, що у подальшому стануть політичними націями.

Межі сучасних прикордонних територій можуть не співпадати з кордонами тих середньовікових держав, проте це не заважає авторові використовувати цю історичну спадщину для формування національного міфу, обґрунтування сучасних претензій на самостійність, а в деяких випадках, маніпуляцій зовнішніх гравців щодо спільної мови та ідентичності, як ми можемо бачити на прикладі діяльності Росії на Донбасі та в Криму.

За відсутності централізованих держав і політичної влади на значних територіях ключову роль відігравали географічні фактори. Більшою мірою це – чинники фізичної географії: рельєф, близькість до водних артерій, особливості клімату. Доступ до моря та ключових річок перетворив міста Каталонії та Баварії на визначні центри європейської торговельної мережі, що посприяло економічному зростанню цих територій, міграції населення у подібні центри та формуванню квазідержавних утворень, які поширювали свій вплив на значні простори навколо.

Проте вплив географічних чинників не обмежується створенням умов для торгівлі та міграції. Гірський рельєф Вельсу унеможливив повне завоювання та поглинання цієї країни. Специфіка природних умов дозволила місцевому населенню Чечні зберегти свої культурні особливості, традиційний політичний устрій та протистояти окупації та повній асиміляції великими політичними акторами. З іншого боку, умови життя у горах сильно обмежували економічний потенціал та розвиток політичних інститутів. У результаті, до російського завоювання, на території Чечні домінував родовий устрій та формувалися феодальні відносини [1, с. 4]. Непридатні для постійного життя умови степу обумовили пізнє заселення, «нічийність» Донбасу, тривале існування цієї території, як фронтиру та простору нескінченних битв.

Варто зазначити, що географічні фактори домінували в Європі в період Середньовіччя, але для Донбасу ця тенденція зберігалася щонайменше до XIX ст. У Чечні відлуння цього тренду можна спостерігати й досі, адже сформовані під тиском природних умов інститути та ідентичності в цьому регіоні зберігають значний вплив навіть тепер.

Кардинально ситуація змінилася в XVI-XVII ст., коли сформувалися національні держави на базі цих територій. Американський дослідник політичної історії А.Рібер розглядає Євразію як спірний геокультурний простір, у якому кордони та прикордоння – це ключові компоненти імперського простору. На його думку, чотири взаємопов'язані, але різні процеси сформували євразійський простір. По-перше, протягом тривалого періоду відбулася масштабна міграція населення. У результаті – певні території набули характеристик «зон розколу», де етнорелігійні групи перепліталися одна з одною, створюючи умови для потенційного конфлікту. По-друге, у XVI-XVII ст. низка великих центрів політичної влади, прагнучи зміцнити свою безпеку і ресурсну базу,

розширили володіння на периферії своїх основних земель. По-третє, спроба завоювати ці спірні території та інкорпорувати їх, як прикордонні зони, в структуру політики дедалі більш мультикультурних державних систем перетворилася на зовнішню боротьбу, яка глибоко вплинула на процес державотворення в Євразії. По-четверте, на прикордонних територіях розгорнулася внутрішня боротьба, оскільки підкорені народи шукали захисту від мовної та релігійної асиміляції, а також збереження місцевої автономії або відновлення незалежності [11, с. 8-9].

Формування національних держав обумовило подальші трансформації світопорядку. Американський політолог Чарльз Тіллі виділяв центральну роль спустошуючої Тридцятирічної війни у державотворенні в Європі. Вестфальський мир після семи років переговорів з одного боку де-факто унеможливив значне розширення імперій на континенті, проте з іншого – лише тимчасово заморозив існуючі розбіжності між протестантськими і католицькими державами. Через те, що на певний час експансія в Європі стала неможливою, великі європейські держави активізували розширення імперій за її межами – в Америці, Африці, Азії та Тихоокеанському регіоні. Побудова зовнішніх імперій надала певні засоби і певний поштовх для формування відносно потужних, централізованих і гомогенізованих національних держав всередині Європи. В той час, як частиною врегулювання за підсумками воїн між імперіями стало перемальовування кордонів на інших континентах [13, с. 167-169].

Імперії, що розширювалися, розгортали стратегії демонстративного насильства та непрямого правління, щоб приборкати непокірні периферії. Ведення війни експортувалося на периферію імперії; кордони ставали форпостами військової сили та влади [10, с. 10-11].

Як відзначають нідерландські дослідники М.Бод та В.Ван Шендель, з XVIII ст. кордони визначають саме політичний поділ і стають вирішальним елементом у побудові нової, більш глобалізованої системи. При цьому кордони стають маркерами одразу в двох вимірах. По-перше, вони виявили територіальну консолідацію держав. Більшість держав намагалися обмежити регіональну автономію. Розділення між країнами ставало все більш чітким, як і розділення на «своїх» та «чужинців», «іноземців». По-друге, кордони стали маркерами фактичної влади, яку держави мали над власними суспільствами. Лідери нових країн спробували зробити державу домінуючою силою у своїх суспільствах, проте це не завжди вдавалося, особливо на прикордонних територіях [7, с. 213-215].

Прикордоння для держави модерну – це периферія, де слабшає суверенітет. Це зона, яка має стати буфером або своєрідним «передпіллям» у випадку агресії проти держави. За цих умов держава, прагнучи закріпити свій вплив на цих територіях, припускається практик соціального контролю, серед яких – насильство. На цих землях насильство стає нормою. За його допомогою завоювання територій було звичним способом забезпечити ядро держави від ресурсних проблем і агресії сусідів. Кульмінацією такого підходу можна назвати Першу світову війну, однією з головних причин якої стали намагання перерозподілити контроль над прикордонними територіями як в Європі, так і на інших континентах, та Другу світову війну, як спробу переписати її підсумки. Український історик Я.Грицак відзначає, що для України, яка була прикордонням, та опинилася на перехресті інтересів глобальних політичних гравців, ХХ ст. стало часом екстремального насильства, з якого і народилася українська нація [4].

Проте насильство проявляється не тільки у вигляді міжнародних збройних конфліктів. Спроби держав асимілювати та встановити контроль над пограниччям всередині своїх кордонів також набувають жорстоких форм. Як зазначає українська політологиня Г.Бекірова, Крим як метаєтнічний феномен, в межах якого різні етногрупи ідентифікували себе «кримчанами», був зруйнований в результаті депортацій корінного населення [2, с. 9]. А дослідник Донбасу Г.Куромія відзначав, що дика та безжальна економічна експлуатація та щоденне насильство були частиною повсякденного життя регіону. [3, с. 18, 22]

Таким чином сформувалася модель, ключовим елементом якої стало насильство. З одного боку, прикордоння виявилися «затиснутими» всередині нових держав, які намагалися встановити жорсткий контроль і асимілювати пограниччя, з іншого – пограниччя, як у Європі, так і поза її межами, стали полем постійних збройних конфліктів, де перерозподіл територій відбувався в залежності від волі метрополій і не враховував місцевої специфіки та інтересів місцевого населення.

Після Другої світової війни відбувається спроба закріпити її результати: зокрема, утвердити територіальні здобутки переможців і забезпечити цей статус-кво від нових конфліктів. Непорушність кордонів стала однією з основ системи міжнародних відносин. СРСР і США, як світові гегемони, були зацікавлені в збереженні такого стану, тому активно підтримували впровадження системи непорушних «жорстких кордонів». Це призвело до того, що в Європі значно скоротилася кількість спроб змінити межі держав силою.

Проте, як зазначає Б.Атзілі, «жорсткі кордони» далеко не завжди мали позитивний ефект. Подекуди вони зробили слабкі держави ще слабшими, позбавляючи їх можливостей примусу, які традиційно супроводжували загрозу територіальної війни; створюючи несприятливі стимули для державного будівництва; і позбавляючи їх механізму, який відсіював слабкі держави і посилював сильніші. Це призвело до зростання кількості внутрішніх конфліктів, зокрема й на етнічному підґрунті, із можливістю їхнього переростання у міждержавні конфлікти [6, с. 146, 162]. Ба більше, світові гегемони, які забезпечували непорушність кордонів у Європі та уникали прямих сутичок між собою де-факто переносили бойові дії на землі найменш розвинених країн і країн, що розвиваються.

Таким чином, в Європі та Північній Америці сформувався простір, який український історик Ярослав Грицак назвав «Великою зоною миру» – простір, де внаслідок високого рівня економічного розвитку держав і реалізації протягом тривалого часу «політики примирення», кілька десятиліть не відбувалося збройних конфліктів [12]. Проте в цей же час на інших континентах прикордоння молодих суверенітетів під впливом негативних економічних, географічних, політичних факторів стають зонами конфліктів, які поступово дестабілізують ці нові держави. Так у Північній та Західній Африці спостерігається стабільне зростання рівня насильства на прикордонних територіях. У 2021 році 23% усіх випадків насильства відбулися в межах 20 кілометрів від кордонів, у першому півріччі того ж року 60% випадків насильства з жертвами в регіоні припадали на зону в сто кілометрів від державних кордонів [9, с. 15, 90]. Щонайменше в дев'яти державах регіону відбулися спроби державних переворотів.

На тлі мінливості світопорядку система «жорстких кордонів» не може залишатися стабільною навіть у розвинених країнах. Лібералізація торгівлі, активний рух коштів та розвиток комунікаційних технологій – розглядаються як ключові індикатори ерозії кордонів [5, с. 82]. Технологічні та економічні зміни заохочують зростання транскордонних зв'язків між суспільними суб'єктами і зменшують значущість звичних безпекових проблем. Ці процеси окремі дослідники називають «декордонізацією світу держав» [8]. Кордони стають «пористими» та менш значущими, а влада та повноваження від держав частково переходять до наднаціональних інституцій і субнаціональних спільнот. За таких умов зростає роль позасистемних політичних акторів, зокрема прикордонних територій.

Пограниччя, які сформувалися в географічних умовах, які сприяють міжнародній торгівлі, володіють значним економічним потенціалом, зберегли протягом тривалого часу національну ідентичність, можуть розповсюдити свій вплив за межами своїх кордонів. Такі регіони мають сформовані політичні інститути, здатні представляти інтереси території на національному та міжнародному рівні. За сприятливих економічних і політичних умов такі простори можуть стати загрозою для стабільності держав, в яких вони знаходяться, та навіть висунути претензії на суверенітет. До таких територій можна віднести, наприклад, Каталонію, Баварію, Квебек, Шотландію. Проте варто зазначити, що більшість таких погранич розташовані в межах «Великої зони миру», де активно впроваджується політика, спрямована на формування зон міжкультурного діалогу. Наприклад, реалізуються концепція «Європа регіонів» та політика інтеркультуралізму в Квебеці.

Прикордоння, які зберегли історичний міф про власну державність, і де домінує етнічна або релігійна ідентичність, але не вистачає власних економічних ресурсів, ризикують опинитися в залежності від зовнішнього фінансування. Через брак ресурсів вони навряд чи можуть претендувати на власну суб'єктність. Проте, якщо держава, до якої належать такі регіони, не зможе забезпечувати певний рівень дотацій, слід очікувати проявів сепаратизму та іредентизму. Такою, наприклад, є ситуація у Чечні.

Прикордонні території, на яких під тиском екстремального насильства не вдалося сформувати громадянську ідентичність, які запозичують символічний капітал і економічні ресурси ззовні, несуть загрозу для суверенітетів, до яких належать. Це простори конфлікту, які стають провідниками інтересів зовнішніх акторів. Прикладами таких територій можна назвати Донбас і Крим, де росія десятки років реалізовувала етнічну та міграційну політику, спрямовану на збільшення частки російського населення. Саме ці прикордоння росія використовує для спроб розширити власну гегемонію та загрожує не тільки суверенітету України, але і стабільності світової політичної системи.

Висновки. Прикордоння формуються в різноманітних часових і просторових континуумах. Це призводить до того, що пограниччя за своєю сутністю є неоднорідними, демонструючи різні форми взаємодії з іншими акторами та виявляючи різний потенціал щодо набуття суб'єктності в світових політичних процесах.

Формування прикордонних територій відбувається нелінійно, і сучасний стан конкретної території визначається складною сукупністю факторів, хоча в цьому процесі можна виокремити загальні тенденції,

Серед спільних тенденцій можна відзначити вплив географічних факторів, які, принаймні на етапі до формування держав у сучасному розумінні, обумовлюють «стартову позицію» прикордоння: економічний потенціал, відкритість для міграції, більшу чи меншу захищеність від зовнішньої агресії, тощо.

Прикордоння, які не змогли конвертувати цей потенціал у створення власної держави та стали частинами інших країн, протягом тривалого часу ставали осередками насильства. Вони зазнавали тиску від державного центру, ставали об'єктами експансії інших імперій, а для деяких з них насильство ставало нормою повсякденного життя.

За підсумками двох світових війн сформувалася система відносин, однією з основ якої була непорушність кордонів, що мало зафіксувати розподіл територій на світовій мапі та запобігти новим конфліктам. Проте реалізація цього принципу не була рівнозначною для різних регіонів. Світові гегемони того часу підтримували цю систему в Європі та Північній Америці, де сконцентровані розвинені країни, і на практиці вдалося досягти стабільного миру на десятиліття. Проте на інших континентах, де межі держав почасти визначали імперії без урахування місцевих особливостей, нові та відносно слабкі суверенітети виявилися не здатні контролювати власні кордони. У підсумку в деяких регіонах Африки прикордоння перетворилися на зони конфліктів, які дестабілізують цілі держави.

Паралельно під тиском глобалізаційних процесів «жорсткі кордони» розмиваються й у розвинених країнах. Замість фізичного насильства, притаманного попереднім історичним епохам, держави шукають інші способи втримати контроль над своїми прикордонними територіями: запроваджують регіональні програми, підтримують ініціативи щодо транскордонного та міжкультурного діалогу.

За умов розмивання кордонів і посилення ролі позасистемних акторів, пограниччя можуть претендувати на власну суб'єктність. За наявності сформованої національної ідентичності, значних економічних ресурсів, символічного капіталу окремі прикордоння можуть заявити права на суверенітет. Пограниччя, які не мають достатніх ресурсів, але являють собою моноетнічний чи моноконфесійний простір, жителі якого мають єдину громадянську ідентичність, можуть вимагати від державного центру збільшення фінансування або ж шукати «спонсорів» поза межами цієї держави. Прикордонні території, які не мають власної громадянської ідентичності та позичають сенси, символи, капітал ззовні – набувають ознак географічних фронтірів, «нічийних» земель. Тобто просторів, які не контролюються державою, не претендують на суб'єктність, а реалізують інтереси зовнішніх акторів. Вони створюють ризики дестабілізації держав і світової політичної системи.

Бібліографічний список:

1. Анчабадзе Г.З. Вайнахи. Тбилиси, 2001. 97 с.
2. Бекирова Г. Крымские татары. 1941–1991 (Опыт политической истории). Симферополь : Издательский дом "Тезис"., 2008. 480 с.
3. Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / Пер. з англ.: Г. Кьорян, В. Агеєв; – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2002. 510 с.
4. Що далі відкладаємо реформи, то більше зростає їх ціна. Gazeta.ua. URL: https://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_so-dali-vidkladayemo-reformi-to-bilshe-zrostaye-yih-cina/1053159 (Дата звернення: 07.09.2023).
5. Andreas P. Redrawing the line: borders and security in the twenty-first century. International security. 2003. Vol. 28, no. 2. P. 78–111. DOI: <https://doi.org/10.1162/016228803322761973>
6. Atzili B. When good fences make bad neighbors: fixed borders, state weakness, and international conflict. International security. 2007. Vol. 31, no. 3. P. 139–173. DOI: <https://doi.org/10.1162/isec.2007.31.3.139>
7. Baud M., Schendel W. V. Toward a comparative history of borderlands. Journal of world history. 1997. Vol. 8, no. 2. P. 211–242. DOI: <https://doi.org/10.1353/jwh.2005.0061>
8. Blatter J. K. Debordering the world of states: Toward a multi-level system in europe and a multi-polity system in north america? Insights from border regions. State/Space. Malden, MA, USA, 2003. P. 185–207. DOI: <https://doi.org/10.1002/9780470755686.ch11>
9. Borders and conflicts in north and west africa. OECD, 2022. DOI: <https://doi.org/10.1787/6da6d21e-en>
10. Goodhand J. The centrality of margins: the political economy of conflict and development in borderlands. Batticaloa, Sri Lanka, 2018. 57 p.

11. Rieber A. Imperial space. The struggle for the eurasian borderlands. Cambridge. P. 5–78. DOI: <https://doi.org/10.1017/cbo9781107337794.002>
12. The Ukrainians. Як історія допомагає нам зрозуміти цю війну? Частина 1 | Ярослав Грицак, 2023. YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=JTru5-_3LSg (Дата звернення: 07.09.2023).
13. Tilly C. Coercion, capital, and European states, AD 990-1990. Cambridge, Mass., USA : B. Blackwell, 1990. 269 p.

References:

1. Anchabadze G.Z. Vajnahi (Vainakhi). Tbilisi, 2001. 97 p.
2. Bekirova G. Krymskie tatory. 1941–1991 (Opyt politicheskoy istorii) (Crimean Tatars. 1941-1991 (Experience of political history)). Simferopol', 2008. Izdatel'skij dom "Tezis". 480 p.
3. Kuromiia Hiroaki. Svoboda i teror u Donbasi: Ukrainsko-rosiiske prykordonna, 1870–1990-i roky (Freedom and terror in Donbas: Ukrainian-Russian borderland, 1870–1990s) /Per. z anhl.: H. Korian, V. Aheiev; – K.: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko "Osnovy", 2002. 510 p.
4. Shho dali vidkladayemo reformy, to bil'she zrostaye yix cina. Gazeta.ua. URL: https://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_so-dali-vidkladayemo-reformi-to-bilshe-zrostaye-yih-cina/1053159 (Access date: 07.09.2023).
5. Andreas P. Redrawing the line: borders and security in the twenty-first century. International security. 2003. Vol. 28, no. 2. P. 78–111. DOI: <https://doi.org/10.1162/016228803322761973>
6. Atzili B. When good fences make bad neighbors: fixed borders, state weakness, and international conflict. International security. 2007. Vol. 31, no. 3. P. 139–173. DOI: <https://doi.org/10.1162/isec.2007.31.3.139>
7. Baud M., Schendel W. V. Toward a comparative history of borderlands. Journal of world history. 1997. Vol. 8, no. 2. P. 211–242. DOI: <https://doi.org/10.1353/jwh.2005.0061>
8. Blatter J. K. Debordering the world of states: Toward a multi-level system in europe and a multi-polity system in north america? Insights from border regions. State/Space. Malden, MA, USA, 2003. P. 185–207. DOI: <https://doi.org/10.1002/9780470755686.ch11>
9. Borders and conflicts in north and west africa. OECD, 2022. DOI: <https://doi.org/10.1787/6da6d21e-en>
10. Goodhand J. The centrality of margins: the political economy of conflict and development in borderlands. Batticaloa, Sri Lanka, 2018. 57 p.
11. Rieber A. Imperial space. The struggle for the eurasian borderlands. Cambridge. P. 5–78. DOI: <https://doi.org/10.1017/cbo9781107337794.002>
12. The Ukrainians. Yak istoriia dopomahaie nam zrozumity tsiu viinu? Chastyna 1 | Yaroslav Hrytsak, 2023. YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=JTru5-_3LSg (Access date: 07.09.2023).
13. Tilly C. Coercion, capital, and European states, AD 990-1990. Cambridge, Mass., USA : B. Blackwell, 1990. 269 p.

Ozadovskiy I. B. Conditions for the formation of borderlands in the historical and political context of the transformation of the world order

Borderlands, as spaces where two or more spheres of hegemony intersect, seeking to control resources and extend their sphere of influence, are formed in various chronological and spatial contexts with different initial conditions, with historical factors having a key role. This leads to the fact that borderlands are not homogeneous in nature, essence, and forms of interaction with political actors.

The process of borderlands formation is non-linear: the peculiarities of this process depend on spatial and temporal factors. Borders in the same region have different functions and meanings in different periods. Consequently, borders and borderlands in modern Africa, Asia, and Europe also significantly differ.

Before the establishment of nation states, geographical factors contributed to the formation of border areas, which largely determined the initial conditions for these regions: resource potential, access to migration routes, natural preconditions for protection from external aggression, and to some extent, the specifics of political institutions.

In the modern era, Eurasian frontier regions that failed to acquire full-fledged statehood became buffer zones of empires and objects of expansion. At the same time, the empires within which these territories were located tried to consolidate their power by violence. The limited opportunities for expansion on the European continent stimulated the "export" of violence to other parts of the world, where borders and frontiers were formed not on the basis of local specifics, but as a result of decisions made in the empire centers.

The world wars, which largely erupted due to attempts to redistribute borderlands, both in Europe and on the periphery of empires, were the culmination of attempts to establish power over certain regions by force. The outcome of the World War II was attempted to be consolidated by introducing the inviolability of borders as one of the basic principles of international relations. However, in fact, this principle worked

only in Europe and North America, while the world hegemons continued to "export" violence to other regions, using them as a battlefield.

In addition, for new and weak sovereignties, "hard borders" proved to be a factor that did not contribute to the development of state institutions. Due to the influence of negative factors, the borders of these countries are transforming into conflict spaces, where the level of violence is constantly growing. In some cases, these conflicts are already destabilizing the states as a whole.

At the same time, under the pressure of globalization, borders around the world are losing their importance and are eroding. Cross-border cooperation and free movement of capital are intensifying, and political power is gradually "migrating" from the state to supranational and subnational actors.

In such circumstances, borderlands can claim their own subjectivity. Depending on the history of their formation and current state, border areas can be transformed into zones of international conflicts, creating threats to international security, or into spaces of intercultural dialogue, contributing to the stabilization of the global political system.

Keywords: *geopolitical processes, border, borderland, frontier, territories, violence.*

ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ

Редакційна колегія приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам МОН України.

Стаття повинна містити в явному чи неявному вигляді такі елементи, як:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- формулювання мети статті (постановка завдання);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів;
- висновки до даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

До публікації в журналі приймаються наукові праці, які раніше не були опубліковані. За точність цитування та наведених у статтях наукових фактів, цифр, інших відомостей відповідають автори. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань та концептуальних позицій авторів. У разі необхідності редакційна колегія може відправити статтю автору на доопрацювання. Редколегія залишає за собою право редагування текстів статей.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються *рецензією* доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри про рекомендацію до друку.

Усі статті, які подаються до журналу, піддаються сліпому рецензуванню.

Публікація статей в межах черги надходження та зареєстрованого обсягу журналу є **безкоштовною**. В першу чергу розглядаються з метою публікації статті англійською мовою.

Орієнтовний обсяг статті, включаючи ілюстрації та таблиці – 16-20 тис. друкованих знаків разом із пробілами.

Вимоги для оформлення тексту: текст набирається в редакторі Microsoft Word for Windows; береги: верхній, нижній – 20 мм, правий – 10 мм, лівий – 30 мм; шрифт Times New Roman, кегель 12 пт, інтервал – 1; абзацний відступ – 10 мм. Вирівнювання тексту: по ширині (переноси слів не допускаються, між словами допускається тільки один пробіл, табуляцію не застосовувати).

Важливо звернути увагу на наступне: необхідно використовувати **кутові лапки** «Текст»; розрізняти символи **дефіс і тире** (тире відокремлюється з обох боків пропусками і довше дефіса); виставляти **нерозривні пробіли** між ініціалами та прізвищем, сторінкою і відповідним номером у посиланнях та списку використаних джерел, між датою і роком тощо (напр. В. С. Стуса; с. 22–28; 27 березня 2016 р.; м. Київ); по тексту **уніфікувати скорочення** (напр. зупинитися на одному з варіантів – 2014 р. або 2014 рік); розшифровувати **абревіатури** при першому згадуванні і лише відтак вживати надалі; між словами залишати по одному пробілові (прибрати *зайві пробіли*).

Рисунки і таблиці оформляються згідно чинного держстандарту. Схеми, графіки, діаграми, формули і таблиці повинні бути складені безпосередньо в текстовому редакторі і розміщені строго в межах зазначених вище розмірів сторінки. Таблиці формуються в редакторі за допомогою пункту меню «Таблиця». Формат таблиць лише книжковий.

Рукопис статті подається в електронному вигляді, виконаний у текстовому процесорі MS Word for Windows (збережений у форматі doc або rtf), який надсилається на електронну адресу: **politlifejournal@gmail.com** із зазначенням латиницею прізвища автора/авторів (наприклад: Nagornyak).

Перелік літературних джерел розташовується або за алфавітом, або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком «**Бібліографічний список:**» та оформлюється згідно з вимогами ДСТУ 8302:2015 і виконується мовою оригіналу. Бажано, за наявності, надавати DOI-адресу цитованого матеріалу. Джерела в переліку посилань **нумеруються вручну** (без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований»). Посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [5, с. 87], де 5 – порядковий номер джерела за списком літератури, 87 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [3, с. 5- 6] або [3, с. 145; 5, с. 25; 7, с. 348]. Якщо в Бібліографічному списку є хоча б одне видання кирилицею, після нього вміщується References – бібліографічний список у «латинізованому» вигляді: в ньому всі кириличні літери транслітеруються латиницею. Для автоматичної транслітерації кирилических джерел можна скористатися сайтами <http://www.translit.ru> – для російськомовних джерел, та <https://slovyuk.ua/translit.php> — для українських джерел.

Структура статті: УДК, ORCID-ідентифікатор автора, прізвище та ініціали автора, назва статті, анотація та ключові слова українською мовою, текст статті, бібліографічний список, бібліографічний список (References) латиницею; прізвище та ініціали автора, назва статті, анотація та ключові слова англійською мовою. Обсяг кожної з анотацій – українською та англійською мовою – не менше 1800 знаків, враховуючи ключові слова та пробіли.

Реєстрацію в системі ORCID можна здійснити за адресою: <https://orcid.org/>

Зразок оформлення статті:

УДК

ORCID-ідентифікатор автора

Прізвище та ініціали автора, назва організації

НАЗВА СТАТТІ

Анотація та ключові слова українською мовою (не менше 1800 знаків)

Текст статті

Бібліографічний список:

References:

ПІБ, Назва статті, анотація та ключові слова англ. мовою (не менше 1800 знаків)

Приклад оформлення Бібліографічного списку:

1. Аакер Д. Создание сильных брендов. Москва: Издательский дом Гребенникова, 2003. 440 с.
2. Австралия – лучшая для жизни страна. Записки эмигранта. URL: <http://proau.info/avstraliya-luchshaya-dlya-zhizni-strana/> (дата звернення: 16.07.2018).
3. Агентство Bloomberg представило рейтинг стран мира, жители которых больше всего страдают от стресса и депрессии. URL: <http://gtmarket.ru/news/2013/07/19/6112> (дата звернення: 01.12.2018).
4. Адилов В. А. Образ России в Казахстане : опыт проектирования бренда страны во внешней среде : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02. Москва, 2009. 198 с.
5. Актуальные проблемы мировой политики в XXI веке. Ежегодный альманах. URL: <http://worldpol.ru/index.html> (дата звернення: 24.10.2018).
6. Безуглий П. Г. Чинники та наслідки міграційного руху в Україні. *Політичне життя*. Вінниця, 2018. № 3. С. 4-9. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.3.1.
7. Люстрація в Україні як засіб легітимації нового політичного режиму / Бондаренко С. В., Зайченко І. А., Нагорняк Т. Л. [та ін.]. *Політичне життя*. Вінниця, 2018. № 2. С. 14-18. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.2.2.
8. Польовий М. А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання : монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 288 с.
9. Потенціал взаємодії Уряду і суспільства потрібно використати для модернізації країни : Інтерв'ю Голови Держінформнауки Володимира Семиноженка. *Міжнародний діловий журнал Image.ua*. 2012. № 3. URL: http://crimea-portal.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=245664253&cat_id=244276512 (дата звернення: 06.01.2018).
10. Sassen S. Borders, Walls, and Crumbling Sovereignty. *Political Theory*. 2012. № 40 (1). P. 116–122. URL: <http://www.saskiasassen.com/PDFs/publications/Borders-Walls-and-Crumbling-Sovereignty.pdf> (дата звернення: 11.08.2018).
11. Scammell M. Political marketing: Lessons for political science. *Political studies*. 1999. № 47 (4). P. 718–739.
12. Zhang L. City branding and Olympic effect: A case study of Beijing. *Cities*. 2009. Vol. 26. No. 5. P. 245–254.

Приклад оформлення розділу References для поданого вище бібліографічного списку:

1. Aaker D. Sozdanie sil'nyh brendov (Creation of strong brands). Moskva: Izdatel'skij dom Grebennikova, 2003. 440 p.
2. Avstralija – luchshaja dlja zhizni strana. Zapiski emigranta (Australia – the best country for life. Memoirs of emigrant. URL: <http://proau.info/avstraliya-luchshaya-dlya-zhizni-strana/> (Access date: 16.07.2018).
3. Agentstvo Bloomberg predstavilo rejting stran mira, zhiteli kotoryh bol'she vsego stradajut ot stressa i depressii (Bloomberg Agency ranked countries in the world whose residents are most affected by stress and depression). URL: <http://gtmarket.ru/news/2013/07/19/6112> (Access date: 01.12.2018).
4. Adilov V. A. Obraz Rossii v Kazahstane : opyt proektirovanija brenda strany vo vneshnej srede (The image of Russia in Kazakhstan: the experience of designing a country's brand in the external environment) : dis. ... kand. polit. nauk : 23.00.02. Moskva, 2009. 198 p.
5. Aktual'nye problemy mirovoj politiki v XXI veke. Ezhegodnyj al'manah (Actual problems of world politics in the 21st century. Annual almanac). URL: <http://worldpol.ru/index.html> (Access date: 24.10.2018).
6. Bezuglyi P. G. Chynnyky ta naslidky` migracijnogo ruxu v Ukrajini (Factors and effects of migrations in Ukraine). *Politychne zhyttja (Political life)*. Vinnytsya, 2018. # 3. S. 4-9. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.3.1.
7. Lyustraciya v Ukrajini yak zasib legitymaciyi novogo politychnogo rezhymu (Lustration in Ukraine as the mean of new political order legitimation) / Bondarenko S. V., Zajchenko I. A., Nagornyak T. L. [ta in.]. *Politychne zhyttja (Political life)*. Vinnytsya, 2018. # 2. P. 14-18. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.2.2
8. Polovyi M. A. Politychni procesy: teoriya ta prakty`ka modelyuvannya (Political processes: theory and practice) : monograph. Odesa: Feniks, 2011. 288 p.
9. Potencial vzayemodiyi Uryadu i suspilstva potribno vykorystaty dlya modernizaciyi krayiny : Interv'yu Golovy Derzhinformnauky Volody`my`ra Semy`nozhenka (Government-society interaction potential should be used to modernize country: Interview of the Head of the State Agency of Science). *Mizhnarodnyj dilovyj zhurnal Image.ua*. 2012. № 3. URL: http://crimea-portal.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=245664253&cat_id=244276512 (Access date: 06.01.2018).
10. Sassen S. Borders, Walls, and Crumbling Sovereignty. *Political Theory*. 2012. № 40 (1). P. 116–122. URL: <http://www.saskiasassen.com/PDFs/publications/Borders-Walls-and-Crumbling-Sovereignty.pdf> (Access date: 11.08.2018).
11. Scammell M. Political marketing: Lessons for political science. *Political studies*. 1999. № 47 (4). P. 718–739.
12. Zhang L. City branding and Olympic effect: A case study of Beijing. *Cities*. 2009. Vol. 26. No. 5. P. 245–254.

Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням прізвища, імені, по-батькові (повністю); ORCID-ідентифікатора, наукового ступеня, вченого звання, посади, місця роботи, а також робочої, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти; назви статті.

Рукописи статей та диски авторам не повертаються.

Тел. для довідок: (098) 68-52-788

E-mail: politlifejournal@gmail.com

politzhyttja@i.ua

Примірники журналу можна придбати в редакції.

Науковий журнал
ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Виходить чотири рази на рік

№ 3, 2023 р.

Свідоцтво KB 22504-12404ПР від 27.01.2017
Тираж 300 прим. Замовлення №PL-23-3

Адреса редакції:

21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21, к.614.
Тел.: гол. ред.: (0432) 508-779;
відп.секр.: (098) 68-52-788;
e-mail: politlifejournal@gmail.com
polit-period.div@donnu.edu.ua

Адреса видавця:

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21
тел.: +380 432 50 89 37
e-mail: res.pro-rector@donnu.edu.ua
Свідоцтво ДК №5945 від 15.01.2018

Дизайн обкладинки: І. О. Мельничук
Переддрукарська підготовка видання: М. А. Польовий
Технічний редактор: М. А. Польовий

Підписано до друку 06.09.2023. Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 11,7. Обл. видавн. арк. 14,6.
